

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE ALTAY TÜRKÇESİNDE
KARŞILAŞTIRMALI FİİL**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Nazgöl KADİROVA**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr: Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara - 2012

ONAY

Nazgöl Kadırova tarafından hazırlanan “Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil” başlıklı bu çalışma, 12/04/2012 tarihinde yapılan savunma sonucunda (oybirliği/oyçokluğuyla) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

Prof. Dr. *Hülya Kasapçulu Gençel*

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Hülya Kasapçulu Gençel

[İmza]

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Yrd. Hüseyin Örkay

[İmza]

.....

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

ÖN SÖZ

“Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil” adlı bu çalışmada, Sibiryâ grubu içerisinde yer alan Altay Türkçesi ile Kıpçak grubu içerisinde yer alan Kırgız Türkçesinin biçim bilgisi bakımından karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu tezde fiil bölümü ele alınmıştır. İki lehçenin fiili üzerinden biçimlerinin karşılaştırılmasıyla hem farklılıklarının hem de benzerliklerinin araştırılmasına önem verilmiştir. Karşılaştırma sonucunda tespit edilen benzerlikler ve farklılıklar tezde gösterilmiş, farklılıkların sebepleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tez üç ana bölüm üzerine kurulmuş, birinci bölümde Türk lehçelerin tasnifinde Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin yeri ve Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesi hakkında bilgiler verilmiş, ikinci bölümde iki lehçenin karşılaştırmalı fiil konusu işlenmiş, üçüncü bölümde ise iki lehçeden alınmış metinler ve bunun Türkiye Türkçesine aktarmaları yer almıştır. İlk iki bölümde farklı dilcilerin görüşlerine yer verilmekle birlikte tez, Kırgız Türkçesinde H. Kasapoğlu Çengel’in “Kırgız Türkçesi Grameri” kitabı ve B. Oruzbayeva’nın editörlüğünde hazırlanan “Kırgız adabiy tili” adlı kitaplardaki, Altay Türkçesinde ise N.P. Dırenkova’nın “Grammatika oyrotskogo yazıkâ” ve F. Güner Dilek’in “Altay Türkçesi” adlı çalışmalarındaki görüşler üzerine oturtulmaya çalışılmıştır.

İncelemede tespit edilen benzerlikler ve farklılıklar hemen konunun geçtiği maddede değerlendirilmiş; ayrıca tezin sonuç bölümünde de topluca ortaya koyulmuştur.

Tezin hazırlanmasında sayın tez danışmanım Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL’e, sayın hocalarım Yard. Doç. Dr. Hüseyin ÖZBAY’a ve Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK’e bilgi ve tecrübesini esirgemedikleri için teşekkürü borç biliyorum.

Nazgöl KADIROVA

KISALTMALAR

1. Örnek cümleler ve metinler için kullanılan kaynaklar ve kısaltmaları

- A** : Kalen Sıdıkova, *Asıldar*, Bişkek, “Biyiktik”, 2002.
- AA** : Ukaçina, K. E., Yamayeve, E. E., *Altay Alkıştar: Altay albatınıñ oos tvorçestvozi*, Gorno-Altaysk, “Ak-Çeçek”, 1993.
- AK** : Çingiz Aytmatov, (*Ak Keme*), Frunze, “Kırgızstan”, 1978.
- AKK** : Yamayeve, E. E., Şinjin, İ. B., *Altay Kep-Kuuçındar*, Gorno-Altaysk, 1994.
- B** : Çingiz Aytmatov, *Balalıgım*, Bişkek, “Sebat”.
- BB** : Çingiz Aytmatov, (*Betme-Bet*), Frunze, “Kırgızstan”, 1978.
- BM** : Çingiz Aytmatov, (*Birinçi Mugalım*), Frunze, “Kırgızstan”, 1978.
- C** : Çingiz Aytmatov, (*Camiyla*), Frunze, “Kırgızstan”, 1977.
- CAT** : *Cañı Ala Too*, S. 2-3, Bişkek, İyul’, 2009.
Cañı Ala Too, S. 4-5, Bişkek, Sentyabr’, 2009.
Cañı Ala Too, S. 6, Bişkek, Oktyabr’, 2009.
Cañı Ala Too, S. 7-8, Bişkek, Dekabr’, 2009.
Cañı Ala Too, S. 1, Bişkek, Yanvar’, 2010.
Cañı Ala Too, S. 5, Bişkek, May, 2010.
- EKT** : Çingiz Aytmatov, (*Erte Kelgen Turnalar*), Frunze, “Kırgızstan”, 1977.
- G** : Çingiz Aytmatov, (*Gülsarat*), Frunze, “Kırgızstan”, 1978.
- K** : Çingiz Aytmatov, *Kıyamat*, Frunze, “Adabiyat”, 1988.
- KC** : Ömürbek Tillebayev, *Kut Cıldız*, Bişkek, “Uçkun”, 2004.
- KS** : Kerez Zarlıkova, *Kseniya*, Bişkek, “Biyiktik”, 2007.
- KT** : D’ıbaş Kayınçın, *Kargan Tıt*, Gorno – Altaysk, “Üç-Sümer”, 1994.
- KTili** : A. İmanov, A. Kaybıldayev, A. Saparbayev, B. Ş. Usubaliyev, *Kırgız Tili*, Bişkek “Mektep”, 1992.
- MM** : Kadırcul Ömürkulov, *Möñgü Muñu*, Bişkek, 2009.
- SC** : Çingiz Aytmatov, (*Samançının Colu*), Frunze, “Kırgızstan”, 1978.

D'D'E : Küügey Tölösov, *D'astırñ D'ılu Ezini* (Povest'), Tuulu Altay, 1989.

2. Diğer Kısaltmalar

- a.g.e.** : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale
Alt. : Altay Türkçesi
ATS : *Altayca – Türkçe Sözlük*, Ankara, 1999.
C. : cilt
Çev. : çeviren
ET : Eski Türkçe
Kırg. : Kırgız Türkçesi
KRS : Yudahin, K.K., *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1965.
krş. : karşılaştır
KTTS : Abduldayev, E., İsayev, D., *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdügü*, Frunze, 1984.
nez. : nezaket şekli
S : sayı
s. : sayfa
AARS : Verbitskiy, V., *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan', 1887.
ş. : şahıs
TT. : Türkiye Türkçesi
vb. : ve benzeri

3. İşaretler

- +** : isim köküne veya tabanına gelen ek.
- : fiil köküne veya tabanına gelen ek.
~ : benzerlik, yaklaşıklık işareti.
< : bu şekle gider.
> : bu şekilden gelir.
A : a/e ünlü değişimi.
I : ı/i ünlü değişimi.

<i>O</i>	: o/ö ünlü değişimi.
<i>U</i>	: u/ü ünlü değişimi.
<i>B</i>	: b/p ünsüz değişimi.
<i>D</i>	: d/t ünsüz değişimi.
<i>D₃</i>	: d/t/l ünsüz değişimi.
<i>G</i>	: g/k ünsüz değişimi.
<i>L₃</i>	: l/d/t ünsüz değişimi.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
KISALTMALAR	ii
İÇİNDEKİLER	v
GİRİŞ	1
İNCELEMEDE KULLANILAN YÖNTEM VE MALZEME	1

I. BÖLÜM

A. TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA ALTAY VE KIRGIZ TÜRKÇELERİNİN YERİ	3
B. ALTAY TÜRKLERİ VE ALTAY TÜRKÇESİ	8
C. KIRGIZ TÜRKLERİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİ	12

II. BÖLÜM

İNCELEME	17
A. FİİL	17
1. İsimden Fiil Yapma Ekleri	18
2. Fiilden Fiil Yapma Ekleri	48
B. ŞAHIS EKLERİ	69
C. BASİT KİPLER	73
1. Geçmiş Zaman Kipleri.....	73
2. Şimdiki Zaman Kipleri	89
3. Gelecek Zaman Kipleri.....	96
D.TASARLAMA KİPLERİ	104
1. Emir Kipi	105
2. Şart Kipi	108
3. İstek Kipleri	111
4. Gereklilik Kipleri	115
F. BİRLEŞİK KİPLER	120

1. Hikâye	120
1.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Hikâyesi	120
1.2. Şimdiki Zaman Kipinin Hikâyesi	126
1.3. Gelecek Zaman Kipinin Hikâyesi	128
1.4. Şart Kipinin Hikâyesi	132
1.5. İstek Kiplerinin Hikâyesi	133
1.6. Gereklilik Kiplerinin Hikâyesi	135
2. Rivâyet	137
2.1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Rivâyeti	137
2.2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Rivâyeti	141
2.3. Gelecek Zaman Kiplerinin Rivâyeti	143
2.4. Şart Kipinin Rivâyeti	147
2.5. İstek Kiplerinin Rivâyeti	149
2.6. Gereklilik Kipinin Rivâyeti	151
G. ŞART	153
1. Geçmiş Zaman Kiplerinin Şartı	153
2. Şimdiki Zaman Kiplerinin Şartı	156
3. Gelecek Zaman Kiplerinin Şartı	159
H. TASVİR FİİLLERİ	162
İ. SIFAT FİİL	202
J. ZARF FİİL	217
 SONUÇ	 242
TABLolar	249
ALTAYCA VE KIRGIZCA METİNLER	258
KAYNAKÇA	281
ÖZET	286
ABTRACT	287

GİRİŞ

İNCELEMEDE KULLANILAN YÖNTEM VE MALZEME

Çalışmamızda “Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil” konusunu Kırgız Türkçesi ve Altay Türkçesinde karşılaştırmalı olarak ele aldık. İncelememizde eş zamanlı (*synchronic*) yöntem kullanılmıştır.

Bu tezde ana kaynak olarak Altay Türkçesinde N. P. Direnkova’nın “Grammatika Oyrotskogo Yazıka (Oyrot Dilinin Grameri)” (1940) ve N. A. Baskakov’un “Altayskiy Yazık (Altay Dili)” (1958) adlı gramer kitapları, V. İ. Verbitskiy’in “Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskago Yazıka (Türk Dilinin Altay Aladağ Lehçesi Sözlüğü)” (1884) sözlüğü ve Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’un editörlüğünde hazırlanan “Türk Lehçeleri Grameri”nden Doç. Dr. Figen Güner Dilek’in “Altay Türkçesi” bölümleri kullanılmıştır. Kırgız Türkçesi için ana kaynak olarak 2009 yılında komisyon tarafından hazırlanmış “Azırkı Kırgız Adabiy Tili (Çağdaş Kırgız Edebî Dili)” adlı kitaba başvurulmuştur. Bilindiği gibi bu kitap Kırgız Türkçesi üzerine çıkan en son gramer kitabıdır ve birçok dilcinin de görüşlerini kapsamaktadır. Ayrıca B. M. Yudahin’in “Kırgızsko-Russkiy Slovar’ (Kırgızca-Rusça Sözlük)”ı (1985) ve Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel’in “Kırgız Türkçesi Grameri” (2005) gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

Diğer önemli kaynaklarımız ise, iki lehçe arasında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezleri olmuştur. Bunlar; Figen Güner Dilek’in “*Altay Türkçesinde Fiil*” yüksek lisans tezi, Murat Ceritoğlu’nun “*Kırgız Türkçesi’nin Şekil Bilgisi*” adlı doktora tezleridir.

Çalışmamızın sonuç bölümünde yer alan metinler, Altay ve Kırgız edebiyatının önemli temsilcilerinin kalemlerine aittir. Bu metinler, D’ıbaş

Kayınçın'ın "*Kargan Tıt*" eseri, Küügey Tölösov'un "*D'astıñ D'ılu Ezini* (Povest'") eseri, Yamayeva ve Şincin'in derlemiş olan "*Altay Kep-Kuuçındarı*" kitabı ve Cengiz Aytmatov'un "*Balalığım*" adlı biyografik kitabı, Mukay Elebayev'in "*Zarlık*" adlı eseri, Kazakbay Abdışev'in "*Karala At*" ve Kadirkul Ömürkulov'un "*Möñgü Muñu*" gibi eserlerinden seçilmiştir.

I. BÖLÜM

A. TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA ALTAY VE KIRGIZ TÜRKÇELERİNİN YERİ

Türk dillerinde tasnif çalışmalarının tarihi XI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. O dönemdeki belgeler, Türk toplumlarının özellikleri, coğrafi konumları hakkında bilgi vermek amacıyla yapılsalar da kaynak olarak çok büyük önem taşımaktadırlar. 1074'te tamamlanan Kaşgarlı Mahmud'un "*Divanı Lûgat - İt - Türk*" adlı eserinde Türk boylarının kelimeleri karşılaştırılarak, tasnif için ilk adım atılmıştır. Bu eser tasnif olarak hazırlanmamışsa da içeriğinde barındırdığı çeşitli Türk toplumlarına ait yüzlerce mısra ve atasözleri günümüz tasnif çalışmalarına önemli katkı sağlamaktadır¹.

Daha sonra lehçe tasnifi yapanlardan J. C. Adelug (1806), J. von Hámmer (1825, 1827, 1836), İ. N. Berezin (1848, 1849), W. Radloff (1882-1883), H. Vâmbéry (1885), N. F. Katanov (1894), N. A. Aristov (1896), L. Cahun (1896), F. E. Kroş (1910), J. Németh (1917), A. Samoyloviç (1992), V. A. Bogorodskiy (1934), G. J. Ramstedt (1938), L. Ligeti (1941), M. Räsänen (1949), S. E. Malov (1951-1952), N. A. Baskakov (1952, 1960), R. R. Arat (1953), J. Benzing (1959), K. H. Menges (1959), G. Hazai (1974), H. F. Wendt (1977) ve T. Tekin'in (1991) tasnifleri bilinmektedir.

19. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Rusya çevrelerinde önemi gittikçe artan Türkoloji çalışmaları neticesinde, çeşitli Türkologlar tarafından Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında değişik yollara başvuruyor ve farklı sonuçlara ulaşıyorlardı.

¹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat - İt – Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2006.

Devrim öncesi Rusya’da Türk lehçelerinin morfo - fonolojik özelliklerine bakılarak: İ. N. Berezin (1842-1845), N. İ. İl’minskiy, N. A. Aristov, W. Radloff, V. Katanov (1894), Leon Kahun (1896), F. E. Korş (1910), J. Németh (1917); Sovyet döneminde A. N. Samoyloviç, E. D. Polivanov, G. Rahmati, M. Räsänen (1949), S. E. Malov (1952), N. A. Baskakov, L. Ligetti, G. İ. Ramstedt, İ. Bertsing, K. Menges, G. Doerfer, R. R. Arat vs. birçok araştırmacı tarafından sınıflandırılmıştır. Son dönemlerde de Türk lehçeleri tasnif çalışmalarına devam edilmiştir. B. A. Serebrennikov, N. Z. Gadjiyeva, G. Doerfer, T. Tekin, H. Vinkler, K. Foy vs. uzmanlar kendi tasniflerini yazmışlardır.²

Altay Türkçesi, bu sınıflandırmalarda çoğunlukla ağızların özelliklerine göre farklı gruplar altında değerlendirilmiştir. Kırgız Türkçesi, bu sınıflandırmaların hemen hemen hepsinde Kıpçak grubu içinde gösterilmiştir.

Değişik ölçülere göre değerlendirilen Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin bu sınıflandırmaların bazılarındaki yerleri şu şekildedir:

Johannes Benzing kendi tasnif çalışmasında Türk lehçelerini beş gruba ayırır:

1- Bulgar grubu, 2- Güney Türkçesi (Oğuz grubu), 3- Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman Dilleri), 4- Doğu Türkçesi (Uygur grubu), 5- Kuzey Türkçesi (Aral-Sayan grubu ve Kuzey Sibiry grubu). Bu tasnifinde Altay Türkçesi Kuzey Türkçesinin Aral-Sayan grubu ve Kırgız Türkçesi Batı Türkçesi Kıpçak-Kuman Dilleri içinde göstermiş ve bu iki lehçenin tarihî açıdan aynı gruba girmeleri gerektiğini yazmıştır. Ancak, Altay dilinin Batı Türkçesi Lehçelerinin etkisi altında kalan bir Kuzey Türkçesi mi olduğu, yoksa Kuzey Türkçesinin çok fazla tesirinde kalan bir Batı Türkçesi mi olduğu kesinlikle belirlenmediğini yazmıştır.³

² Reşit Rahmeti Arat, **Türk Şivelerinin Tasnifi**, Makaleler c. I, Ankara, 1987, s. 69-149.

³ Mehmet Akalın, **Tarihî Türk Şiveleri**, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 6.

Karl H. Menges'in çalışmasında ise eski ve yeni Türk lehçe ve şiveleri altı ana gruba ayrılmıştır: 1. Merkezi Asya dilleri (Türküt dilleri); 2. Kuzey Batı veya Kıpçak grubu; 3. Oyrotça (Altay dağları) ve lehçeleri: *Altay kiji*, *Telengit*, *Lebed (Kuu Kiji)* ve *Yış Kiji (Tuba)*; 4. Orta-Güney Sibiry, Abakan veya Hakas Grubu; 5. Kuzey Doğu Sibiry ve Yakut Grubu; 6. Volga Bulgarcası veya Hun Bulgar Grubu. Burada Kırgız Türkçesi, “Merkezi Asya Grubu” (Orhun-Yenisey, Uygur, Orta Türkçe, Çağatayca, Özbekçe, Yeni Uygurca) ile Kıpçak (Kuzey-Batı) grubunun “Aral-Hazar” alt grubu (Kazak, Karakalpak, Nogay) arasında bir geçiş teşkil ettiği yazılmıştır.⁴ Burada da iki lehçe görüldüğü gibi iki ayrı grup içinde değerlendirilmiştir.

Reşit Rahmeti Arat'ın tasnifinde ses değişimleri ölçü alınmıştır. Bu sınıflandırmada Türk lehçelerini, lehçe ve şive diye ikiye ayırmıştır. Çuvaşça'yı (r- grubu) ve Yakutça'yı (t- grubu) lehçe grubunda incelemiştir. Şive gruplarını ise; d-, z-, tav, tağlı, tağlık, dağlı grupları şeklinde incelemiş, Altay Türkçesinin kuzey ağızlarını ve Kırgız Türkçesini “Tav Grubu” adını verdiği “Kuzey Grubu”na dâhil etmiştir.⁵

Radloff Türk şivelerini ses özelliklerine göre ele almıştır. Buna göre, Türk şiveleri, Doğu, Batı, Orta-Asya ve Güney olarak dört ana gruba ayrılmaktadır. Altay Türkçesi bu sınıflandırmada, “Doğu” grubu içinde Asıl Altay Şiveleri (Altay ve Teleüt) ve Kuzey Altay Şivelerinden Lebed (Çalkandı) ağızı şeklinde yer almıştır. Kırgız Türkçesini “Batı” grubu içinde göstermiştir.

Talat Tekin de Türk lehçe ve şivelerinin karakteristik ses özelliklerine dayanarak bir tasnif yapmıştır. Türk lehçelerini on iki gruba ayırdığı bu sınıflandırmada, Altay Türkçesi yazı dili ve ağızları, “tûlu” grubunda; Kuzey ağızları (Çalkandı, Kumandı, Tuba) ise; “tağlığ” grubunda, Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom ağızlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Kırgız Türkçesi ise, “tôlu” grubu içinde gösterilmiştir.

⁴ Mehmet Akalın, *age.*, 1988, s. 9.

⁵ Sadettin Buluç, *İslam Ansiklopedisi*, “Türk Dilinin Tasnifi”, 12-2, s. 468.

Bu tasnifler arasında A. N. Samoyloviç⁶ ve N. A. Baskakov'un⁷ tasnif denemelerinde Altay ve Kırgız Türkçelerinin yakınlığı açık belirtilmiştir.

A. N. Samoyloviç Radloff'un tasnifini esas alarak yaptığı tasnifte Türk lehçelerini bazı kriterlere göre sınıflandırmıştır:

1. I. r-grubu (Bulgar grubu)
2. II. d-grubu (Uygur-Kuzeydoğu)
3. III. Tav grubu (Kıpçak-Kuzeybatı)
4. IV. Tağlık grubu (Çağatay, Güneydoğu)
5. V. Tağlı grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta)
6. VI. ol- grubu (Türkmen-Güneybatı)

Bu tasnifte Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesini Kıpçak-Kuzeybatı grubu içerisinde göstermiştir. Bu gruba *tokuz* (dokuz), *adək* (ayak), *tağ* (dağ), *kalğan* (kalan), *bol-* (olmak) gibi kelimeleri örnek olarak göstermiştir.

N. A. Baskakov'un tasnif denemesinde ise farklı kriterlere başvurulmuştur. Baskakov Türk dillerini iki gruba ayırarak sınıflandırmıştır:

- 1) Batı Hunik (Batıdaki Hunlara ait)
- 2) Doğu Hunik (Doğudaki Hunlara ait)

Baskakov'un bu tasnifinde Altay ve Kırgız Türkçesi Kırgız - Kıpçak grubu içerisinde gösterilerek aşağıdaki özellikleriyle açıklanmıştır:

1) Fonetik özellikleri:

- a) sekiz basit ve altıdan sekize kadar yeni uzun ünlü foneminin olması;
- b) dudak uyumunun tam korunması;
- c) ağızlarda tonlu ve tonsuz ünsüzlerin ayrılmasının zayıflığı;
- ç) Kıpçak-Nogay grubundaki /ş/ - /s/ seslerinin yerine /ç/ - /s/ seslerinin kullanılması. Örneğin; *kaş-* değil *kaç-*'tir, ve *bas* değil *baş*'tir.
- d) kelime başında çoğunlukla tonsuz ünsüzlerin kullanılması;

⁶ A. N. Samoyloviç, *Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazikov*, 1922.

⁷ N. A. Baskakov, *Tyurkskie yaziki*, Moskva, 1963.

e) bazı durumlarda tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması (bu açıklama Kırgızcanın bazı ağızlarına ait).

2) Morfolojik özellikleri:

a) Eski Türkçeye benzeyen bazı gramer formlarının korunması;

b) aitlik eklerinin kısılması.

Bu tasnifte, Eski Kırgız Türkçesi (Yenisey Kırgızlarının Dili) ve modern Kırgız Türkçesi Altay Türkçesi ile bir grupta gösterilmiştir. Sınıflandırmada Altay Türkçesinin birçok ağızları incelenmiştir.

B. ALTAY TÜRKLERİ VE ALTAY TÜRKÇESİ

1. Coğrafi Konumu ve Nüfusu

Altay Türkçesi, Rusya Federasyonu'nda Altay sınırları içinde oluşmuş Özerk Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde kullanılır. 1922'de "Tuulu Altay" (Dağlık Altay) isminde Sovyet Birliğine bağlı Altay Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu mekân 1947 yılına kadar Oyrot adını taşımış ve bu yıldan itibaren yerli halk ismiyle adlandırılmıştır. Bölge 92.600 metrekarelik bir alanda yer almaktadır. 1989 yılına ait istatistiklere göre Altay Özerk Cumhuriyetinin nüfusu 70.777'dir⁸.

2003 yılına ait istatistiklerine göre de nüfusu 202.953'tür. Bu nüfusun yaklaşık 65.000'ini Altay Türkleri oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun % 60'ı Rus, % 5.6'sı Kazak Türkü, % 0.9'u Ukraynalı, % 0.4'ü ise Almandır⁹.

2. Altay Türkleri

Altay Türkleri uzun süre Moğol hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Cungar Hanlığını oluşturan Moğol kabilesine "Oyrot" dendiği için, onların hâkimiyetindeki Altay Türklerine de "Oyrot" denilmiştir. Dolayısıyla Altay Türkçesine de "Oyrotça" denilmiştir. 1947 yılına kadar kullanılan "Oyrotça" bu tarihten sonra yerini "Altayca, Altay Türkçesi" ifadesine bırakmış ve "Oyrot" bölge adı da "Gorno Altay (Dağlık Altay)" olarak değiştirilmiştir.¹⁰

Altay adı¹¹, ünlü Altay dağlarından gelmiştir. Etimolojik bakımından, Türkçe "altın" ve Moğolcada "altan" kelimelerine dayanmaktadır. Altay Türklerinin ana vatanı Altay dağlarıdır. Moğollar ile iç içe yaşamışlardır. İslam dini ve kültüründen etkilenmemişlerdir. Din olarak "Şamanizm"i kullanmışlardır. Şamanizm Altaylılar arasında tamamen yok olmamıştır.

⁸ N. A. Baskakov, *Altayskiy Yazık*, Moskva, 1958, s. 5

⁹ Samayev, Grigory, *Respublika Altay*, Gorno-Altaysk, 1992.

¹⁰ N. A. Baskakov, *Tyurkskiye Yazıkı*, Moskva, 1960, s. 218

¹¹ N. A. Baskakov, *Altayskiy Yazık*, Moskva, 1958, s. 6

XIX. yüzyılın başlarında Rus din adamları Hristiyan'ı yaymaya başlamışlardır. Bugünlerde Hristiyanlığı tutuyorlar.

Altaylılar grup hâlinde yaşamışlardır ve bu Altay ağızlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Altay ağızı güney ve kuzey olarak iki gruba ayrılmaktadır.

1) Güney kolunu; Altay kiji, Telengit ve Teleüt

2) Kuzey kolunu ise; Tuba, Çalkandu, Kumandı adlı boyları oluşturmaktadır.

Çarlık döneminde mensup oldukları boyun adı ile anılırken Sovyet döneminde, Rus ilmî literatüründe genel bir isim altında "Altaylılar" diye anılmışlardır. XVII-XVIII. yüzyıl belgelerinde ve XIX. yüzyıl seyyahlarının notlarında Altaylılar; Altay Kalmıkları – Altayskie Kalmiki, Sınır Kalmıkları – Parubejni Kalmiki, Beyaz Kalmıklar – Belie Kalmiki (Bu ad ile genellikle Teleütler kastedilmiştir.), Altayanlar, Biy Kalmıktar – Biyskiye Kalmiki, Dağ Kalmıkları, Kara Tatarlar – Çerneviye Tatarı diye geçmişlerdir. Bu bölgedeki Türk boyları ile bağlantı kurmak için gelen, ancak bu boyların dilini bilmeyen resmî Çarlık temsilcileri, Altay Türklerini dış görünüşleri itibarıyla mense ve dil açısından Altaylarla ilgileri olmayan Cungaryalı Kalmıklara benzettikleri için yanlış olarak "Kalmık" diye adlandırmışlardır. W. Radloff, Teleüt dışındaki Altay boylarının hiç birinin kendi adı omadığını belirtmiştir.¹²

Bugünlerde, Rusya Federasyonu içerisinde yaşamaktadırlar.

¹² Radloff, W., *Sibirya'dan* (Çev. Ahmet Temir), İstanbul, 1994, C. 2, s. 2

3. Altay Türkçesi

Bol'şevik Devrimine kadar çok az olsa da edebî yazılarına hâkim olan bir Sibiry Türk lehçesidir¹³.

XIX. yüzyılın 40. yıllarında ilk defa kiril harfiyle Altay yazı dilinin kuralları belirlenerek, o kurallar çerçevesinde kullanılmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılın başında bazı Altaylılar “üzük piçik” adlı Uygurca yazısını kullanmışlardır.

Altay dilinin bilimsel araştırması XIX. yüzyılın ortasında başlamıştır. 1869'da Kazan'da grup çalışması olan “Altay Dilinin Grameri” kitap olarak basılmıştır. Bu gramer çalışmasına ilk S. V. Landışev başlamıştır. Ancak, bu eser V. İ. Verbitskiy'in eseri olarak bilinmektedir.

“Altay Dilinin Grameri” ni Prof. A. K. Kazem-bek ve Prof. N. İ. İl'minskiy tekrar düzenlemişlerdir. İlk Altay dili gramerini, Teleüt ağzı kullanılarak Altay dinî misyonerler tarafından yazılmıştır.

W. Radloff folklor ve dil malzemelerini toplayıp, 1866'da “Türk Boyları Halk Edebiyatı Örnekleri” adlı kitabı yayınlamıştır.

1922'de Onguday, Elikmamir, Şebalin, Üst'- Kan bölgelerinde yaşayan Altaylıların ağzı resmî edebî dil olarak kabul edilmiştir.

İlk Altay grameriyle yazılmış okul kitabı 1928'de yayınlanmıştır. 1929-1939 yıllar arası, “Altay Dilinin Grameri” ve “Altay Dilinin Sentaksı” orta okul kitabı basılmıştır.

Geniş ve bilimsel Altay grameri, ünlü Türkolog N. P. Direnkova tarafından düzenlenerek, 1940'da basılmıştır.

1947'de N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakova tarafından yazılmış “Oyrotsko-russkiy slovar” adlı sözlüğü çıkmıştır.

¹³ Baskakov, N. A., a.g.e., s. 5.

Altay dili gramerinin ayrıca bazı bölümleri; T. M. Toşçakova'nın "Yardımcı Edatlar", N. N. Surazakova'nın "Fiildeki Şahıs Ekler", A. A. Tıbıkova'nın "Birleşik Fiiller" vs. yerli bilim adamları tarafından araştırılmıştır.

1970'li yıllardan sonraki Altay Türkçesinin önemli gramer çalışmalarını B. A. Beloşapкова, S. D. Katsnel'son, G. A. Zolotova, N. D. Arutyunova, M. İ. Çeremisinov, T. A. Kolosova v.s. bilim adamları yapmışlardır¹⁴.

¹⁴ Tıbıkova, A. T., *İssledovaniya po sintaksisu altayskogo yazıka*, Nobosibirsk, 1991.

C. KIRGIZ TÜRKLERİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİ

1. Coğrafi Konumu ve Nüfusu

Bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti, kuzey ve kuzey-batıda Kazakistan, güney-batıda Özbekistan, güneyde Tacikistan, güney-doğuda Tanrı Dağları'nın bir parçası olan Kakşaal Kırka sıradağları ve Çin ile sınırları bulunan, 198.500 km² yüzölçümüne sahip, başkenti Bişkek olan, Tanrı Dağları ve Pamir Dağları'nın karlı ve buzlu eteklerine kurulmuş bir ülkedir. Kırgızistan doğudan batıya 900 km, kuzeyden güneye 410 km uzunluğundadır, ülkenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2.750 m'dir.¹⁵ Kırgız Cumhuriyeti'nin 1.Milli Nüfus Sayımı 24 Mart - 01 Nisan 1999 tarihleri arasında yapılmıştır. 1.Milli Nüfus Sayımının sonuçlarına göre, Kırgızistan'ın nüfusu, 4 850,7 bin olarak hesaplanmıştır.¹⁶

Yıllara göre Kırgızistan'daki nüfus artışı şu şekilde olmuştur.¹⁷

	1926	1939	1959	1970	1979	1989 ²
Genel Toplam	1.001.697	1.458.213	2.065.837	2.932.805	3.522.832	4.258.000
Kırgızlar	668.679 %66.7	754.323 %51.7	836.681 %40.5	1.284.773 %43.8	1.687.382 %47.9	2.230.000 %52.4
Ruslar	116.810 %11.7	302.916 %20.8	623.562 %30.2	855.935 %29.2	911.703 %25.9	917.000 %21.5
Özbekler	106.283 %10.6	151.551 %10.4	218.640 %10.6	322.638 %11.4	426.194 %12.1	550.000 %12.9
Ukraynlar	64.172 %6.4	137.299 %9.4	137.031 %6.6	120.081 %4.1	109.324 %3.1	108.000 %2.5
Almanlar	4.285 %0.4	11.741 %0.8	39.915 %2.0	89.834 %3.1	101.057 %2.9	101.000 %2.4
Diğer Türk Boyları	14.830 %1.5	53.354 %3.6	90.090 %4.4	116.243 %3.9	129.227 %3.6	160.000 %4.7
Diğer Etnik Gruplar	26.638 %2.7	40.029 %3.3	119.748 %5.8	133.301 %4.5	157.905 %4.5	191.800 %4.4

¹⁵ <http://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD>

¹⁶ <http://www.stat.kg/stat.files/census.pdf>

¹⁷ B. Oruzbayeva, (Red.), **Kırgız sovyet entsiklopediyası**, Frunze, 1983. Türk Dünyasında Demokrasiyi Geliştirme Vakfı, 1994 Takvimi.

2. Kırgız Türkleri

“Kırgız” etimolojisinin açıklanmasında ve yorumlarında halk ve bilimsel etimolojinin birçok yorumları mevcuttur. Halk yorumlarında “Kırgız” etimolojisine ses bakımından birbirine uyan sözcüklere atıfta bulunmakta; “kırk” sayısı ile “kız” sözcüğü arasında bağlantı kurulmaktadır. Varyantların birisinde bu halkın kırk boydan oluştuğu ve soyu kırk kızdan geldiği rivayetler anlatılmakta; bunun yanında “kırk” sayısı ile “Oğuz” etimolojisine bakılmaktadır. Yani, Kırgız isminin *kır Oğuzları* kelimesinden çıktığı bahsedilmektedir¹⁸.

Kırgızlar, Orta Asya'daki en eski milletlerden biridir. Kırgızlar ile ilgili ilk yazılı belgelere, M.Ö. III. yüzyıla ait Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında Gyan-Gun (Tsyen-Gun) şeklinde M.Ö. III yüzyıllarda Hun, Dinling ve Sinli Kabileleriyle beraber adı geçen Kırgızlar, ilk defa diğer Türk kavimlerinden Hunlar ile mücadele etmişlerdir. Kırgızlar Kuzey Sibiry ve Orta Asya'da yerleşmiş çeşitli gruplardan oluşmuşlardır. Bu dönemde Hun yöneticisi Modeu tarafından Kırgız toprakları zapt edilmiş ve Kırgızlar uzun asırlar boyunca birçok göçebe imparatorlukta aktif bir şekilde savaşmışlardır.¹⁹

Eski Kırgızlar Kuzeybatı Moğolistan'a ait topraklara yerleşmişlerdir. M.Ö. IV. yüzyıldan III. yüzyıla kadar, Çin sınırlarına devamlı saldıran ve onları Çin Seddi'ni yapmaya zorlayan güçlü, göçebe kabileler arasında sayılmaktadırlar.

Hun Devleti yıkıldıktan bir süre sonra Kırgızların tekrar toparlandıkları ve Yenisey bölgesinde bulunan boyları birleştirerek hâkimiyeti uzun sürmese de bir “Acoluk” (başkanlık) ihdas ettikleri görülecektir. Tarihi kaynaklara göre, “Yenisey Kırgız Kağanlığı bu yıllarda (M.S. 487) kurulmuştur. Yakın tarihlerde diğer taraftan da Kanglılar hâkimiyetlerini tesis ederek güçlenmiş, aradan

¹⁸ K. Cusupov (Haz.), **Kırgızdar**, C. II, Bişkek, 1993, s. 76-77.

¹⁹ N. Ya. Biçurin, **Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena**, C. I, Moskva- Leningrad 1950, s. 50.

uzun bir zaman geçmeden Pamir'in batı taraflarından gelen Eftalitler tarafından ortadan kaldırılmıştır.”²⁰

B. Soltonoyev, “Kırgızların en eski yerleşim sahaları; Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Koton (Hotan) Dağları'nın aralarında yer alan alanlar ve nehir çevreleridir”²¹ şeklinde açıklamaktadır.

İslam kaynakları, Kırgızların mühim bir kısmının Yenisey'de kaldığını, diğer kısımların Orta Tiyenşan'a gelerek yerleştiğini bildirir. Böylece Kırgızlar, İrtiş havzasındaki Kimaklar'a, batıda, Orta Tiyenşan'daki Yağma ve Karluklara komşu olmuş, güneyde Küça, Erk ve Bençül şehirlerine yerleşmiş, bir kısmı Kaşgar, diğer kısmı da Issık-Köl ve Çüy taraflarındaki dağlarda yaşamaya başlamıştır.²²

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kırgızlar bağımsız Türk halklarından biri olmuştur. 1859 yılından itibaren Rus istilâlarına maruz kalmıştır.

15 Ocak 1925 tarihinde resmî olarak Kara Kırgız Özerk Vilayeti'nin kurulduğu ilân edilmiştir.²³

Kırgızistan, Gorbaçov yönetimi ve “Glasnost-Perestroika” süreci ile Sovyetler Birliği içinde başlatılan demokratikleşme çabalarının en belirgin olarak görüldüğü Orta Asya Cumhuriyetidir.

Kırgızistan 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilân etmiştir. Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 5 Mayıs 1993 tarihinde Parlamento'da oy birliğiyle kabul edilmiş, yine aynı tarihte Yüksek Şura Genel Kurul Toplantısı'nda alınan kararla, ülkenin resmî adı Kırgız Cumhuriyeti olmuştur.

²⁰ A. Baytur, **Kırgız Tarihinin Lektsiyaları**, C.I, Uçkun Yayınları, Bişkek 1992, s. 74.

²¹ B. Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi**, C. I, Kırgızistan Yayınları, Bişkek 1993, s. 5.

²² Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul 1981, s. 143.

²³ “İstoriçeskiy Oçerk, Kirgizskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika”, **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Tom 23, Vtoroe İzdanie, Moskva 1953, ss. 75- 83.

3. Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesi, dil bakımından Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak koluna aittir.

İnkılâp dönemine kadar Kırgızların ne edebî dili, ne de yazısı olduğu sanılır. Ancak, tarihî kaynaklardan aldığımız bazı bilgilere göre yazı dilinin olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Kırgızlar XVIII. asırdan itibaren az da olsa, Arap yazısı türleri ve usulleri ile bir değil bir kaç bölgesel edebi dilleri kullanmışlardır.

Osmonalı Sıdıkov'un "Yönetici Şabdan Tarihi" eserinin temelinde Tatar ve Çağatay dili karışık bir eski Tatar edebi dili kullanmıştır.

Atake-baatır'ın (1785), Akımbek Olcobay ve Mambet Ümötov'un (1825) ve Bayteke Kanayev'in (XIX. yüzyılın ortası) mektuplarının dili Çağatay dili özelliklerini taşımıştır: selamet-lik-ler-ini (belirtme durum) 'onların sağlığını' (Atake-batır'ın mektubu); birülmüş altın medal yolukturub aldım 'verilmiş altını aldım' (Akımbek Olcobay ve Mambet Ömütov'un mektubu); izzatlü va hurmatlü 'değerli ve sayın' (Baytek Kanayev'in mektubu).

Adı geçen eserlerin dilleri, hiç bir kuşkusuz değerlendirilmiş (canlı vasıtaların varlığı), şivesel (lehçelerin~dillerin birbirine uyma özellikleri) ve dil gelenekleri mevcut olan edebi dillerin tabakalarına aittir.

Kırgız dili, Arap yazısından sonra, 1926'dan başlayarak latin alfabesine geçmeye başlamıştır ve 1928'de resmi olarak kullanılmaya başlamıştır. 1940'dan başlayarak (ö, ü, ñ bu alfabeye katılmıştır) bugüne kadar kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Yunusaliyev, Kırgız Türkçesini dönemlere şöyle ayırmıştır:

- 1) I - VIII. yüzyıllar arası, Kırgızların Yenisey dönemi. Bu dönemde Hakas, Tuva Türk dilleriyle benzerlikleri oluşmuştur.

²⁴ E. Tenişev, **Drevne kırgızskiy yazık**, (Çev.: Dilyara Orozaliyeva) Bışkek, 2003.

2) VIII - XIII. yüzyıllar arası, Kırgızların Yenisey'den batıya doğru ilerlemesi ve Güney Altay bölgesinde uzun süre yerleşmesi dönemi. Bu dönemde Altay Türkçesiyle benzerlikleri ve yakınlığı oluşmuştur.

3) Kırgız dilinin tarihinde Tanrı Dağları dönemi (XIV-XVI. yüzyıllar arası).

4) Modern Kırgız dili dönemi (XVI. yüzyıldan bugüne kadar).²⁵

Modern Kırgız Türkçesinde Kuzey, Güneybatı, ve Güneydoğu olmak üzere üç ağız kullanılmaktadır. Kırgız edebî dili Kuzey ağızına dayanmaktadır.²⁶

İlk gramer çalışmaları, E. Arabayev'in "Kırgız Alıppesi" 1924'de, K. Tınıstanov'un "Kırgız Tilinin Morfologiyası" 1934'de ve "Kırgız tilinin sintaksisi" 1936'da yazılmıştır.

1940-1980' yıllar arası Kırgız dil bilgisinin gelişmesine İ. A. Batmanov, B. M. Yudahin, K. Sartbayev, A. Caparov, I. Cakırov, B. O. Oruzbayeva, A. Orusbayev, T. K. Akmatov, A. Tursunov, S. Davletov, K. Dıykanov'lar büyük bir katkıda bulunmuşlardır.

2000 yılından sonra Kırgız dilinin yapısı üzerine araştırmaların hızlandığı görülmektedir. Yazı dili ve konuşma dili meselesi ayrı bakılmaya başlamıştır. Bunun üzerinde S. Musayev, S. Ömüraliyeva, T. Marazıkov, B. Usubaliyev, L. Cusupakmatov vs. çalışmışlardır. Kırgız dili tarihi üzerinde ise S. Sıdıkov ve Ü. Asanaliyev; Kırgız dilinin Ses Bilgisi, Biçim Bilgisi ve Cümle Bilgisi üzerinde Ş. Caparov, C. Mamırov, C. Sıdıkov, T. Sadıkov, A. Tursunov, İ. Abdubaliyev, C. Osmonova, B. Sagınbayeva; Çümle Bilgisi üzerinde ise A. İmanov, C. Cusayev, Z. Derbişeva, T. Aşırbayev, S. İbraimov, K. Toktonaliyev, T. Tokoyev vs. bilim adamlarının çalışmaları mevcuttur. Kırgız dilinin eğitim metodlarını B. Ömüraliyev, A. Osmonkulov, K. Dobayev, S. Rısbayev v.s. dilbilim araştırmacılarının değerli çalışmaları yapılmıştır²⁷.

²⁵ **Yazıki Mira**, "Tyurkskiye yazıki", Bışkek, 1997, s. 179-187.

²⁶ Ahmatova, T., S. Ömüraliyeva, **Kırgız tili**, Fonetika-leksika, Frunze, 1990, 3.

²⁷ B. Oruzbayeva, (Red.) **Azırkı kırgız adabiy tili**, Bışkek, 2009, s. 18-19.

II. BÖLÜM

İNCELEME

A. FİİL

Alm. *Verb, Verbum, Zeitwort*; Fr. *Verbe*; İng. *verb*; Osm. *fiil*.

Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelime: *yaz-*, *yazma-*, *koş-*, *koşma-*, (kılış), *sarar-*, *büyü-* (oluş), *sus-*, *susma-*, *dur-*, (durum) vb. bunları söz içinde fiillerin ad biçimi olan mastarlar ile adlandırırız.²⁸

Gramer konuları ne türlü bir sınıflamadan geçirilirse geçirilsin, bunların hepsinde de fiilin yer aldığı görülür. Demek ki fiil, dilin vazgeçilmez bir temel birimidir.

Adlar, gramer açısından kendi başlarına birer bağımsız nitelik taşıyan canlı, cansız, somut, soyut varlık ve nesneler ile kavramları karşılayan sözler oldukları, hâlde fiiller bağımsız değil, bağımlı söz türleridir. Çünkü bunlar tek başına kullanılamaz. Karşıladıkları iş ve hareketler, ancak adlarla olan ilişkileri ile ortaya çıkar. Bunu daha açık bir anlatımla dile getirmek gerekirse, adlar canlı ve cansız varlıkların, somut ve soyut nesne ve kavramların adları, fiiller ise, bunların hareketlerine bağlı oluş, kılış ve durumlardır, diyebiliriz. Bu bakımdan fiiller, dilde adlardan ayrı ve farklı bir grup oluşturmuştur.²⁹

²⁸ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 2003, s.91.

²⁹ Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekil Bilgisi, Ankara, 2007, s. 527.

1. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

İsim kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirilerek türetilen fiillere “isimden türetilmiş fiil” denilir.

1.1.+A-, +O- EKİ

Alt.: +a-/+e-; +o-/+ö-

Kırg.: +a-/+e-; +o-/+ö-

Bu ek, isim ve isim soylulara gelerek yapma, etme ve olma ifade eden fiiller yapar. İki lehçede de kullanılır.

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bu ek³⁰, Altay Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılır. Genellikle tek heceli isimlere gelir. İki heceli isimlere geldiğinde orta hece ünlüsü çoğunlukla düşer.

Kırgız Türkçesinde +A-, +O- eki isim gövdeleri ve yansıma kelimelerle yapılmış fiilleri hesaba katmadığımızda çok fazla değildir. Çok seyrek olarak iki hecelilere de gelmiştir. Ancak, burada ikinci hecenin ünlüsü düşmüştür.

İki lehçede de şekilleri aynıdır ve düz ünlülü şekilleriyle birlikte, dudak uyumuna bağlı olarak yuvarlak ünlülü şekilleri de kullanılıyor. Ek, /a/, /ı/ ve /u/

³⁰ H. Kasapoğlu Çengel’de bu ek, A. von Gabain’in şu örnekleriyle açıklanmıştır: *at+a-*, *öl+i*, *boş+u*, *küç+ä* v.s. A. von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2007 s. 48.; H. Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara, 2005, s. 125.

ünlüsü taşıyan isimlere +a-; /e/ ve /i/ ünlüsü taşıyan isimlere +e-; /o/ ünlüsü taşıyan isimlere +o-; /ö/ ve /ü/ ünlüsü taşıyanlara ise +ö- şekli gelir.

Alt.: *aş+a-n-* “yemek yemek, beslenmek” (AARS, 34), *bud+a-* “budamak” (AARS, 270), *d’aan+a-* “büyümek, artmak” (AARS, 64), *d’abız+a-* “1. sıkmak, ezmek; 2. aşağılamak, küçültmek” (ATS, 48), *kıyn+a-* < *kıyın+a-* “ızdırap vermek, işkence etmek” (AARS, 159), *kek+e-n-* “öç almakla tehdit etmek” (ATS, 104), *boj+o-* “kurtulmak, son bulmak” (AARS, 260), *tüz+e-* “düzeltmek, eşitlemek” (AARS, 386), *öç+ö-* ~ *öç+e-* “öç almak, intikam almak” (AARS, 233), *sarn+a-* < *sarın+a-* “şarkı söylemek” (*sarın*: şarkı AARS, 293), *samtıra-* < *samtar+a-* “üstü başı dökülmek” (*samtar*: eski püskü giyim AARS, 289), *uçur+a-* “rastlamak, tesadüf etmek, karşılaşmak” (*uçur*: an, vakit. AARS, 408)

Kırg.: *at+a-* “ad vermek” (KRS I, 78), *aş+a-* “yemek yemek, içmek” (KRS I, 84), *cıyn+a-* < *cıyın+a-* “toplamak” (KRS I, 277), *cut+a-* “açlıktan zorlanmak” (KRS I, 275), *kıyn+a-* < *kıyın+a-* “ızdırap vermek, işkence etmek” (KRS I, 480), *san+a-* “saymak” (KRS II, 132), *sın+a-* “müşahede etmek, denemek, sinamak, tadına bakmak, tenkit etmek” (KRS II, 181), *bitr+e-* < *bitir+e-* “hasislik etmek; nekeş olmak” (KRS I, 137), *kek+e-t-* “öç almakla tehdit etmek” (KRS I, 367), *boş+o-* “kurtulmak, son bulmak” (KRS I, 149), *col+o-* “uğramak; yaklaşmak” (KRS I, 259), *korg+o-* < *koruk+o-* “korumak, muhafaza etmek” (KRS I, 406), *cön+ö-* “yola koyulmak” (KRS I, 265), *tüz+ö-* “düzeltmek, eşitlemek” (KRS II, 278).

1.1.1. İşlevleri

1.1.1.1. İki lehçede de genellikle tek heceli isimlere gelerek fiil yapar:

Alt.: *d’aş+a-* “yaşamak”, *kur+a-* “bazı parçalardan oluşmak” (ATS, 125), *kan+a-* “kanamak” (ATS, 96) *ken+e-* “sakatlamak” (ATS, 105), *til+e-* “dilemek, istemek” (AARS, 354), *tün+e-* “(kuşlar için) tünemek, geceleme, geceyi geçirmek” (ATS, 189), *ton+o-* “soymak, soyup çıplak etmek;

yağmalamak” (ATS, 181), *töz+ö-* “kurmak, tesis etmek” (ATS, 184), *tuz+a-* “tuzlamak” (ATS, 188).

Kırg.: *caş+a-* “yaşamak” (KRS I, 240), *kur+a-* “bazı parçalardan oluşmak” (KRS II, 447), *kan+a-* “kanamak” (KRS I, 338), *ot+o-* “zararlı otlardan ayıklamak” (KRS II, 84), *til+e-* “dilemek, istemek” (KRS II, 237), *ton+o-* “soymak, soyup çıplak etmek; yağmalamak” (KRS II, 249), *tor+o-* “mani olmak, alıkomak” (KRS II, 254), *tün+ö-* “gecelemek, gece geçirmek” (KRS II, 282), *tüş+ö-* “rüya görmek” (KRS II, 288).

1.1.1.2. İki lehçede de yansıma isimlere gelerek fiil yapar. Özellikle /r/ ile biten isimlere gelerek fiil yaptığı görülüyor:

Alt.: *burkur+a-* “uçuşmak, dalgalanmak” (ATS, 45), *çid(i)r+a-* “çıtırdamak” (AARS, 436), *çık(i)r+a-* “cızırdamak; gıcırdamak” (ATS, 73), *çım(i)r+a-* “fısıldamak, fıs fıs konuşmak” (ATS, 73), *çırk(i)r+a-* “şarıldamak, şarıl şarıl akmak” (AARS, 440), *çurkur+a-* “gürültü etmek; uğuldamak, hışırdamak” (ATS, 78), *kalt(i)r+a-* “zangır zangır titremek” (ATS, 95), *küb(ü)r+e-n-* “mırıldanmak, homurdanmak” (AARS, 189), *kurkur+a-* “(mide için) guruldamak” (ATS, 125).

Kırg.: *añgır+a-* “1. (eşeğin) bağırması; 2. bağırmak, ulumak”, *baçır+a-* “çatırdamak” (KRS I, 118), *balcır+a-* “bulanmak, bulaşmak” (KRS I, 105), *çıtır+a-* “çıtırdamak” (KRS II, 393), *kaltır+a-* “zangır zangır titremek” (KRS I, 333), *kobur+a-* “mırıldanmak” (KRS I, 391), *kocur+a-* “havadan sudan konuşmak” (KRS I, 392), *koldur+a-* “sesin kalınlaşması” (KRS I, 397), *kübür+ö-n-* “mırıldanmak, homurdanmak” (KRS I, 458), *kurkur+a-* “(mide için) guruldamak” (KRS I, 449), *şarkır+a-* “(su vs. için) şırıldamak” (KRS II, 404), *şıldır+a-* “şarıldamak” (KRS II, 419).

1.1.1.3. Bu ek fiilden fiil yapma (-l-, -n-, -t-, -ş-) ekleriyle genişleyerek kullanılır:

Alt.: *tüz+e-l-* “eşitlenmek” (AARS, 386), *aj+a-n-* “yemek yemek, beslenmek” (AARS, 34), *kek+e-n-* “kin beslemek; hırslanmak” (ATS, 104), *kek+e-t-* “sitem etmek” (ATS, 104), *d'an+a-ş-* “yanaşmak, yan tarafa doğru hareket etmek” (ATS, 52).

Kırg.: *tüz+ö-l-* “düzeltmek” (KRS II, 278), *boş+o-n-* “boşanmak” (KRS I, 149), *kek+e-t-* “sitem etmek” (KRS I, 367), *col+o-t-* “yaklaştırmak” (KRS I, 259), *can+a-ş-* “yanaşmak, yan tarafa doğru hareket etmek” (KRS I, 228).

1.1.1.4. Eski Türkçede +A-, +O- eki işlek bir ek olmuştur.³¹ Bugünkü Kırgız Türkçesinde bu ek işlekliliğini kaybetmiştir. Bazı örneklerde +A-, +O- ekinin yerine işlek olan +L₃A-/ +L₃O- ekinin kullanıldığı görülür³². Altay Türkçesinde ise +A-, +O- eki işlek bir hâlde ve şeklini değiştirmeden kullanılmaktadır.

Alt.: *d'it+a-* “koklamak” (ATS, 62), *ot+o-* “otlakta otlamak” (AARS, 224), *ört+ö-* “yakmak” (AARS, 281), *tuz+a-* “tuzlamak” (AARS, 372).

Kırg.: *cıt+ta-* “koklamak” (KRS I, 284), *ot+to-* “otlakta otlamak” (KRS II, 84), *ört+tö-* “yakmak” (KRS II, 100), *tuz+da-* “tuzlamak” (KRS II, 264).

1.1.1.5. Kırgız Türkçesinde bugün tek başına kullanılmayan isim köküyle kalıplaşmış +A-, +O- ekinin bazı örneklerine rastlarız. Bu örnekler Altay Türkçesinde ek olmadan da kullanılabilir.

Alt.: *kös+(ö)-* (*kös*: delik. ATS, 123).

Kırg.: *köz+ö-* “delmek” (KRS I, 431).

³¹ O. B. Zaharova (Red.), *Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka*, Frunze, 1988, s. 216.

³² B. Oruzbayeva (Red.), *Azırkı kırgız adabiy tili*, Bişkek, 2009, s. 384.

1.2. +ça- ~ +ça-, +çö- EKİ

Alt.: +ça-

Kırg.: +ça-, +çö-

İki lehçede de kullanılmaktadır, ancak işlek olmayan bir ektir. Altaycada bu ekin bir tek +ça- şekli, Kırgızcada ise; +ça-, +çö- şekli kullanılmaktadır. Düz ünlülü fiillerden sonra +ça- şekli, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra +çö şekli eklenir.

Sayıli örnekleri bulunan bu ek, isimlerden geçişli fiiller yapmaktadır.

Alt.: *kur+ça-* “kuşatmak, sarmak, çevrelemek” (ATS, 125), *ık+ça-* “sızlamak, inlemek” (ATS, 87).

Kırg.: *kur+ça-* “kuşatmak” (KRS I, 451), *çar+ça-* “yorulmak” (KRS II, 351), *ök+çö-* “aşık oyununda vuracağı aşığı alçı üzerine düşecek tarzda atmak” (KRS II, 92), *öl+çö-* “ölçmek, tartmak” (KRS II, 94).

1.3. +çıl-, +çi- EKİ

Alt.: +çıl-, +çi-

Kırg.: +çıl-, +çi-

Bu ek iki lehçede de fazla işlek olmayıp, isimden anlamca bağlantılı fiiller yapar. İki lehçede de ekin iki: +çıl-, +çi- şekli bulunmaktadır. Kalın ünlü taşıyan fiillere +çıl- şekli ve ince ünlü taşıyan fiillere +çi- şekli gelmektedir. İki lehçede de bu ekin az sayıda örnekleri bulunmaktadır.

Alt.: *çım+çı-* “çimdiklemek” (ATS, 73), *kıp+çı-* “sıkıştırmak, çimdiklemek” (ATS, 108), *saam+çı-* “sağmak” (ATS, 147), *tel+çı-* “ezilerek yumuşamak; harekete alışmak; yürümeye başlamak (çocuk ve hayvan yavrusu için)” (ATS, 173).

Kırg.: *çım+çı-* “çimdiklemek” (KRS II, 388), *kıp+çı-* “sıkıştırmak, çimdiklemek” (KRS I, 492), *aar+çı ~ ar+çı-* “temizlemek” (KRS I, 72).

Altay Türkçesinde kökenini bilmediğimiz bu kelimeleri tespit ettik.

apçı- “eğilmek, bükülmek, biçimi bozulmak, buruşmak” (ATS, 26), *bılçı-* “basmak, ezmek, çiğnemek; sıkmak” (ATS, 40), *çalçı-* “kavga çıkarmak, huysuzluk etmek” (ATS, 69), *çukçı-* ~ (*çukçu-*) “sivri bir şey batırmak” (ATS, 78), *çupçı-* ~ (*çupçu-*) “koparmak; çıkarmak” (ATS, 78).

1.4. +DA EKİ

Alt.: +*da-/de-*, +*dö-*; +*ta-/te-*, +*tö-*

Kırg.: +*da-/de-*, +*dö-*; +*ta-*, +*tö-*

Bu ek, isimlerden, özellikle yansıma kelimelerden fiil yapmaktadır. Eski Türkçede birkaç fiilde görülmektedir³³. Altay Türkçesinde bu ekin +*da-*, +*de-*, +*dö-*, +*ta-*, +*te-*, +*tö-*; Kırgız Türkçesinde ise +*da-*, +*de-*, +*dö-*, +*ta-*, +*tö-* şekilleri mevcuttur. Tonsuzla biten fiil gelirse ekin tonsuz şekli, tonluyla biten fiil gelirse ekin tonlu şekli kullanılmaktadır.

Bu ek şekil bakımından isimden fiil yapma eki +*a-/e-*, +*o-/ö-* ekinin *d* ve *t* li şekline benzemektedir. Bu iki eki ayırabilmemiz için ilk önce A. von Gabain’in “Eski Türkçenin Grameri”ne başvurduk. Bu eserde kullanılmış olan

³³ H. Kasapoğlu Çengel’de bu ek A. von Gabain’in verilmiş şu örnekleriyle açıklanmıştır.: ET. +*ta-/te-* şeklindedir. *ün+te-* “çağırmak, seslenmek”, *is+te-* “aramak, istemek”, *al+ta-* “aldatmak”. A. von Gabain, **a.g.e.**, 101.ş; H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 126.

örneklerden faydalanarak Altay ve Kırgız Türkçesinde de benzer örnekleri bulduk. İkinci olarak da taklidî isimlerden fiil türetmiş olan örnekleri aldık.

Alt.: *barpıl+da-* “çırpınmak” (ATS, 35), *çugul+da-* “küfretmek, sövmek” (ATS, 78), *elciñ+de-* “hareket etmek” (ATS, 81), *üygen+de-* “dizgin takmak” (ATS, 199), *ün+de-* “ses çıkarmak, ses vermek” (ATS, 197), *is+te-* “izlemek, takip etmek” (ATS, 90), *ok+to-* “(silâh için) doldurmak” (ATS, 138).

Kırg.: *al+da-* “aldatmak” < *al* “hile”³⁴ (KRS I, 48), *kıymıl+da-* “hareket etmek” (KRS I, 480), *kıyçıl+da-* “gıcırdamak” (KRS I, 481), *çığım+da-* “harcamak” (KRS II, 383), *iz+de-* “araştırmak; takip etmek” (KRS I, 295), *ün+dö-* “seslenmek” (KRS II, 323), *çaç+ta-* “saçtan tutarak sürüklemek” (KRS II, 353).

1.4.1. İşlevleri

1.4.1.1. Çoğunlukla yansıma kelimelerden geçişsiz fiiller yapar. Yansıma kelimelere geldiği zaman o sesi çıkarmak anlamında fiiller türetir.

Alt.: *bapıl+da-* “çırpınmak” (ATS, 34), *bıcıl+da-* “mırıldamak, mırıldanmak” (ATS, 39), *kalbañ+da-* “hareketlenmek” (ATS, 94), *kürsül+de-* “çalmak, çınlamak” (ATS, 130), *mızıl+da-* “parlamak, parıdamak” (ATS, 135).

Kırg.: *tarsıl+da-* “gürültü yapmak” (KRS II, 209), *şarıl+da-* “çağlamak” (KRS II, 404), *çiñkıl+da-* “acı acı bağırmak” (KRS II, 390), *kürpül+dö-* “gürlemek, çağlamak” (KRS I, 471).

1.4.1.2. Bu ek, “yapma, etme, olma” bildiren fiiller yapar.

Alt.: *acık+ta-* “gözlem yapmak, bakmak, göz gezdirmek” (ATS, 19), *cas+ta-* “altına yastık koymak, yaslamak” (ATS, 55), *is+te-* “izlemek, takip

³⁴ Bu örnek için Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekil Bilgisi, Ankara, 2007, s. 114, +*da-* ekine bk.

etmek; aramak, araştırmak” (ATS, 90), *ün+de-* “ses çıkarmak, ses vermek” (ATS, 197), *öyök+tö-* “karnı üzerinde sürünmek” (ATS, 145).

Kırg.: *bayan+da-* “anlatmak” (KRS I, 122), *caz+da-* “yastık koymak” (KRS I, 212), *iz+de-* “aramak, araştırmak” (KRS I, 295), *çeber+de-* “dikkat etmek” (KRS II, 354), *col+do* “yollamak”, (KRS I, 258), *eles+te-* “hatırlamak” (KRS II, 449), *cok+to-* “yoklamak” (KRS I, 257), *ok+to-* “silâhı kurmak” (KRS II, 65).

1.5. +GAR- EKİ

Alt.: *+gar-/+ger-, +gor-/+gör-, +kar-/+ker-, +kor-/+kör-*

Kırg.: *+gar-; +kar-/+ker-, +kor-/+kör-*

Eski Türkçede de kullanılan bu ek³⁵, Altayca ve Kırgızcada Eski Türkçedeki gibi çok fazla işlek değildir. Bu ek, isimlerden geçişli fiiller yapar. Altaycada bu ekin sekiz şekli ve Kırgızcada ise beş şekli kullanılmaktadır. Ekin, ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra *+gar-/+ger-, +gor-/+gör-*, tonsuz ünsüzlerden sonra *+kar-/+ker-, +kor-/+kör-* şekilleri gelir.

Alt.: *kanı+gar-* “derinleşmek, içeri çekilmek; dalmak” (ATS, 96), *su+gar-* “sulamak, su vermek” (AARS, 307), *oy+gor-* “anlamak, kavramak”, *at+kar-* “atla göndermek, yollamak” (AARS, 81), *baş+kar-* “idare etmek, yönetmek” (AARS, 249), *kos+kor-* “yakıp yıkmak, harap etmek; batırmak, iflas ettirmek” (ATS, 118), *tos+kor-* “dağıtmak, serpmek; tohum atmak” (ATS, 182).

Kırg.: *su+gar-* “sulamak, su vermek” (KRS II, 163), *öz+gör-* “değişmek” (KRS II, 88), *at+kar-* “atla göndermek, yollamak” (KRS I, 79),

³⁵ET.: *köñül-kär* “düşünmek”, *tüp-kär-* “aslını araştırmak”, *bir-gär-ü* “beraber”, *cın-gär-u* “doğru” vs. A. von Gabain, **a.g.e.**, 87§; H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s.127.

baş+kar- “idare etmek, yönetmek” (KRS I, 120), *om+kor-* “devirmek” (KRS II, 68), *ot+kor-* “otlatmak” (KRS II, 84), *tom+kor-* ~ *toñ+kor-* “devirmek” (KRS II, 248).

1.6. +I-, +U- EKİ

Alt.: +I-/ +i-; +u/ +ü-

Kırg.: +I-/ +i-; +u-/ +ü-

Bu ek, tarihi yazı dillerinde kullanıldığı görülmektedir³⁶. Ünsüzle biten tek heceli isim ve isim soylu kök ve gövdelere özellikle sıfatlara ve yansıma isimlere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir. Altay Türkçesinde +I-/ +i-, +u/ +ü- şeklinde olup çok işlek değildir. Kırgız Türkçesinde +I-/ +i-, +u/ +ü- şeklinde olup Altaycaya göre daha işlek bir ektir.

Alt.: *tıñ+I-* “güçlenmek, kuvvetlendirmek” (ATS, 176), *keñ+i-* “genişlemek” (ATS, 105), *kurç+u-* “bilemek, sivriltilmek” (ATS, 125), *oor+u-* “hasta, hastalık” (ATS, 140).

Kırg.: *tıñ+I-* “iyileşmek, güçlenmek” (KRS II, 294), *kem+i-* “azalmak” (KRS I, 371), *cooş+u-* “sakinleşmek” (KRS I, 261), *kurç+u-* “bilemek, yontmak” (KRS I, 451).

1.6.1. İşlevi

1.6.1.1. İki lehçede de, ünsüzle biten çoğunlukla, tek heceli isimlere ve sıfatlara gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapar.

Alt.: *bay+I-* “zenginleşmek” (ATS, 36), *tak+I-* “tekrarlamak; bıkmak, usanmak” (ATS, 166), *tar+I-* “daralmak, büzmek” (ATS, 169), *tım+I-* “susmak, tam sessizliği korumak” (ATS, 176), *tıñ+I-* “güçlenmek, kuvvetlendirmek”

³⁶ ET. *öl-i-* “nemlenmek, ıslanmak”, *boş-u-* “kurtarmak”, A. von Gabain, a.g.e., 85 §.

(ATS, 176), *keñ+i-* “genişlemek” (ATS, 105), *kurç+u-* “bilemek, sivirtmek” (ATS, 125), *oor+u-* “hasta, hastalık” (ATS, 140).

Kırg.: *bay+ı-* “zengin olmak, zenginleşmek” (KRS I, 98), *tar+ı-* “daralmak” (KRS II, 213), *tıñ+ı-* “iyileşmek, güçlenmek” (KRS II, 294), *tınç+ı-* “rahat etmek, sükûnet bulmak” (KRS II, 293), *tım+ı-* ~ *dım+ı-* “ses çıkmamak” (KRS II, 292), *bek+i-* “sağlamlaştırmak” (KRS I, 126), *keñ+i-* “genişlemek” (KRS I, 374), *booz+u-* “gebe kalmak” (KRS I, 144), *kurç+u-* “bilemek, yontmak” (KRS I, 451), *oor+u-* “hastalanmak” (KRS II, 75).

1.7. +k- EKİ

Alt.: +k-

Kırg.: +k-

Tarihî yazı dillerinde kullanılan bu ek, çağdaş Türk lehçelerinde daha canlıdır³⁷. Sonu ünsüzle biten çoğunlukla tek heceli isim ve sıfatlardan fiil türeten bu ek, Kırgız Türkçesinde Altay Türkçesine göre daha da işlektir. Ek, *ıl, il, ul, ül* yardımcı seslerle fiile gelir.

1.7.1. İşlevi

1.7.1.1. Bu ek, isim ve sıfatlara gelerek, geçişsiz fiiller yapar.

Alt.: *ant+ı+k-* “and içmek, yemin etmek” (ATS, 26), *ast+ı+k-* “geride kalmak, arkada kalmak” (ATS, 29), *kan+ı+k-* “öç almak; üzölmek, müteessir olmak, kederlenmek” (ATS, 96), *orın+ı+k-* “yerleştirmek; iyice sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak” (ATS, 140), *bir+i+k-* “bir olmak, birleşmek” (ATS, 41), *col+u+k-* “karşılaşmak, görmek” (ATS, 64).

³⁷ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 138.

Kırg.: *kan+ı+k-* “kin beslemek” (KRS I, 341), *kın+ı+k-* “heves etmek, alışmak” (KRS I, 491), *bir+i+k-* “bir olmak, birleşmek” (KRS, 136), *kez+i+k-* “karşılaşmak” (KRS I, 366), *col+u+k-* “karşılaşmak, görmek” (KRS, 259), *ot+u+k-* “otla beslenmeye başlamak” (KRS II, 85), *öç+ü+k-* “kin beslemek, intikam almak” (KRS II, 104)

1.8. +L₃A-, +L₃O- EKİ

Alt.: +*la-*/ +*le-*, +*lo-*/ +*lö-*

+*da-*/ +*de-*, +*do-*/ +*dö-*

+*ta-*/ +*te-*, +*to-*/ +*tö-*

Kırg.: +*la-*/ +*le-*, +*lo-*/ +*lö-*

+*da-*/ +*de-*, +*do-*/ +*dö-*

+*ta-*/ +*te-*, +*to-*/ +*tö-*

Bütün Türk lehçe ve şivelerinde isimden fiil yapma eki olarak canlı bir şekilde kullanılan bu ek, Altayca ve Kırgızcada da oldukça işlektir.

Türkiye Türkçesinde de işlek olan bu eki Z. Korkmaz şöyle tanımlar: Tek veya çok heceli her türlü ad kök ve gövdeleriyle, sıfat, zarf vb. ad soylu sözlere de gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.³⁸

İki lehçede de bu ekin on iki şekli mevcuttur:

+*la-*, +*le-*, +*lo-*, +*lö-*: Ünlülerle ve /r/ ve /y/ sesleriyle biten isimlere gelmektedir.

³⁸ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, Şekil Bilgisi, Ankara, 2007, s. 116.

Alt.: *arga+la-* “kurtarmak” (AARS, 25), *arakı+la-* “rakı içmek” (ATS, 27), *ter+le-* “terlemek” (ATS, 175), *oy+lo-* “inandırmak; akıl etmek; akıl öğretmek” (ATS, 141), *örö+lö-* “yükselmek, yukarı çıkmak” (ATS, 144), *töñö+lö-* “boyunduruk geçirmek” (ATS, 184).

Kırg.: *arka+la-* “sırtına almak; himâye aramak” (KRS I, 68), *bazar-la-* “pazarlamak” (KRS I, 94), *cıluu+la-* “ılıtmak, ısıtmak” (KRS I, 282), *bay+la-* “bağlamak” (KRS I, 96), *belgi+le-* “işaret etmek, not etmek” (KRS I, 127), *corgo+lo-* “yorga yürümek” (KRS I, 262), *oy+lo-* “düşünmek” (KRS II, 63), *cörölgö+lö-* “emeklemek” (KRS I, 266).

+da-, +de, +do-, +dö-: /r/ ve /y/ sesleri dışındaki tonlu ünsüzlerle biten isimlere gelmektedir.

Alt.: *ayıl+da-* “misafirliğe gitmek, evleri gezmek” (AARS, 10), *d’aan+da-* “büyütmek, büyümek” (ATS, 48), *salkın+da-* “serinlemek” (ATS, 149), *çedim+de-* “memnun olmak” (ATS, 57), *erkin+de-* “özgürlüğüne kavuşmak, özgür olmak” (ATS, 84), *kojoñ+do-* “şarkı söylemek” (ATS, 114), *ölöñ+dö-* “otla beslenmek” (ATS, 143).

Kırg.: *salkın+da-* “serinlemek” (KRS II, 129), *samın+da-* “sabunlamak” (KRS II, 132), *tuz+da-* “tuzlamak” (KRS II, 264), *iriñ+de-* “irinlenmek” (KRS I, 303), *kol+do-* “kollamak” (KRS I, 396), *köz+dö-* “gözlemek” (KRS I, 416).

+ta-, +te, +to-, +tö-: Tonsuz ünsüzle biten isimlere gelir.

Alt.: *taş+ta-* “dışalamak” (ATS, 170), *ermek+te-* “sohbet etmek” (ATS, 84), *iş+te-* “çalışmak” (ATS, 90), *çeçek+te-* “çiçeklerin çoğalması” (ATS, 71), *ook+to-* “ufalamak, küçük parçalar hâline getirmek” (ATS, 140), *kös+tö-* “gözlemek” (ATS, 123), *öş+tö-* “birbirine düşman olmak, arası açık olmak” (ATS, 144).

Kırg.: *alıs+ta-* “uzaklaşmak, yadırgamak” (KRS I, 54), *sıpat+ta-* “1. tasvir etmek; 2. aşırı derecede övmek, göklere çıkarmak” (KRS II, 183),

taş+ta- “dışlamak” (KRS II, 217), *iş+te-* “çalışmak” (KRS I, 308), *koş+to-* “birlikte gitmek” (KRS I, 411), *bölök+tö-* “yadırgamak, ayırmak” (KRS I, 152).

1.8.1. İşlevleri

1.8.1.1. İki lehçede de bu ek, isimlerden bir şey olma, yapma ve etmeyi anlatan fiiller yapar.

Alt.: *arbañçı+la-* “iple bağlamak” (AARS, 25), *balu+la-* “yaralı olmak, yaralanmak” (ATS, 34), *ter+le-* “terlemek, buğulanmak” (AARS, 350), *altın+da-* “yaldızlamak, yaldızlı hâle getirmek” (ATS, 25), *bayram+da-* “kutlamak, bayram etmek, tören yapmak” (ATS, 37), *baçım+da-* “acele etmek” (ATS, 33), *teñ+de-* “eşitlemek, hizaya getirmek, denkleştirmek” (AARS, 348), *tereñ+de-* “derinlemek” (AARS, 350), *as+ta-* “azalmak, eksilmek, az olmak” (ATS, 29), *ak+ta-* “haklı çıkarmak, aklamak” (AARS, 11), *iş+te-* “çalışmak” (AARS, 63).

Kırg.: *baa+la-* “değerlendirmek, değer biçmek; takdir etmek” (KRS I, 89), *kayçı+la-* “kayçılama” (KRS I, 323), *coşo+lo-* “boyamak” (KRS I, 263), *sır+da-* “boyamak, boya sürmek, cilâlamak” (KRS II, 183), *bekem+de-* “pekiştirmek, sağlamlaştırmak” (KRS I, 125), *teñ+de-* “eşitlemek, denkleştirmek” (KRS II, 225), *ter+de-* “terlemek” (KRS II, 228), *tereñ+de-* “derinlemek” (KRS II, 229), *iş+te-* “çalışmak” (KRS I, 308).

1.8.1.2. Altay Türkçesinde bu ek hayvan isimlerine gelerek o hayvanı avlamak anlamında fiiller yapar. (*Altay’da geçim kaynağı olarak insanların çoğu avcılıkla uğraşır.*)

sımda+la- “fındık tavuğu avlamak” (ATS, 153), *añ+da-* “avcılıkla meşgul olmak” (AARS, 21), *tiyiñ+de-* “sincap avlamak” (ATS, 178), *koyon+do-* “tavşan avlamak” (*koyon*: tavşan. AARS, 138), *palık+ta-* “balık avlamak” (AARS, 242), *elik+te-* “karaca avlamak” (ATS, 82).

Kırgız Türkçesinde bu işlevin örneği için sözlük taraması yaparken bir tek şu örneğe rastladık: *balık+ta-* “balık avlamak” (KRS I, 107).

1.8.1.3. Ek, Altay Türkçesinde bazı meyve ve bitki adlarına gelerek o meyveyi toplamak anlamında fiiller türetir.

Alt.: *meşke+le-* “mantar toplamak” (ATS, 134), *köjnö+lö-* “ravent toplamak” (köjnö: kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan karabuğdaygillerden bir bitki) (ATS, 120), *mañır+da-* “yabanî sarımsak toplamak” (ATS, 132), *kuzuk+ta-* “çam fıstığı toplamak” (ATS, 127), *oyoñot+to-* “ter otu toplamaya gitmek” (ATS, 142).

Altay ve Kırgız Türkçesinde isimden fiil yapma $+L_3A-$, $+L_3O-$ eki, $-n-$, $-t-$ ve $-ş-$ fiilden fiil yapma eklerini alarak genişlediği görülmüştür. Bu şekil, iki ayrı ekin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu ekler birleşik ve tek bir ek hâline gelmiş gibi kullanılır. Aşağıdaki ekler $+L_3A-n-$, $+L_3O-n-$; $+L_3A-ş-$, $+L_3O-ş-$; $+L_3A-t-$, $+L_3O-t-$ örnekleriyle beraber gösterildi.

1.9. $+L_3A-n-$, $+L_3O-n-$ EKİ

Alt.: $+la-n-/ +le-n-$, $+lo-n-/ +lö-n-$

$+da-n-/ +de-n-$, $+do-n-/ +dö-n-$

$+ta-n-/ +te-n-$, $+to-n-/ +tö-n-$

Kırg.: $+la-n-/ +le-n-$, $+lo-n-/ +lö-n-$

$+da-n-/ +de-n-$, $+do-n-/ +dö-n-$

$+ta-n-/ +te-n-$, $+to-n-/ +tö-n-$

İsimden fiil yapma eki olan $+L_3A-/ +L_3O-$ ekinin, fiilden fiil yapma eki olan $-n-$ ekinin birleşmesinden ve kaynaşmasından ortaya çıkmıştır.

Alt.: *açu+la-n-* “öfkelenmek” (ATS, 20), *arga+la-n-* “kurtulmak, özgürlüğüne kavuşmak” (ATS, 27), *öskö+lö-n-* “değişmek” (ATS, 144), *artık+ta-n-* “üstün olmak, üstünlüğe sahip olmak” (ATS, 29), *at+tan-* “gitmek, yollanmak” (ATS, 30), *bek+te-n-* “bulunduğu yeri sağlamlaştırmak” (ATS, 38).

Kırg.: *aramza+la-n-* “kendini yalandan... göstermek, iki yüzlülenmek” (KRS I, 64), *bayda+la-n-* ~ *payda+la-n-* “faydalanmak, istifade etmek” (KRS I, 95/105), *taasir+le-n-* ~ *taasir+de-n-* “1. intiba almak, 2. müteessir olmak, bir şeyin tesirini duymak” (KRS II, 186), *calkoo+lo-n-* “tembellik yapmak” (KRS I, 222), *araket+te-n-* “hareket etmek, çaba göstermek, gayret etmek” (KRS I, 63).

1.10 $+L_3A-ş-$, $+L_3O-ş-$ Eki

Alt.: $+la-ş-/ +le-ş-$, $+lo-ş-/ +lö-ş-$

$+da-ş-/ +de-ş-$, $+do-ş-/ +dö-ş-$

$+ta-ş-/ +te-ş-$, $+to-ş-/ +tö-ş-$

Kırg.: $+la-ş-/ +le-ş-$, $+lo-ş-/ +lö-ş-$

$+da-ş-/ +de-ş-$, $+do-ş-/ +dö-ş-$

$+ta-ş-/ +te-ş-$, $+to-ş-/ +tö-ş-$

İsimden fiil yapma eki olan $+L_3A-/ +L_3O-$ ekinin, fiilden fiil yapma eki olan $-ş-$ ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.

Alt.: *nacı+la-ş-* “dost olmak, dostluk etmek” (ATS, 136), *nak+ta-ş-* “güzel yüzlü olmak, sevimlileşmek” (ATS, 137), *mıltık+ta-ş-* “atışmak, karşılıklı ateş açmak” (ATS, 134), *möröy+lö-ş-* “yarışmak; tartışmak” (ATS, 136).

Kırg.: *aman+da-ş-* “selâmlaşmak” (KRS I, 55), *akıl+da-ş-* “akıl danışmak” (KRS I, 41), *cer+de-ş-* “yerleşmek” (KRS I, 250), *koş+to-ş-* “vedalaşmak” (KRS I, 411).

1.11. +L₃A-t-, +L₃O-t- Eki

Alt.: *+la-t-/le-t-, +lo-t-/lö-t-*

+da-t-/de-t-, +do-t-/dö-t-

+ta-t-/te-t-, +to-t-/tö-t-

Kırg.: *+la-t-/le-t-, +lo-t-/lö-t-*

+da-t-/de-t-, +do-t-/dö-t-

+ta-t-/te-t-, +to-t-/tö-t-

İsimden fiil yapma eki olan +L₃A-/L₃O- ekinin, fiilden fiil yapma eki olan -t- ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.

Alt.: *kursak+ta-t-* “yedirmek” (ATS, 126), *tem+de-t-* “alıştırmak” (ATS, 173), *tıñ+da-t-* “iyileştirmek” (ATS, 176).

Kırg.: *orun+da-t-* “yerleştirmek” (KRS II, 82), *kir+de-t-* “kirletmek” (KRS I, 388), *köz+döt-* “gözetlemek” (KRS I, 416).

1.12. +ol- Eki

Alt.: +/-, +ol-

Kırg.: +ol-

Bu isimden fiil yapma eki, isimden geçişsiz fiiller yapar. İki lehçede de işlek değildir. Altay Türkçesinde ekin iki şekli kullanılmaktadır. Bu iki şeklin birer örnekleri tespit edilmiştir. Kırgız Türkçesinde ise ekin bir şekli kullanılmaktadır:

Alt.: *kara+/-* “kararmak”, *d’og+ol-* “yok olmak, kaybolmak”.

Kırg.: *cog+ol-* “yok olmak, kaybolmak”, *oñ-ol-* “düzelmek”.

1.13. +r-, +Ar-/ +Or- EKİ

Alt.: +r; +ar-/ +er-, +or-/ +ör-

Kırg.: +r; +ar-/ +er-, +or-/ +ör-

Bu ek, geçişsiz fiiller türetir. İki lehçede de sıfatlara, özellikle de renk adlarına gelmektedir. İki lehçede de, ünlüyle biten fiillere +r-; /a/, /ı/, /u/ ünlüsü taşıyan isimlere +ar-; /e/, /i/ ünlüsü taşıyan isimlere +er-; /o/ ünlüsü taşıyan +or-; /ö/, /ü/ ünlüsü taşıyan isimlere ise +ör- şeklinde gelir.

Alt.: *kara+r-* “kararmak; koyulaşmak” (ATS, 98), *kıska+r-* “kısalma” (ATS, 109), *ag+ar-* < *ak+ar-* “beyazlaşmak; rengi solmak” (ATS, 21), *d’aş+ar-* “yeşermek, yeşillenmek; gençleşmek” (AARS, 86), *kub+ar-* “(yüz için) solmak; (ot için) hafif sararmak” (ATS, 123), *tün+er-* “uzaktan görünmek, bir anda görünmek” (ATS, 189), *bor+or-* (*bozor-*) “beyazlaşmak, grileşmek” (ATS, 43), *kög+ör-* < *kök+ör-* “göğermek, mavileşmek, yeşermek” (ATS, 120).

Kırg.: *kara+r-* “kararmak, koyulaşmak” (KRS I, 349), *taza+r-* “temizlenmek” (KRS II, 189), *ag+ar-* “ağarmak, aklaşmak” (KRS I, 20), *kub+ar-* “(yüz için) solmak” (KRS I, 436), *boz+or-* “bozarmak, benzi uçmak” (KRS, 139), *kög+ör-* “yeşillenmek, filizlenmek” (KRS I, 414) *tün+ör-* “kararmak, koyulaşmak” (KRS II, 282).

1.13.1. İşlevi

1.13.1.1. Bu ek, isimlere gelerek olma bildiren fiiller yapar. Ekin, renk isimlerinde sık kullanıldığı görülür:

Alt.: *çiçke+r-* “incelmek” (ATS, 75), *eski+r-* “eskimek” (ATS, 85), *kıska+r-* “kısalma” (ATS, 109), *kuybı+r-* “dönmek, dolaşmak” (ATS, 127), *öskö+r-* “ihanet etmek, değişmek” (ATS, 145), *d’añı+r-* “yenilenmek” (ATS, 52), *d’uka+r-* “incelmek” (ATS, 65), *ag+ar-* < *ak+ar-* “beyazlaşmak; rengi solmak” (ATS, 21), *bor+or-* (*bozor-*) “beyazlaşmak, grileşmek” (ATS, 43), *d’aş+ar-* “yeşermek, yeşillenmek; gençleşmek” (AARS, 86).

Kırg.: *içke+r-* “incelmek” (KRS I, 307), *cañı+r-* “yenilenmek” (KRS I, 231), *taza+r-* “temizlenmek” (KRS II, 189), *cuka+r-* “incelmek” (KRS I, 267), *eski+r-* “eskimek” (KRS I, 467), *ag+ar-* < *ak+ar-* “ağarmak, aklaşmak” (KRS I, 20), *boz+or-* “bozarmak, benzi uçmak” (KRS, 139), *kara+r-* “kararmak, koyulaşmak” (KRS I, 349), *kög+ör-* “yeşillenmek, filizlenmek” (KRS I, 414), *kub+ar-* “(yüz için) solmak” (KRS I, 436).

1.14. *+rka-* ~ *+rka-*, *+rkö-* EKİ

Alt.: *+rka-/rke-*

Kırg.: *+rka-*, *+rkö-*

İsim ve sıfatlara gelerek fiil yapar. Bu ek çoğunlukla anlamca olumsuz fiiller türetir.

İki lehçede de fazla işlek değildir. Altay Türkçesinde kalın sıradan ünlülü isimlere *+rka-* şekli, ince sıradan ünlülü isimlere *+rke-* şekli gelir. Altay Türkçesinde bu ek, Kırgız Türkçesine göre daha da işleklik gösterir. Kırgız Türkçesinde *+rka-* şekli kullanılmaktadır ve fazla işlek değildir. Sözlük taramamızda bu ekin yuvarlak ünlülü *+rkö-* şekline de rastladık.

Alt.: *aç+u+rka-n-* “ağlamak, üzülmek” (AARS, 34), *baj+ı+rka-* “zenginliğiyle övünmek” (ATS, 37), *d’akşı+rka-* “kendiyile övünmek, kendini beğenmek, burnu havada olmak, kurumlanmak, burnu büyümek” (AARS, 70), *biy+i+rke-* “ünvanla, rütbeyle övünmek” (ATS, 41), *çim+e+rke-* “gururlanmak, kibirlenmek” (ATS, 49).

Kırg.: *aç+u+rka-n-* “ekşiyi ve acıyı sevmemek” (KRS I, 82), *tañ+ı+rka-* “şaşırmak” (KRS II, 204), *taş+ı+rka-* “ayakları zedelemek” (KRS II, 217), *cat+ı+rka-* “yadırgamak” (KRS I, 240), *sanaa+rka-* “düşünmek, düşünceye dalmak” (KRS II, 133), *tüş+ü+rkö-* “düş azmak, ihtilâm olmak” (KRS II, 284).

1.14.1. İşlevi

1.14.1.1. İsim ve sıfatlara gelerek çoğunlukla olumsuz anlamda fiiller türetir.

Alt.: *sanaa+rka-* “düşünmek, düşünceye dalmak” (AARS, 290), *d’amı+rka-* “mevkiyle ünvanla gurur duymak, büyüklenmek” (AARS, 74), *ulu+rka-* “saygı göstermek, hürmet etmek” (AARS, 402), *kıd’uu+rka-* “sinirlenmek, asabîleşmek” (AARS, 159), *sayı+rka-* “iftihar etmek, gurur

duymak” (AARS, 285), *açu+rka-n-* “kederlenmek, mahzun olmak, efkârlanmak, öfkelenmek” (AARS, 34), *d’ilbi+rke-* “1. ilgilenmek, hayran olmak; 2. bir şeyi talep etmek” (ATS, 62), *küç+ü+rke-* “gücüyle övünmek” (ATS, 128), *çeçe+rke-* “büyüklenmek, kendini beğenmek” (AARS, 428).

Kırg.: *sanaa+rka-* “düşünmek, düşünceye dalmak” (KRS II, 133), *cat+ı+rka-* “yadırgamak” (KRS I, 240), *tañ+ı+rka-* “hayret etmek, şaşırmak” (KRS II, 204), *maş+ı+rka-* “keyfi yerinde olmak, sevinmek” (KRS II, 22), *aç+u+rka-n-* “ekşiyi ve acıyı sevmemek” (KRS I, 82), *taş+ı+rka-* “ayakları zedelemek” (KRS II, 217), *son+u+rka-* “hayret etmek” (KRS II, 154).

1.15. +SI/- ~ +sI/-, +sU/- EKİ

Alt.: +sI/-/+sI/-, +zI/-/+zI/-

Kırg.: +sI/-/+sI/-, +sU/-/+sU/-

Bu ek, Altaycaya göre Kırgızcada daha işlektir. Şekil olarak, Altaycada bu ekin dar-düz ünlülü ve tonlu ve tonsuz olmak üzere dört şekli kullanılmaktadır. Kırgızcada ise dar-düz ünlülü, yuvarlak ve tonsuz olmak üzere dört şekli kullanılmaktadır. Aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Altay Türkçesinde ise sadece geçişsiz fiiller yapmaktadır.³⁹

Alt.: *alañ+zı-* “şüphe etmek, şüphelenmek” (AARS, 10), *bıcar+zı-* “küçük düşmek, lekelenmek, kirlenmek” (ATS, 39), *karuu+zı-* “hüzünlenmek; endişelenmek; kurtulmak; acımak” (ATS, 100), *kiyik+si-* “çekinmek, insanlardan kaçmak, utanmak” (AARS, 176).

³⁹ F. Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 1031.

Kırg.: *adam+sı-n-* “kendini adam sanmak” (KRS I, 22), *maktan-gan+sı-* “över gibi gözükmek” (KRS II, 13), *kıyın+sı-* “kendini güçlü görmek” (KRS I, 483), *beren+si-* “kendini pehlivan sanmak” (KRS I, 129), *erkek+si-* “erkek gibi davranmak” (KRS I, 463), *bodo+su-* “kendini güçlü görmek” (KRS I, 138), *konok+su-* “misafir taslamak” (KRS I, 401).

1.15.1. İşlevi

1.15.1.1. Bu ek, aşırı ihtiyaç ve istek bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

Alt.: *kerek+si-* “gereksinmek” (AARS, 172), *d’ürek+si-* “çekinmek, felâket olacağını önceden sezmek” (AARS, 106).

Kırg.: *talmoor+su-* “kendini raharsız hissetmek; zayıf düşmek” (KRS II, 197), *bötön+sü-* “yabancı saymak” (KRS I, 154), *baatır+sı-* “kendisini pehlivan saymak” (KRS I, 91).

1.16.+SIn- ~ +sIn-/+sUn- Eki

Alt.: +sIn-/+sIn-, +zIn-/+zIn-

Kırg.: +sIn-/+sIn-, +sun-/+sün-

İsimlere, çoğunlukla sıfatlara gelerek “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarında fiiller türetir.

Altay Türkçesinde ekin tonsuz ünsüzle biten isim kök ve gövdelerine +sIn-, +sin- şekilleri, tonlu ünsüzle ve ünlülerle biten isimlere +zIn-, +zin- şekilleri gelmektedir. Kırgız Türkçesinde bu ekin tonlu şekli yoktur. Ekin dört şekli kullanılmaktadır. Tonsuz, düz-yuvarlak ünlülü dört şekli mevcuttur.

Alt.: *d'ok+sın-* “bir şeyin kaybolduğunu hissetmek; üzölmek” (ATS, 63), *d'öp+sın-* “uyuşmak, razı olmak, kabullenmek” (ATS, 65), *küç+sın-* “bir şey için zorlanmak, tembellik yapmak” (ATS, 128), *alañ+zın-* “bir şeyi şüpheli kabul etmek, şüphe altına almak; şaşmak, hayret etmek” (ATS, 23), *alım+zın-* “cevap vermek, karşılık vermek” (ATS, 24), *bala+n+zın-* “kendi çocuğu saymak; çocuk istemek” (ATS, 33), *bay+zın-* “kendini zengin saymak, zenginliğiyle gururlanmak” (ATS, 37), *men+zın-* “kendini saymak, benimsemek” (ATS, 134).

Kırg.: *adal+sın-* “kendini kutsal saymak” (KRS I, 21), *alım+sın-* “memnun kalmak, tatmin olmak” (KRS I, 53), *arık+sın-* “kendini zayıf saymak” (KRS I, 73), *baatır+sın-* “kendisini pehlivan saymak” (KRS I, 91), *başka+sın-* “kendini yabancı gibi görmek” (KRS I, 120), *kızık+sın-* “ilgi göstermek, meraklanmak, merak sarmak” (KRS, 478), *kıtmır+sın-* “ikiyüzlölenmek” (KRS I, 500), *taza+sın-* “kendini temiz sanmak” (KRS II, 189), *boluk+sın-* “kendini şişman saymak” (KRS I, 143), *bilimdüü+sün-* “bilgiçlik, âlimlik taslamak” (KRS I, 134), *öödö+sün-* “böbürlenmek” (KRS I, 98).

1.16.1. İşlevi

1.16.1.1. Ek, “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarında fiiller türetir. Ekin, dönüşlölük işlevi de görölmektedir.

Alt.: *d'ok+sın-* “bir şeyin kaybolduğunu hissetmek; üzölmek” (ATS, 63), *köp+sın-* “övönmek, şişinmek” (ATS, 122), *añ+zın-* “1. sakınmak; 2. hissetmek, önceden sezmek” (ATS, 26), *bay+zın-* “kendini zengin saymak, zenginliğiyle gururlanmak” (ATS,37), *d'aman+zın-* “bir şeyi kötü saymak, onaylamamak” (ATS, 51).

Kırg.: *caş+sın-* “genç saymak” (KRS I, 240), *bışık+sın-* “övönmek” (ATS, 174), *kıtmır+sın-* “ikiyüzlölenmek” (KRS I, 500), *baatır+sın-* “kendini pehlivan saymak” (KRS I, 91), *başka+sın-* “kendini yabancı gibi görmek”

(KRS I, 120), *taza+sın-* “kendisini temiz sanmak” (KRS II, 189), *öödö+sün-* “böbürlenmek” (KRS I, 98).

1.17.+SlrA- ~ +slrA-, +sUrA- EKİ

Alt.: +sıra-/+sire-, +zıra-/+zire-

Kırg.: +sıra-/+sire-, +sura-/+sürö-

Ek, isimlere, seyrek olarak da sıfatlara gelerek bir şeyden yoksun kalmak anlamını veren fiiller türetir. İki lehçede de çok işlek değildir.

Altay Türkçesinde bu ekin Eski Türkçedeki⁴⁰ gibi düz ünlülü şekli kullanılmaktadır. Tonsuz ünsüzle biten isimlere ekin tonsuz şekilleri, tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten isimlere ise ekin tonlu şekilleri gelmektedir.

Kırgızcada bu ekin sadece tonsuz şekilleri kullanılmaktadır. Ekin, yuvarlak ünlülü şeklini de görmekteyiz. Yuvarlak ünlülü şekilleri, dudak uyumu sonucundan ortaya çıkmıştır.

Alt.: *añ+sıra-* “canavar kesilmek, canavarlaşmak, vahşileşmek” (ATS, 26), *omok+sıra-* “dinçleşmek, iyi durumda olmak” (ATS, 139), *d’aram+zıra-* “kendine çekidüzen vermek” (ATS, 53), *mañ+zıra-* “silinmek; acele etmek” (ATS, 132).

Kırg.: *al+sıra-* “halsizleşmek” (KRS I, 52), *kan+sıra-* “kanı çekilmek, kansız kalmak” (KRS I, 340), *cetim+sire-* “kendini yetim hissetmek” (KRS I, 252), *külüm+sürö-* “gülümsemek” (KRS I, 464).

⁴⁰ ET. *il-sire-* “İlsiz kalmak”, *inç-sire-t-* “rahatsız etmek”, *tatıy-sıra-* “tatsızlanmak”, A. von Gabain, a.g.e., 99§.

1.17.1. İşlevi

1.17.1.1. Ek, isim ve sıfatlara gelerek muhtaclık bildiren ve çoğunlukla olumsuz mânâlı fiiller yapmaktadır.

Alt.: *d'ok+sıra-* “yoksullaşmak” (ATS, 63), *çak+sıra-* “güçsüzleşmek, mahvolmak” (ATS, 69), *kan+zıra-* “kanı çekilmek, kansız kalmak” (ATS, 97), *uyku+zra-* (*uykuzıra-*) (ATS, 196).

Kırg.: *ıylam+sıra-* “ağlamaksımak” (KRS II, 426), *ık+sıra-* “gevşemek” (KRS II, 427), *calgız+sıra-* “yalnızlık hissetmek” (KRS I, 221), *uyku+sura-* “uykuda sayıklamak” (KRS II, 301).

1.18. +y-, +ay-, +Oy- ~ +y-, + Ay-, +Oy- EKİ

Alt.: +y-, +ay-, +oy-

Kırg.: +y-, +ay-/+ey-, +oy-/+öy-

Eski Türkçede +d-, +ad-/+ed-⁴¹ olarak kullanılan bu ek, Altayca ve Kırgızcada akıcılaşarak +y- şeklini almıştır. Bu ek, isimlere gelerek olma bildiren fiiller yapar.

Kırgızcada bu ek Altaycaya göre daha işlek bir kullanım gösterir. İki lehçede de ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere ise ünlü uyumlarına göre Altaycada +ay-, +oy-, +öy-; Kırgızcada ise +ay-/+ey-, +oy-/+öy- şekilleri eklenir.

Alt.: *d'alb+a+y-* < *d'alp+a+y-* “1. geniş, yayvan olmak; 2. şişmanlayıp derisi gerilmiş olmak” (ATS, 50), *kelte+y-* “kısalmak” (ATS, 104), *şala-y-* “tembellik etmek, hiçbir şey yapmadan dolaşmak” (ATS, 161), *bult+ıy-*

⁴¹ A. von Gabain, a.g.e., § 86.

“şışmek, dışarıya doğru çıkıntı yapmak” (ATS, 45), *bök+öy-* “eğilmek, bükülmek” (ATS, 44).

Kırg.: *az+ay-* “azalmak” (KRS I, 25), *badır+ay-* “faltaşı gibi açılmak; büyümüş gözükme (göz hakkında)” (KRS I, 93), *olur+ay-* “kötü gözle bakmak” (KRS II, 68), *şalp+ay-* “tembellik etmek, hiçbir şey yapmadan dolaşmak” (KRS II, 400), *zañk+ay-* “yükselmek, (göğüs) kalkmak” (KRS I, 288), *keñ+ey-* “genişlemek” (KRS I, 374), *kiçir+ey-* “küçülmek” (KRS I, 390), *bult+uy-* “yanakları şişirmek” (KRS I, 159).

1.18.1. İşlevi

1.18.1.1. Ek, geldiği fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği anlamı kuvvetlendirmektedir.

Alt.: *çirey-* “uzanmak, boy atmak, boy sürmek; gevşemek” (ATS, 75), *seste-* “şaşmak, şaşırmak, dona kalmak” (ATS, 153), *oroy-* “etrafını dolaşmak, etrafında turlamak, etrafında dolanmak; dolaşmak” (ATS, 141), *kepşey-* “ağızla taklit etmek, öykünmek” (ATS, 105), *eriy-* “erimek” (ATS, 84).

Kırg.: *esey-* “büyümek, güçlenmek” (KRS II, 465), *muñay-* “bunalmak, kederlenmek” (KRS II, 39), *keñey-* “genişlemek” (KRS I, 374), *çoñoy-* “büyümek” (ATS, 368), *sokuray-* “kör olmak” (KRS II, 153), *büküröy-* “kamburlaşmak” (KRS I, 166), *bükçüy-* “kamburlaşmak” (KRS I, 166).

1.19. +SA- ~ +sA-/+sO- EKİ

Alt.: +za-/+ze-, +sa-/+se-

Kırg.: +sa-/+se-, +so-/+sö-

Eski Türkçede canlı olmayan bu ek, Altayca ve Kırgızcada da fazla işlek değildir. Direnkova'nın "Grammatika oyrotskogo yazıka" adlı gramer kitabında, bu ekin dört şeklinin olduğunu örnekleriyle açıklamıştır.⁴² Bu ekin Altaycada tonlu ve tonsuz şekilleri mevcuttur. Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten isimlere ünlü uyumuna göre +za-/+ze- şekli, tonsuz ünsüzle biten isimlere ise ünlü uyumuna göre +sa-/+se- şekilleri gelir. Kırgız gramerlerinde bu ekin *sama-* "istemek" fiilinden geldiği belirtilmektedir.⁴³ Kırgızcada sadece tonsuz şekilleri mevcuttur. Düz ünlülü isimlere +sa-/+se- şekli ve yuvarlak ünlülü isimlere ise +sö-/+sö- şekilleri gelmektedir.

Alt.: *buur+za-* "acımak, merhamete gelmek" (ATS, 46), *suu+za-* "susamak, canı su istemek" (ATS, 159), *küün+ze-* "dilemek, istemek, arzu etmek" (ATS, 130).

Kırg.: *suu+sa-* "susamak, canı su istemek" (KRS II, 169), *kay+sa-* "yarmak" (KRS I, 322), *com+so-* "yok etmek" (KRS I, 259), *moy+so-* "yok etmek" (KRS II, 31), *cañ+sa-* "el sallamak" (KRS I, 230), *ök+sö-* "acı acı ağlamak" (KRS II, 90).

1.19.1. İşlevi

1.19.1.1. Ek, isimlere gelerek istek ve arzu ifade eden fiiller yapar.

⁴² N. P. Direnkova, **a.g.e.**, s. 120.

⁴³ S. Kudaybergenov, A. Tursunov, **Kırgız adabiy tilinin grammatikası**, Fonetika cana morfologiya, Frunze, 1980, s. 302.

Alt.: *buur+za-* “acımak, merhamete gelmek” (ATS, 46), *küün+ze-* “dilemek, istemek, arzu etmek” (ATS, 130), *suu+za-* “susamak, canı su istemek” (ATS, 159).

Kırg.: *suu+sa-* “susamak, canı su istemek” (KRS II, 169), *moy+so-* “yok etmek” (KRS II, 31), *cañ+sa-* “el sallamak” (KRS I, 230), *ök+sö-* “acı acı ağlamak” (KRS II, 90).

1.20. +şa-, +şe- ~ +şA-, +şO- EKİ

Alt.: +şa-, +şe-

Kırg.: +şa-/+şe-, +şo-/+şö-

Bu ek iki lehçede de işlek bir ek değildir. Altaycada düz ünlülü iki şekli kullanılmakta ve sayılı örnekleri bulunmaktadır. Kırgızcada bu ekin düz ve yuvarlak ünlülü dört şekli kullanılmaktadır.

Alt.: *kak+şa-* “suyu çekilmek, kurumak” (ATS, 94) , *kep+şe-* “geviş getirmek; çiğnemek” (ATS, 105).

Kırg.: *kak+şa-* “hıçkırık, çok konuşmak” (KRS I, 327), *küy+şö-* “büzülme” (KRS I, 462).

1.20.1. İşlevi

1.20.1.1. Ek, isimlere gelerek fiilin anlamını kuvvetlendirir.

Alt.: *kak+şa-* “suyu çekilmek, kurumak” (ATS, 94) , *kep+şe-* “geviş getirmek; çiğnemek” (ATS, 105).

Kırg.: *kak+şa-* “hıçkırmak, çok konuşmak” (KRS I, 327), *küy+şö-* “büzülmek” (KRS I, 462), *tıñ+şa-* “kulak vermek, dinlemek” (KRS II, 294), *ık+şa-* “kuvvetli basmak” (KRS II, 428).

1.21. +şI/- ~ +şI/-, +şU/- EKİ

Alt.: +şI/-/ +şI/-

Kırg.: +şI/-/ +şI/-; +şU/-/ +şU/-

Bu ek yansıma kelimelere gelerek geçişsiz fiiller yapar. Altay Türkçesinde bu ek işlek değildir. Bu ekin iki şekli kullanılmaktadır. Kırgızcada da fazla işlek değildir ve bu ekin dört şekli kullanılmaktadır.

Alt.: *ak+şI/-* “bağırarak, haykırmak, yüksek sesle konuşmak” (ATS, 22).

Kırg.: *tañ+şI* “çeşitli şekillere girmek” (KRS II, 204), *şañ+şI* “ötmek” (KRS II, 402), *şek+şI* “şüphelenmek” (KRS II, 406), *toluk+şU* “kuvveti yerinde olmak” (KRS II, 247).

1.21.1. İşlevi

1.21.1.1. Bu ek yansıma kelimelere gelerek, geçişsiz fiiller yapar.

Alt.: *ak+şI/-* “bağırarak, haykırmak, yüksek sesle konuşmak” (ATS, 22).

Kırg.: *tañ+şI* “çeşitli şekillere girmek” (KRS II, 204), *şañ+şI* “ötmek” (KRS II, 402), *şek+şI* “şüphelenmek” (KRS II, 406), *toluk+şU* “kuvveti yerinde olmak” (KRS II, 247).

1.22. +GA-; +kÖ- ~ +ga-, +ka-, +kö- EKİ

Alt.: +ga-/+ge-, +ka-/+ke-; +kö-

Kırg.: +ga-, +ka-, +kö-

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapmaktadır. İki lehçede de işlek olmayan bir ektir. Altaycada bu ekin beş şekli bulunmaktadır. Ünlü ve tonluyla biten isimlere +ga-/+ge-, tonsuzla biten isimlere +ka-/+ke- ve yuvarlak ünlülü isimlere ise +kö- şekli gelmektedir. Kırgızcada ise üç şekli mevcuttur. Ünlü ve tonluyla biten isimlere +ga-, tonsuzla biten isimlere +ka- ve yuvarlak ünlülü isimlere ise +kö- şekli gelmektedir.

Alt.: *temi+ge-* “alışmak, bağlanmak” (ATS, 173), *bür+ke-* “örtmek, kaplamak” (ATS, 47), *ker+ke-* “çalımlanmak, kurumlanmak” (ATS, 106), *öör+kö-* “kızmak, öfkelenmek” (ATS, 144).

Kırg.: *cay+ka-* “silmek, çırpma” (KRS I, 215), *çur+ka-* “koşmak” (KRS II, 377), *bay+ka-* “gözetlemek” (KRS I, 95), *is+ke-* “kokuyu burnuna çekmek” (KRS I, 304), *bür+kö-* “örtmek” (KRS I, 168).

1.23. +kır, +kür- EKİ

Alt.: +kır-/+kir-; +kur-/+kür-

Kırg.: +kır-, +kur-/+kür-

Çoğunlukla tek heceli yansıma kelimelerden fiiller türeten bu ek, Altay ve Kırgız Türkçesinde de aynı işlevi yapmaktadır. Altay Türkçesinde bu ekin +kır-, +kir-; +kur-, +kür- olmak üzere dört seklini görebiliyoruz. Kırgız

Türkçesinde ise bu ekin +*kır-*, +*kur-*/+*kür-* olmak üzere üç şekli kullanılmaktadır.⁴⁴

Alt.: *as+kır-* “aksırmak” (ATS, 29), *bış+kır-* “burnundan gürültü ile ses çıkarmak” (ATS, 40), *kat+kır-* “yüksek sesle gülmek” (ATS, 101), *küş+kür-* “aksırmak, hapşırmak” (ATS, 130).

Kırg.: *bış+kır-* “burnundan gürültü ile ses çıkarmak” (KRS I, 173), *kat+kır-* “yüksek sesle gülmek” (KRS I, 359), *çüç+kür-* “aksırmak, hapşırmak” (KRS II, 380).

Sözlük taramasında Altaycada bu ekin g’li şekline de rastladık: *kıygır-* “bağırarak, yüksek sesle okumak” (ATS, 111).

1.23.1. İşlevi

1.23.1.1. İki lehçede de çoğunlukla tek heceli taklidî kelimelerden fiil türetir.

Alt.: *tu+kur-* “kışkırtmak, saldırtmak” (ATS, 185), *tü+kür-* “tükürmek” (ATS, 188), *d’öt+kür-* “öksürmek” (ATS, 65), *üş+kür-* “zor nefes almak, iç çekmek” (ATS, 198), *ış+kır-* “horuldamak, horlamak (at için)” (ATS, 88), *ka+kır-* “öksürüp balgam tükürmek” (ATS, 94), *ös+kür-* “öksürmek” (ATS, 145).

Kırg.: *tu+kur-* “kışkırtmak, saldırtmak” (KRS II, 265), *tü+kür-* “tükürmek” (KRS II, 280), *cöt+kür-* “öksürmek” (KRS I, 266), *üş+kür-* “zor nefes almak, iç çekmek” (KRS II, 328), *cut-kur-* “yutturmak” (KRS I, 271).

⁴⁴ H. Kasapoğlu Çengel, *a.g.e.*, s. 129; F. Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 1029.

2. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

Fiil kökü veya gövdelerinden fiil yapan eklerdir.

2.1. -BA-, -BO- EKİ

Alt.: -ba-/be-, -bo-/bö-; -pa-/pe-, -po-/pö-

Kırg.: -ba-/be-, -bo-/bö-; -pa-/pe-, -po-/pö-

İsimle fiili ayıran bir özellik de -BA-, -BO- olumsuz ekidir. Bu ek bütün fiillere gelerek olumsuzluk ifade eder.

İki lehçede de işlevleri ve şekilleri aynı olan bu ek, fiilden olumsuz fiil yapmaktadır. Eski Türkçede bu ek -ma-, -mā- gibi şekilleri kullanılmıştır.⁴⁵ İki lehçede de ünlülerde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık ve ünsüzlerde tonlu-tonsuz uyumuna göre bu ekin -ba-/be-/pa-/pe-/bo-/bö-/po-/pö- şekillerini görmekteyiz.

Alt.: *ıylā-ba-* “ağlamamak” (KT, 181/35), *bildir-be-* “bildirmemek, haber vermemek” (AKK, 90/39), *kūuçındaş-pa-* “sohbet etmemek, konuşmamak” (KT, 236/21), *attañ tüş-pe-* “attan inmemek” (D’D’E, 96/35), *oyno-bo-* “oynamamak, eğlenmemek” (D’D’E, 62/11), *kör-bö-* “görmemek” (KT, 314/30), *sok-po-* “vurmamak” (AKK, 68), *köktö-bö-* “dikme” (D’D’E, 80).

Kırg.: *al-ba-* “almamak” (CAT V, 153/32), *kel-be-* “gelmemek” (CAT V, 153/34), *unut-pa-* “unutmamak” (A, SC, 608/44), *ceṭ-pe-* “ulaşmamak” (A, 11/19), *bol-bo-* “olmamak” (A, 12/24), *ündö-bö-* “ses çıkarmamak” (CAT V, 295/39), *kork-po-* “korkmamak” (A, 17/11), *körsöt-pö-* “göstermemek” (CAT II-III, 59).

⁴⁵ Ör: *yi-ma-yin* “yemeyeyim!”, *yori-ma* “yürümel!”, *ıd-ma-ğaylar* “göndermeyecekler”, *ķıl-ma-dımız* “kılmadık” v.s. A. von Gabain **a.g.e.**, s. 77.

2.1.1. İşlevi

2.1.1.1. Bu fiilden fiil yapan olumsuzluk eki her türlü fiile gelmektedir.

Alt.: *bar-ba-* “gitmemek, varmamak”, *ıyla-ba-* “ağlamamak”, *unçuk-pa-* “ses çıkarmamak”, *kel-be-* “gelmemek”, *iç-pe-* “içmemek”, *oyno-bo-* “oynamamak”, *öl-bö-* “ölmek”, *öç-pö-* “sönmemek”.

Kırg.: *al-ba-* “almamak”, *sez-be-* “hissetmemek, sezmek”, *cat-pa-* “yatmamak, uyumamak”, *keç-pe-* “gitmemek”, *böl-bö-* “bölmek”, *kör-bö-* “görmek”, *ös-pö-* “yetişmemek”.

2.2. -GIIA-, -GUIA- EKİ

Alt.: *-gıla-/gile-, -gula-/güle-; -kıla-/kile-, -kula-/küle-*

Kırg.: *-gıla-/gile-, -gula-/gülö-; -kıla-/kile-, -kula-/külö-*

Eski Türkçede kullanılmayan⁴⁶ ve Altay Türkçesinde oldukça işlek fiilden fiil yapma eki olan bu ek, Altay Türkçesi gramerinde “çatı” altında değerlendirilmektedir.⁴⁷ Kırgız Türkçesinde çok işlek olmamakla birlikte kullanılmaktadır.⁴⁸ İki lehçede de bu ekin sekiz şekli mevcuttur. Tonlu ve ünlüyle biten isimlere *g*’li şekli, tonsuzla biten isimlere ise *k*’li şekilleri gelmektedir.

Alt.: *kaç-kıla-* “o tarafa bu tarafa kaçmak” (ATS, 93), *kel-gile-* “sık sık gelmek” (AARS, 167), *sok-kıla-* “tekrar tekrar vurup durmak” (AARS, 301), *d’ür-güle-* “yürüyüp durmak”.

⁴⁶ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 152.

⁴⁷ E. S. Tyuhteneva, vd., **Altay Tildin Grammatikazi**, Baştapkı Bölük – Fonetika la Morfologiya, Gorno-Altaysk, 1952, s. 146.

⁴⁸ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 152.

Kırg.: *öp-külö-* “birkaç defa öpmek” (KRS II, 99), *türt-külö-* “devamlı itmek” (KRS II, 285), *sıla-gıla-* “sıvazlamak” (KRS II, 179).

2.1.2. İşlevi

2.1.2.1. Bu ek, iş veya hareketin tekrarlandığını ve birden fazla kişi tarafından sıkça yapıldığını bildirir.

Alt.: *ayt-kıla-* “küfretmek, sövmek; söylenip durmak, azarlamak” (AARS, 10), *kaç-kıla-* “sık sık kaçmak, sürekli kaçmak” (AARS, 136), *tep-kile-* “tepmek, çifte atıp durmak” (AARS, 349), *kel-gile-* “sık sık gelmek, tekrar tekrar gelmek” (AARS, 301), *kojoñdo-gula-* “şarkı söyleyip durmak” (AARS, 138).

Kırg.: *çayka-gıla-* “birkaç defa (başını) sallamak” (KRS II, 335), *koy+gula-* “birkaç defa vurmak” (KRS I, 394), *sıla-gıla-* “birkaç defa okşamak” (KRS II, 179), *cel-gile-* “birkaç defa hoplamak” (KRS I, 245), *süz-gülö-* “birkaç defa boynuzlamak” (KRS II, 170), *sürt-külö-* “birkaç defa silmek” (KRS II, 174).

2.3. -I-, -U- EKİ

Alt.: *-ı/-i-; -u/-ü-*

Kırg.: *-ı/-i-; -u/-ü-*

Fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilin anlamını pekiştirme işlevinde kullanılır. Tarihî Türk yazı dillerinde bu ekin örneklerine rastlarız.⁴⁹ Bu ekin iki lehçede de işlevleri ve şekilleri aynıdır. Genelde tek heceli fiillere gelmektedir.

⁴⁹ Ör.: *eş-ü-* “örtmek”, *tat-ı-* “zevk vermek”. A. B. Ercilasun, **Kutadgu Bilig Grameri – Fiil-**, Ankara, 1984, s.43.

Alt.: *bıç-ı-* “biçmek, kesmek, doğramak” (ATS, 39), *d’elb-i-* “esmek, el sallamak” (ATS, 58), *eñ-i-* “eğmek” (ATS, 83), *serp-i-* “çekmek, çekip çıkarmak” (ATS, 152), *tint-i-* “izlemek, takip etmek” (ATS, 178), *bur-u-* “1. çevirmek, döndürmek; 2. geriye döndürmek” (ATS, 45), *böl-ü-* “bölme, parçalamak” (ATS, 44).

Kırg.: *ar-ı-* “zayıf düşmek” (KRS I, 72), *ayrı-* < *ayır-ı-* “ayırma, bölme” (KRS I, 33), *tal-ı-* “çok yorulmak” (KRS II, 198), *şış-i-* “iyice şişmek” (KRS II, 410), *culk-u-* “çekmek, yolmak” (KRS I, 268), *üñ-ü-* “bir şeyi delmek” (KRS II, 323).

2.3.1. İşlevi

2.3.1.1. Ek, fiil kök ve gövdelerine gelerek geldiği fiilin anlamını pekiştiren, kuvvetlendiren fiiller türetir.

Alt.: *d’alk-ı-* “ehlileştirmek, terbiye etmek; canını sıkmak, usandırmak, boyun eğdirmek” (ATS, 51), *d’ij-i-* “şişmek” (AARS, 352), *kork-u-* (*korkı-*) “korkmak, çekinmek” (ATS, 117), *d’uur-u-* “sıkıştırmak, sıkmak; dürmek, katlamak” (ATS, 66).

Kırg.: *cış-ı-* “ovmak, ovalamak; keselemek; ezmek” (KRS I, 285), *kız-ı-* “hiddetlenmek” (KRS I, 477), *tay-ı-* “kaymak” (KRS II, 191), *iy-i-* “yumuşamak, gevşemek” (KRS I, 296), *cuur-u-* “yoğurmak” (KRS I, 271), *kuur-u-* “kavurmak” (KRS I, 455).

Bu ek, Kırgız Türkçesinde Altay Türkçesine göre daha az kullanılmaktadır. Eski Türkçede iki ünsüzle biten fiillere, Altay Türkçesinde sistemli olarak ünlü gelmektedir. Bu bakımdan bu örneklerdeki ünlüleri türeme bir ses olarak da kabul etmek mümkündür. Altaycada kullanılan *bıç-ı-* “biçmek, kesmek, doğramak” (ATS, 39), *kork-u-* “korkmak, çekinmek” (ATS, 117), *serp-i-* “çekmek, çekip çıkarmak” (ATS, 152), *silik-i-* “sallamak, silmek, sarsmak” (ATS, 155), *undu-* (*undi-*) “unutmak” (ATS, 194) fiilleri Kırgız Türkçesinde *bıç-*, *kork-*, *serp-*, *silik-*, *unut-* şeklinde kullanılmaktadır.

2.4.-kIrA-/-kUrA Eki

Kırg.: -kıra-/ -kire-, -kura-/ -kürö-

Bu ek Kırgız Türkçesinde fiilden fiil yapma eki olarak kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde bu eke rastlamadık. Ek, dönüşlü çatı eki almış olan fiillere gelir. Düz ünlülü fiillere -kıra-/ -kire-; yuvarlak ünlülü fiillere -kura-/ -kürö- şekilleri gelmektedir.

2.4.1. İşlevi

2.4.1.1. Bu ek, işin veya hareketin yavaşça gerçekleştirimesini bildirir.

Kırg.: *bas-ı-ñ-kıra-* “hafif sıkıştırmak” (KRS I, 116), *batır-ı-ñ-kıra-* “hafif basarak sokmak” (KRS I, 117), *süz-ü-ñ-kürö-* “gözüyle hafif süzmek” (KRS II, 170), *cibit-i-ñ-kire-* “hafifçe ıslatmak” (KRS I, 253).

2.5. -mSlrA- ~ -msıra-, -msürö- EKİ

Alt.: -mzıra-, -mzire-

Kırg.: -msıra-, -msürö-

Fiillere gelerek iş veya hareketin yarım yapıldığını bildirir.⁵⁰ İki lehçede de bu ek işlek değildir. Altay Türkçesinde bu ekin düz-dar ünlülü şekilleri mevcuttur. Kırgız Türkçesinde yuvarlak ünlülü şekliyle de kullanılır. Bu ek, gelen fiillere ünlü uyumuna göre eklenmektedir.

Alt.: *ıyła-m-zıra* “gözleri yaşarmak, ağlamaya hazır olmak” (ATS, 88), *külü-m-zire* (*külümzre-*) “hafifçe gülümsemek” (ATS, 128), *d’ara-m-zıra-* “süslenmek, kendine çeki düzen vermek” (ATS, 53).

⁵⁰ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 153.

Kırg.: *öl-ü-m-sürö* “yarı ölü olmak, zayıf düşmek” (KRS II, 94), *ıyla-m-sıra* “ağlamaklı olmak” (KRS II, 426), *kül-ü-m-sürö* “gülümsemek” (KRS I, 464).

2.6. -sA- EKİ

Alt.: -sa-/-se-

Kırg.: -sa-/-se-

Arkaik bir ek olup,⁵¹ geldiği fiillerin anlamını kuvvetlendiren fiiller türetir. Bu ekin iki lehçede de işlevi aynıdır ve sayılı örneklerine rastlarız. Kalın ünlülü fiillerden sonra -sa- şekli; ince ünlülü fiillerden sonra -se- şekli gelmektedir.

Alt.: *tep-se-* “tepmek, ayağıyla ezmek, çiğnemek, ezmek” (ATS, 174), *kap-sa-* “saldırmak, hücum etmek, çevrelemek, çevresini kuşatmak” (ATS, 97).

Kırg.: *tep-se-* “tepmek, çiğnemek, ezmek” (KRS II, 228), *kay-sa-* “keskin birşeyle vurarak parçalamak” (KRS I, 322).

2.6.1. İşlevi

2.6.1.1. Ek, geldiği fiillerin anlamını kuvvetlendiren fiiller türetir.

Alt.: *ak-sa-* “aksamak; topallamak” (ATS, 22), *d’ep-se-* “donatmak; göndermek; yolculuk için ne gerekiyorsa temin etmek” (ATS, 59).

Kırg.: *tep-se-* “tepmek, çiğnemek, ezmek” (KRS II, 228), *kay-sa-* “keskin birşeyle vurarak parçalamak” (KRS I, 322).

⁵¹ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 153-154; *barı-g-sa* “gitmeyi arzu etmek”, *körü-g-se* “görmeyi arzu etmek”, *öp-ü-g-se* “öpmeyi arzu etmek”. A. von Gabain, **a.g.e.**, 154§.

2.7. ETTİRGEN FİLLER

Bu tür fiillerde özne işi yapan değil, yaptırandır. Ettirgen çatı; yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türüdür.⁵²

2.7.1. -ar- EKİ

Alt.: -ar-

Kırg.: -ar-

Geçişsiz fiillerden geçişli fiiller; geçişli fiillerden ise ettirgen fiil yapan –*ar-* eki, Altay Türkçesinde işlek bir ek değildir. –*ar-* eki özellikle /k/, /t/ ünsüzleriyle biten tek heceli fiillere gelir. Altay Türkçesi yazı dilinde yalnızca bir örnek bulunur: *çığ-ar-* “çıkarmak” (*çık-*: çıkmak).⁵³ Kırgız Türkçesinde de bu ek fazla işlek değildir.

Kırg.: *çığ-ar-* < *çık-ar-* “çıkarmak” (KRS II, 382), *kayt-ar-* “geri vermek, geri döndürmek” (KRS I, 323), *tun-ar-* “kararmak, sönmek” (KRS II, 267) örnekleri sayabiliriz.

⁵² Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekil Bilgisi, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 555.

⁵³ F. Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 1034.

2.7.2. -r- EKİ

Alt.: -r-

Kırg.: -r-

Bu ek de geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapar. Ek, çoğunlukla tek heceli fiillere gelmektedir. Kırgız Türkçesinde bu ek *tuyuk mamile*⁵⁴ konu altında değerlendirilmektedir. İki lehçede de, -r-, özellikle /ç/, /ş/, /t/ ile biten fiil tabanlarına büyük ve küçük ünlü uyumuna göre /ıl/, /il/, /ul/, /ül/ yardımcı ünlülerinden birini alarak eklenir.

Alt.: *aj-ı-r-* “aşırmak, geçirmek” (ATS, 22), *bat-ı-r-* “esir olarak teslim olmak, yenilmiş olmak” (ATS, 36), *bıj-ı-r-* “pişirmek, kavurmak” (ATS, 39), *büd-ü-r-* (büt-) “bitirmek, tamamlamak” (ATS, 47).

Kırg.: *aş-ı-r-* “aşırmak, geçirmek” (KRS I, 85), *bat-ı-r-* “batırmak (sıvı bir şeye); sokmak, batırmak (sert bir nesneye)” (KRS I, 117), *bış-ı-r-* “pişirmek, kavurmak” (KRS I, 174), *büt-ü-r-* “bitirmek, tamamlamak” (KRS I, 169).

2.7.2.1. İşlevi

2.7.2.1.1. Bu ek, isimlerden ettirgen fiil yapar.

Alt.: *iç-i-r-* “içirmek” (ATS, 89), *kaç-ı-r-* “kaçırmak” (ATS, 93), *köç-ü-r-* “nakletmek, göçürmek, kopya etmek” (ATS, 119), *öç-ü-r-* “silme, söndürmek” (ATS, 142).

Kırg.: *iç-i-r-* “içirmek” (KRS I, 306), *kaç-ı-r-* “kaçırmak” (KRS I, 362), *köç-ü-r-* “nakletmek, göçürmek, kopya etmek” (KRS I, 434), *öç-ü-r-* “silme, söndürmek” (KRS II, 105).

⁵⁴ B. Oruzbayeva (Red.), a.g.e., s. 408-411.

2.7.3. -Dır-, -Dur- EKİ

Alt.: -dır-/dir-, -dür-; -tır-/tir-, -tür-

Kırg.: -dır-/dir-, -dur-/dür-; -tır-/tir-, -tur-/tür-

Tarihî Türk yazı dillerinde bu ekin -t- ekine göre daha belirgin bir yaptırma anlamı taşıdığı belirtilmiştir.⁵⁵ İşlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Ek, geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapmaktadır. Geçişli fiile geldiğinde ise bu fiillerin anlamını kuvvetlendirir ve fiilin ifade ettiği hareketi, işi bir başkasına yaptırma anlamını taşıyan fiiller türetir.

Altay Türkçesinde ekin altı şekli kullanılmaktadır. Ek, çoğunlukla ünsüzle biten fiillere gelir. Tonluyla biten fiillere -dır-/dir-, -dür-; tonsuzla biten fiillere -tır-/tir-, -tür- uygun olarak eklenmektedir. -dür- ve -tür- şekilleri sadece birer örnekte görülmektedir: *küy-dür* “yakmak” (ATS, 130), *öl-tür* “öldürmek” (ATS, 143).

Kırgız Türkçesinde *arkıluu mamile*⁵⁶ başlığı altında değerlendirilen bu ekin sekiz şekli kullanılmaktadır. Tonluyla biten fiillere -dır-/dir-, -dur-/dür-; tonsuzla biten fiillere -tır-/tir-, -tur-/tür- ekleri gelir. Bazı /l/ ile biten fiillerden sonra tonsuz şekillerin eklendiği görülmektedir: *kel-tir* “getirmek, gelmeye müsaade etmek” (KRS I, 371), *öl-tür* “öldürmek” (KRS II, 93).

Alt.: *al-dır* “talep etmek; bırakmak” (AARS I, 14), *toy-dır* “doyurtmak” (ATS, 182), *bil-dir* “bildirmek” (ATS, 41), *kiy-dir* “giyindirmek” (ATS, 113), *ayt-tır* “1. söyletmek, anlattırmak; 2. haber verdirmek; 3. emrettirmek; 4. sorguya çekmek” (ATS, 32), *al-ı-ş-tır* “karıştırmak, harman yapmak” (AARS, 15), *çaç-tır* “dağıtırmak, saçtırmak” (ATS, 68), *körüş-tir* “uzlaştırmak, barıştırmak” (ATS, 123), *öl-tür* “öldürmek” (ATS, 143).

⁵⁵ A. von Gabain, **a.g.e.**, 165.ş.

⁵⁶ B. Oruzbayeva (Red.), **a.g.e.**, s. 411-414.

Kırg.: *sin-dır*- “kırmak” (KRS II, 181), *tañdan-dır*- “hayretler içinde bırakmak” (KRS II, 204), *bil-dir*- “bildirmek” (KRS II, 166), *kiy-dir*- “giyindirmek” (KRS I, 152), *kuy-dur*- “döktürmek” (KRS I, 438), *öl-dür*- “öldürmek” (KRS II, 93), *adaş-tır*- “yolundan şaşırtmak, yanıltmak” (KRS I, 22), *aç-tır*- “açtırmak” (KRS I, 82), *añdaş-tır*- “soruşturmak” (KRS I, 59), *izde-ş-tir*- “araştırmak” (KRS I, 295), *korkut-tur*- “korkutmak” (KRS I, 407), *koş-tur*- “bağlantıya almak; evlendirmek” (KRS I, 412), *ös-tür*- “yetiştirmek” (KRS II, 63).

Altay Türkçesinde bazı fiiller hem *-Dır*-, *-DUR*- hem de *-gls*-, *-gUs*- ekleriyle kullanılır. Kırgız Türkçesinde, taradığımız bazı örneklerde ise bu fiillerin sadece *-Glz*-, *-GUz*- ekiyle kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; Altaycada *toy-dır*- ~ *toy-guz*- kelimesinin Kırgızcada sadece *toy-guz*- şeklinin kullanılması buna örnek olabilir.

Ek, kendinden önce ve sonra diğer ettirgenlik ve çatı eklerini de alarak kullanıldığı görülür.

Alt.: *açuulan-dır*- “kızdırmak” (ATS, 20), *al-dır-t*- “aldırmak” (ATS, 24), *cıl-dır-ı-ş*- “birlikte hareket ettirmek” (ATS, 61), *iy-i-r-dir*- “eğirtmek” (ATS, 91), *kurga-t-tır*- “kurutturmak” (ATS, 125), *d’at-tır-gıs*- “yatırtmak” (ATS, 56).

Kırg.: *al-dır-t*- “aldırmak” (KRS I, 50), *altında-t-tır*- “altınlatmak, altınla işlemek” (KRS 53), *ayla-n-dır*- “döndürmek” (KRS I, 32), *irette-ş-tir*- “toparlamak, sıralamak” (KRS I, 303), *oku-t-tur*- “okutmak” (KRS II, 66).

2.7.3.1. İşlevi

2.7.3.1.1. Ek, fiilin ifade ettiği hareketi, işi bir başkasına yaptırma anlamını taşıyan fiiller türetir.

Alt.: *añdan-dır*- “1. devirmek; 2. sallamak; 3. toprağı kazmak” (ATS, 26), *kon-dır*- “geceletmek” (ATS, 116), *uzan-dır*- “bir şeyle ustaca uğraştırmak” (ATS, 196), *kel-dir*- “getirmek, getirtmek” (ATS, 104), *tüymen-*

dir- “düzensizliğe, endişeye neden olmak” (ATS, 191), *ür-dir-* “havlatmak” (ATS, 197), *çabış-tır-* “vuruşturmak, dövüştürmek” (ATS, 68), *uçkaş-tır-* “kendi atının arkasına bindirmek” (ATS, 191), *uç-tır-* “1. uçurtmak; 2. savurmak” (ATS, 191), *körgüs-tır-* “göstertmek” (ATS, 122).

Kırg: *baylat-tır-* “bağlat” (KRS I, 97), *bak-tır-* “besletmek, baktırmak” (KRS I, 101), *salış-tır-* “karsılaştırmak; mukayese etmek; (yorgatları) yarıştırmak” (KRS II, 131), *taanış-tır-* “aşinalandırmak, tanıştırmak” (KRS II, 185), *başkart-tır-* “yönettiirmek” (KRS I, 120), *bez-dir-* “reddettirmek; kaçırmak” (KRS I, 123), *tun-dur-* “(su) temizlemek” (KRS II, 267), *küy-dür-* “çileden çıkarmak” (KRS I, 460), *küyük-tür-* “(at) solukmak” (KRS I, 461), *küröş-tür-* “küreştirmek” (KRS I, 471), *küt-tür-* “bekletmek” (KRS I, 472), *ös-tür-* “yetiştirmek” (KRS II, 102), *kıyış-tır-* “saptamak” (KRS I, 484), *tap-tır-* “buldurmak” (KRS II, 206), *baylanış-tır-* “birbiriyle bağlamak” (KRS I, 97).

2.7.4. -gls-, -gUs- ~ -Glz-, -GUz- EKİ

Alt.: -gıs-/gıs-, -gus-/güs-

Kırg.: -gız-/gız-, -guz-/güz-

-kız/-kız-, -kuz/-küz-

Bu ekin tarihî yazı dillerinde sınırlı örneği görülmektedir.⁵⁷ İki lehçede de geçişsiz fiillerden geçişli fiiller, geçişli fiillerden ise ettirgen fiiller yapmaktadır. Fazla işlek değildir.

⁵⁷ KB’de *tir-güz-* “diriltmek”. A. B. Ercilasun, **Kutadgu Bilig Grameri – Fiil -**, Ankara, 1984, s. 38. Eski Kıpçak sahasında görülür: *kör-güz-* “göstermek, anlatmak”, *tir-giz-* “diriltmek” vb. A. F. Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, 1994, s. 49-50.

Altay yazı dilinde sadece g'li şekillerine rastlarız. Ek çoğunlukla ünlüyle ve tek heceli olup /r/, /y/ ünsüzleri ile biten fiillere gelmektedir. Kırgız Türkçesinde tonluyla biten fiillerden sonra g'li; tonsuzla biten fiillerden sonra k'li şekilleri eklenir. Fonetik bakımından Kırgız Türkçesinde ekin eski şeklinin korunduğu görülür.

Alt.: *toy-gıs-/toy-gus-* “doyurmak” (AARS, 358), *tiy-gıs-* “dokundurmak, değdirmek” (AARS, 353), *tur-gus-* “koymak, yerleştirmek; kaldırmak” (AARS, 376), *otur-gus-* “oturtmak, dikmek” (AARS, 227), *d'ür-güs-* “yürütmek” (AARS, 106).

Kırg.: *ce-giz-* “yedirmek” (KRS I, 242), *tiy-giz-* “değdirmek, dokundurmak” (KRS II, 234), *sıy-gız-* “sığdırmak” (KRS II, 177), *otur-guz-* “oturtmak, dikmek (bitki için)” (KRS II, 85), *toy-guz-* “doyurmak” (KRS II, 243), *tur-guz-* “koymak, yerleştirmek; kaldırmak” (KRS II, 269), *üy-güz-* “küme hâlinde yığdırmak” (KRS II, 319), *cat-kız-* “yatırmak” (KRS I, 239), *cet-kız-* “yetiştirmek” (KRS, 252), *cut-kuz-* “yutturmak” (KRS, 270).

2.7.4.1. İşlevi

2.7.4.1.1. Ek, geçişsiz fiillerden geçişli, geçişli fiillerden ettirgen fiiller yapar.

Alt.: *bayı-gıs-* “zenginleşmek, kıymetlendirilmek” (ATS, 36), *toy-gıs-* “doyurmak” (ATS, 182), *d'attır-gıs-* “yatırtmak; yerleştirmek” (ATS, 56), *tiy-gıs-* “dokundurmak, değdirmek” (ATS, 178), *tir-gıs-* “diriltmek” (ATS, 178), *otur-gus-* “oturtmak; (bitki için) dikmek” (ATS, 141), *d'ür-güs-* “yürütmek” (ATS, 67).

Kırg.: *kir-giz-* “(içeri) sokmak” (KRS I, 388), *kıy-gız-* “giydirmek” (KRS, 385), *ür-güz-* “(köpeği) havlatmak” (KRS II, 324), *oy-guz-* “deldirmek” (KRS II,

62), *buu-guz-* “boğdurmak” (KRS I, 163), *tüy-güz-* “dügümletmek” (KRS II, 278), *bez-giz-* “kaçırmak” (KRS I, 123), *süy-güz-* “sevdirmek” (KRS II, 170).

2.7.5. -t- EKİ

Alt.: -t-

Kırg.: -t-

-t- eki, ünlü ile ya da akıcı veya patlayıcı ünsüzlerden biriyle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgenlik fiilleri kuran işlek bir çatı ekidir.⁵⁸ Bu ekin asıl işlevi geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetmektir. İki lehçede de işleklik göstermektedir. Bu ek de ettirgen fiiller yapar.

Bu ek, iki lehçede de ünlüyle veya Altaycada /r/, /l/ ünsüzleri ve Kırgızcada /n/, /r/, /y/, /l/ ünsüzleriyle biten fiillere gelmektedir. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan -t- şeklinde /k/ ünsüzüyle biten fiillere ise /ıl/, /il/, /ul/, /ül/ ünlülerden biri eklenmektedir.

Alt.: *agar-t-* “ağartmak, beyazlatmak” (ATS, 21), ***arı-t-*** “canını çıkarmak, yormak, eziyet çektirmek” (ATS, 28), ***bojo-t-*** “kurtarmak, zayıflatmak” (ATS, 42), ***keñi-t-*** “genişletmek” (ATS, 105), ***kakşa-t-*** “kurutmak” (ATS, 94), ***kıçır-t-*** “okutmak” (ATS, 107), ***kıygır-t-*** “çağırmaı emretmek” (ATS, 111), ***kögör-t-*** “yeşermek” (ATS, 120), ***ıyla-t-*** “ağlatmak” (ATS, 89), ***tıñı-t-*** “sağlamlaştırmak” (ATS, 176), ***oyno-t-*** “oynatmak” (ATS, 142), ***kork-u-t-*** “korkutmak” (ATS, 118), ***ürk-ü-t-*** “ürkütme” (ATS, 198).

Kırg.: *agar-t-* “ağartmak, beyazlatmak” (KRS I, 20), ***boş-o-t-*** “kurtarmak, bırakmak” (KRS I, 149), ***irkil-t-*** “korkutmak” (KRS I, 304), ***küç-ö-t-***

⁵⁸ Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekil Bilgisi, Ankara, 2007, s. 527.

“güçlendirmek” (KRS I, 474), *kakşı-t-* “kurutmak” (KRS I, 327), *oku-t-* “okutmak” (KRS II, 66), *kork-u-t-* “korkutmak” (KRS I, 407), *kögör-t-* “yeşermek” (KRS I, 414), *ıyla-t-* “ağlatmak” (KRS II, 426), *tıñ-ı-t-* “iyileştirmek” (KRS II, 294), *oyno-t-* “oynatmak” (KRS II, 64).

Ek, diğer ettirgenlik ve çatı ekleriyle de gelir.

Alt.: *al-dır-t-* “aldırtmak” (ATS, 24), *baz-ı-r-t-* “bastırmak” (ATS, 37), *çıg-a-r-t-* “çıkartmak” (ATS, 73), *kıy-gır-t-* “1. çağırmayı emretmek; 2. yüksek sesle bağırarak” (ATS, 111), *ıl-tar-t-* “ayakkabı diktirtmek” (ATS, 88), *küy-dür-t-* “yaktırtmak” (ATS, 130).

Kırg.: *irile-n-t-* “irileştirmek” (KRS I, 303), *kedeysi-n-t-* “fakire davranır gibi davranmak” (KRS I, 365), *ceñ-i-l-t-* “yenilmek” (KRS I, 248).

2.7.5.1. İşlevi

2.7.5.1.1. Ek, işi ve hareketi bir başkasına yaptırma ifade eden fiiller türetmektedir.

Alt.: *arla-t-* “sildirmek” (ATS, 28), *armakçıla-t-* “iple bağlatmak” (ATS, 28), *budukta-t-* “boyamak” (ATS, 45), *böl-ü-t-* “ayırarak, taksim ettirmek” (ATS, 44), *ceñilde-t-* “kolaylaştırmak” (ATS, 59), *çogul-t-* “yığmak, bir araya getirmek” (ATS, 76), *içir-t-* “içirtmek” (ATS, 89), *işte-t-* “çalıştırmak; işletmek” (ATS, 90), *iyle-t-* “(deriyi) sepiletmek” (ATS, 91), *kabayla-t-* “sallatmak; kundaklatmak” (ATS, 92), *kaltıra-t-* “titretmek” (ATS, 95), *karaçkıla-t-* “karartmak” (ATS, 98), *kederle-t-* “uzaklaştırmak, durdurmak” (ATS, 103), *samtıra-t-* “yıpratmak, parçalamak” (ATS, 149).

Kırg.: *arbi-t-* “çoğaltmak” (KRS I, 66), *arı-t-* “temizlemek, silmek” (KRS I, 73), *basay-t-* “sesini alçaltmak” (KRS I, 114), *babıra-t-* “çene çalmak, konuşturmak” (KRS I, 90), *bayla-t-* “bağlatmak” (KRS I, 97), *başkar-t-*

“yönetirmek” (KRS I, 120), *başta-t-* “başlatmak” (KRS I, 121), *baçır-a-t-* “çıtırdatmak” (KRS I, 118), *diñkiy-t-* “kabartmak, şişirtmek” (KRS I, 195), *kaygır-t-* “üzmek” (KRS I, 318), *kotor-t-* “çevirtmek, aktartmak” (KRS I, 410), *köböy-t-* “çoğaltmak” (KRS I, 413), *suu-t-* “serinletmek” (KRS II, 169), *suyul-t-* “sıvı katmak, sıvılaştırmak” (KRS II, 169), *süylö-t-* “konuşturmak” (KRS II, 171), *taanı-t-* “tanıtmak” (KRS II, 186), *taarın-t-* “darıltmak” (KRS II, 186), *tapşır-t-* “teslim ettirmek” (KRS II, 207), *taygıl-t-* “kaydırmak” (KRS II, 190).

2.8. ÇATI EKLERİ

Altay Türkçesinde Direnkova çatı eklerini “*stradatel’no-vozvratnaya forma – edilgenlik-dönüşlülük şekli*” olarak almıştır.⁵⁹ Çatı ekleri, Kırgız Türkçesinde “*mamile kategoriyası*” terimi altında değerlendirilir.⁶⁰

2.8.1. -/- EKİ

Alt.: -/-

Kırg.: -/-

Bu ek, fiillere gelerek pasiflik-meçhullük ifade eden fiiller yapan işlek bir ektir. Kırgız Türkçesinde bu ek *tuyuk mamile*⁶¹ konu altında değerlendirilmektedir. Ekin şekli iki lehçede de aynıdır. Ünlüyle biten fiillere doğrudan -/- şeklinde gelir. Ünsüzle biten fiillere ise büyük ve küçük ünlü uyumuna uygun olarak /ıl, /il, /ul, /ül/ yardımcı ünlülerden birini alarak eklenmektedir.

⁵⁹ N. P. Direnkova, **a.g.e.**, s. 125

⁶⁰ B. Oruzbayeva (Red.), **Azırkı Kırgız Adabiy Tili**, Bişkek, 2009, s. 401-414; H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 154.

⁶¹ B. Oruzbayeva (Red.), **a.g.e.**, s. 408-411.

Alt.: *ada-l-* “adlanmak, ad almak” (ATS, 21), *akta-l-* “aklanmak, temize çıkmak” (ATS, 22), *kısta-l-* “sıkıştırılmak, tıklamak” (ATS, 110), *košto-l-* “1. yüklenmiş olmak; 2. birleşmek” (ATS, 118), *okto-l-* “doldurulmak” (ATS, 138), *aç-ı-l-* “açılmak” (ATS, 20), *ayd-ı-l-* “söylenilmek” (AARS, 9), *tab-ı-l-* “bulunmak” (ATS, 165), *cab-ı-l-* “kapanmak, örtünmek” (AARS, 76), *koskor-ı-l-* “yıklamak” (ATS, 118), *ködür-i-l-* “1. kaldırılmış, yükseltilmiş olmak; 2. yüreklenmek, aşırı gurur hissetmek” (AARS, 181), *ter-i-l-* “hazırlanmak, toplanmak, toplanmış olmak” (ATS, 175), *tiy-i-l-* “dokunmak” (ATS, 178), *koj-u-l-* “birleşmek, eklenmek” (ATS, 114), *ug-u-l-* < *uk-u-l-* “duyulmak” (AARS, 399), *köm-ü-l-* “bitirilmiş olmak” (ATS, 121).

Kırg.: *başta-l-* “başlamak” (KRS I, 121), *akta-l-* “aklanmak, temize çıkmak” (KRS I, 39), *kısta-l-* “icbar edilmek, sıkıştırılmak” (KRS I, 498), *okto-l-* “silâh kurulmak” (KRS II, 65), *bas-ı-l-* “dinmek” (KRS I, 115), *tabıl- < tap-ı-l-* “bulunmak” (KRS II, 187), *cab-ı-l-* “kapanmak, örtünmek” (KRS I, 209), *tıy-ı-l-* “menedilmek” (KRS II, 290), *tigil- < tik-i-l-* “dikilmek” (KRS II, 232), *tiz-i-l-* “dizilmek, sıralanmak” (KRS II, 233), *ug-u-l-* “duyulmak” (KRS II, 299), *omkor-u-l-* “döndürülmek, yıklamak” (KRS II, 69), *öt-ü-l-* “(ders) yapılmak, (söz) söylenmek” (KRS II, 104), *üy-ü-l-* “yığın halinde yığılmak” (KRS II, 320), *üz-ü-l-* “1. kopmak, kesilmek; 2. ölmek, vefat etmek” (KRS II, 318).

2.8.1.1. İşlevi

2.8.1.1.1. Bu ekin işlevi, kendi kendine olma ve yapılma ifade eden fiiller türetmektir.

Alt.: *ayda-l-* “güdülmüş olmak” (ATS, 31), *başta-l-* “1. başlamak, başlanmak, başlamış olmak; 2. gebe kalmış olmak”, *çayba-l-* “sallanmak, dalgalanmak, heyecanlanmak” (ATS, 70), *kakta-l-* “sallanmak, sarsılmak” (ATS, 94), *nıkta-l-* “sağlamlaşmak; katılaşmak” (ATS, 137), *türe-l-* “batmak, batmış, iflâs etmiş olmak” (ATS, 190), *cañirt-ı-l-* “yenileştirmek” (ATS, 52),

cırt-ı-l- “yırılmış olmak” (ATS, 62), *kaz-ı-l-* “kazılmak” (ATS, 102), *ceñ-i-l-* “azalmak, hafiflemek” (ATS, 59), *çiy-i-l-* “çizilmek” (ATS, 75), *küy-ü-l-* “yanmak” (ATS, 131), *sögül- < sök-ü-l-* “(dikiş için) sökülme” (ATS, 157), *tögül- < tök-ü-l-* “dökülme” (ATS, 183).

Kırg.: *ata-l-* “isim verilmek” (KRS I, 78), *taanı-l-* “tanınmak” (KRS II, 185), *tanda-l-* “seçilmek” (KRS II, 202), *tapta-l-* “idman edilmek, antreneman görmek” (KRS II, 206), *terme-l-* “deprenmek, sallanmak, dalgalanmak” (KRS II, 230), *çayna-l-* “çığnemek” (KRS II, 335), *sına-l-* “denenmek, sınanmak” (KRS II, 181), *tapşır-ı-l-* “sunulmak, verilmek, teslim edilmek” (KRS II, 207), *tekşer-i-l-* “görülme; tetkik edilmek, araştırılmak” (KRS II, 221), *kotor-u-l-* “çevirilmek, aktarılmak” (KRS I, 410), *suyult-u-l-* “sıvılaştırılmak” (KRS II, 169), *öñ-ü-l-* “eğilmek” (KRS I, 97), *tögül- < tök-ü-l-* “dökülme” (KRS II, 257).

2.8.2. -n- EKİ

Alt.: -n-

Kırg.: -n-

Fildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten fiil çatısı ekidir.⁶²

İki lehçede de işleklik gösteren bu ek, Altaycada Kırgızcaya göre daha da işlektir. Altaycada bu ek, hemen hemen bütün fiil kök ve gövdelerine gelebilmektedir. Kırgız Türkçesinde *özdük mamile*⁶³ adı altında değerlendirilen bu dönüşlü çatı, iki lehçede de ünlüyle biten fiillere doğrudan -n-, ünsüzle biten fiillerden sonra da ünlü uyumuna göre /ıl/, /il/, /ul/, /ül/ yardımcı ünlülerden birini alarak gelmektedir.

⁶² Z. Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 47.

⁶³ B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, *Kırgız Tilinin Grammatikası*, Morfologiya, Frunze, 1964, 199-202.

Alt.: *akta-n-* “aklanmak” (ATS, 22), *arçı-n-* “silinmek” (ATS, 27), *argala-n-* “kurtulmak, özgürlüğüne kavuşmak” (ATS, 27), *ayla-n-* “dönmek; çevresini dolaşmak, etrafını dolanmak” (ATS, 31), *işte-n-* “kendi için çalışmak” (ATS, 90), *iyile-n-* “(deri için) sepilenmek” (ATS, 91), *al-ı-n-* “1. ayrılmak; 2. anlamak, kavramak, idrak etmek” (ATS, 24), *kag-ı-n-* “kendine vurmak” (ATS, 93), *kiy-i-n-* “giyinmek” (ATS, 114), *tiy-i-n-* “1. bir şeye değmek, dokunmak; 2. tutunmak” (ATS, 178), *kork-u-n-* “korkmak” (ATS, 117-118), *üşkür-ü-n-* “nefes almak” (ATS, 198).

Kırg.: *caza-n-* “süslenmek” (KRS I, 238), *tala-n-* “yağma edilmek, soyulmak” (KRS II, 196), *tara-n-* “taranmak” (KRS II, 207), *art-ı-n-* “sırtına yüklenmek” (KRS I, 71), *as-ı-n-* “kendini asmak, asınmak” (KRS I, 77), *çaşır-ı-n-* “saklanmak” (KRS I, 241), *çal-ı-n-* “ayağı takılmak” (KRS II, 343), *çeç-i-n-* “soyunmak” (KRS II, 361), *silki-n-* “silkinmek” (KRS II, 148), *kork-u-n-* “korkulmak” (KRS I, 407), *kotor-u-n-* “(giyise) değiştirmek” (KRS I, 410), *ur-u-n-* “çarpılmak; rastlamak” (KRS II, 308), *böl-ü-n-* “bölünmek” (KRS I, 152), *tür-ü-n-* “sıvanmak” (KRS II, 286).

2.8.2.1. İşlevi

2.8.2.1.1. İki lehçede de ekin asıl işlevi, dönüşlülüktür:

Alt.: *aruula-n-* “temizlenmek” (ATS, 29), *buu-n-* “boğulmak” (ATS, 46), *ceberle-n-* “sakinmek, korunmak” (ATS, 71), *kısta-n-* “1. zorlanmak; 2. kıstırmak, tıkmak, tıkiştirmek”, *makta-n-* “övünmek” (ATS, 132), *sıyła-n-* “ödüllendirilmek” (ATS, 154), *sıyma-n-* “sıvazlamak” (ATS, 154), *ıraakta-n-* “çekinmek, kaçınmak” (ATS, 88), *ülüşte-n-* “ıslanmak” (ATS, 197), *aç-ı-n-* “1. acımak, esirgemek, üzölmek; 2. kızmak” (ATS, 20), *çeç-i-n-* “soyunmak” (ATS, 71), *silki-n-* “silkinmek” (ATS, 155), *sog-u-n-* “vurmak, çarpmak” (ATS, 155), *solu-n-* “değişmek” (ATS, 156), *tud-u-n-* “tutunmak, yakalanmak” (ATS, 185).

Kırg.: *keke-n-* “kinlenmek” (KRS I, 367), *koozdo-n-* “süslenmek” (KRS I, 404), *korgo-n-* < *koruk+o-n-* “korunmak” (KRS I, 406), *makta-n-* “övünmek” (KRS II, 13), *oro-n-* “sarınmak” (KRS II, 80), *suu-n-* “serinlenmek” (KRS II, 168), *süylö-n-* “kendi kendiyile konuşmak” (KRS II, 171), *süyö-n-* “dayanmak, yaslanmak” (KRS II, 171), *bas-ı-n-* “alçalmak; (at) aksamak” (KRS I, 115), *silki-i-n-* “silkinmek” (KRS II, 148), *dogur-u-n-* “korkutmak” (KRS I, 196).

2.8.2.1.2. Aynı anda edilgenlik işlevi de görülmektedir. Bu edilgenlik işlevi ancak metin içinde farkedilir.

Alt.: *bıgı-n-* “eğilmek, bükülmek” (bıgı: eğmek, bükmek, ATS,39) (ATS, 39), *iyle-n-* “serpilmek” (ATS, 91), *iyd-i-n-* “itilmek” (ATS, 91), *ködür-i-n-* “yükseltilmek, kaldırılmak” (ATS, 120), *sez-i-n-* “duyulmak, sezilmek” (ATS, 153).

Kırg.: *bayla-n-* “bağlanmış olmak” (KRS I, 96), *şayla-n-* “seçilmek” (KRS II, 396), *mal-ı-n-* “1. daldırılmak, bandırılmış olmak; 2. kirlenmek, bulaştırılmak” (KRS II, 15), *al-ı-n-* “alınmak” (KRS I, 53), *sal-ı-n-* “kurulmak” (KRS II, 130), *bil-i-n-* “bilinmek” (KRS I, 134), *til-i-n-* “dilinmek” (KRS II, 237).

2.8.3. -ş- EKİ

Alt.: -ş-

Kırg.: -ş-

Bu ek, fiilin kök veya tabanlarına gelerek hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı ya da toplu olarak yapıldığını gösteren ve işteş çatı kuran ektir.⁶⁴

⁶⁴ Z. Korkmaz, a.g.e., s. 92.

Kırgız Türkçesinde bu ek, *koş mamile* (işteşlik)⁶⁵ başlığı altında değerlendirilmektedir.

Altay ve Kırgız Türkçesinde bu ekin işlevi ve şekli aynıdır. Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan –ş- olarak gelmektedir. Ünsüzle biten fiillerden sonra da büyük ve küçük ünlü uyumuna göre *lil*, *lil*, *lul*, *lül* yardımcı ünlülerden birini almaktadır.

Alt.: *çıda-ş-* “dayanmak, sabretmek” (AARS, 436), *aç-ı-ş-* “birlikte açmak” (ATS, 20), *ber-i-ş-* “paylaşmak” (ATS, 39), *böl-ü-ş-* “paylaşmak” (ATS, 44), *d’ügürü-ü-ş-* “beraberce koşmak” (ATS, 67), *bol-ı-ş-* “birbirine yardım etmek” (ATS, 42).

Kırg.: *ber-i-ş-* “paylaşmak” (KRS I, 130), *böl-ü-ş-* “paylaşmak” (KRS I, 152), *caz-ı-ş-* “birbirine yazışmak, birlikte yazmak” (KRS I, 213), *izde-ş-* “aramak” (KRS I, 295), *oylon-u-ş-* “düşünüşmek” (KRS II, 63), *sura-ş-* “soruşturmak” (KRS II, 166), *çıda-ş-* “dayanmak, sabretmek” (KRS II, 383).

2.8.3. İşevleri

2.8.3.1. İki lehçede de bu ekin asıl işlevi, fiilden ortaklaşma, karşılıklı ve beraber yapma ifade eden fiiller türetmektir.

Alt.: *amıra-ş-* “beraberce dinlenmek, istirahat etmek, karşılıklı teskin etmek” (ATS, 25), *attan-ı-ş-* “birlikte gitmek” (ATS, 30), *ayırıl-ı-ş-* “ayrılmak, bölünmek” (AARS, 10), *biç-i-ş-* “yazışmak, karşılıklı yazışmak” (ATS, 40), *de-ş-* “konuşmak, söyleşmek” (ATS, 79), *ermekte-ş-* “konuşmak, karşılıklı sohbet etmek” (ATS, 85), *iste-ş-* “karşılıklı iz sürmek, takip etmek” (ATS, 90), *kagıl-ı-ş-* “birlikte vurmak, çakmak” (ATS, 93), *kojoñdo-ş-* “birlikte şarkı söylemek” (ATS, 114), *košto-ş-* “birlikte yüklemek, karşılıklı yüklemek” (ATS, 118), *neke-*

⁶⁵ B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, *Kırgız Tilinin Grammatikası*, Morfologiya, Frunze, 1964, s. 196-199. B. Oruzbayeva (Red.), *Azırlı Kırgız Adabiy Tili*, Bışkek, 2009, s.406-407.

ş- “birbirini izlemek; birlikte birini izlemek” (ATS, 137), *odo-ş-* “zararlı otları birlikte ayıklamak, zararlı otları temizlemek” (ATS, 138), *şıbıra-ş-* “fısıldaşmak” (ATS, 162), *tölö-ş-* “birlikte ödemek” (ATS, 183), *uçura-ş-* “rastlaşmak” (ATS, 192), *üz-ü-ş-* “birlikte koparmak, birlikte çekmek” (ATS, 199).

Kırg.: *arala-ş-* “karışmak” (KRS I, 64), *arkala-ş-* “sırtlarıyla birbirine yaslanmak” (KRS I, 68), *cakta-ş-* “birbirini kollamak” (KRS I, 218), *cardamda-ş-* “yardımlaşmak” (KRS I, 234), *kara-ş-* “bakışmak”, (KRS I, 350), *saba-ş-* “birisini birlikte dövmek” (KRS II, 120), *bar-ı-ş-* “birlikte gitmek” (KRS I, 113), *paydalan-ı-ş-* “birlikte kullanmak” (KRS I, 95), *kaçır-ı-ş-* “kaçırışmak” (KRS I, 362), *birigış- < birik-i-ş-* “birleşişmek” (KRS I, 136), *kir-i-ş-* “girişmek” (KRS I, 389), *sun-u-ş-* “birlikte sunmak” (KRS II, 165), *tuyun-u-ş-* “hissetmek, beraber önceden bilmek” (KRS II, 277), *ur-u-ş-* “kavga etmek” (KRS II, 309), *köm-ü-ş-* “birlikte gömmek, gömmeye yardım etmek” (KRS I, 422), *köñtör-ü-ş-* “1. birlikte döndürmek; 2. devrim” (KRS I, 423), *kör-ü-ş-* “görüştük” (KRS I, 431).

2.8.3.2. İki lehçede de bu ek, bazen işteşlik işlevinden ayrı olarak çokluk eki işlevinde kullanılır. Fiil çekimlerinde III. çokluk şahsı ifade etmek için kullanılır.

Alt.: *biçi-ş-ti* “yazdılar”, *kel-i-ş-di* “geldiler”, *kuuçında-ş-tı* “konuştular”, *de-ş-ti* “dediler”, *bar-ı-ş-tı-lar* “gittiler”.

Kırg.: *caza-ş-tı* “yaptılar”, *ukta-ş-tı* “uyudular”, *bar-ı-ş-kan* “gitmişlerdi”, *cat-ı-ş-tı* “yattılar, uyudular”, *kıl-ı-ş-a-t* “yapacaklar”, *kel-i-ş-e-t* “gelecekler”, *unut-u-ş- tu* “unuttular”, *köç-ü-ş-tü* “taşındılar”.

B. ŞAHIS EKLERİ

Şahıs ekleri, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi şahıslar tarafından yapıldığını bildiren bir gramer kategorisidir.⁶⁶

N. A. Baskakov Altay Türkçesindeki şahıs eklerini tam (polniye formı) ve kısaltılmış (useçenniye formı) şahıs ekleri olarak iki grupta göstermiştir. Tam şahıs eklerinin çağdaş Altay Türkçesinde az kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁷ Baskakov'un Toşçakova'yla beraber hazırladıkları "Oçerk grammatiki oyrotskogo yazıka (Oyrot Dilinin Dilbilgisi Etütleri)" adlı başka bir eserinde tam şahıs ekleri dediğimiz şahıs ekinin Eski Altay Türkçesinde ve ağızlarda kullanıldığını belirtmişlerdir.⁶⁸ Kırgız Türkçesinde Kırgız gramer kitaplarında şahıs ekleri köken bakımından üç gruba ayrılırarak araştırılmıştır:

1. Zamir kökenli şahıs ekleri (*cak müçölödün toluk türü*)
2. İyelik kökenli şahıs ekleri (*cak müçölödün toluk emes türü*)
3. Emir kipinde kullanılan şahıs ekleri

1. ZAMİR KÖKENLİ ŞAHIS EKLERİ

Zamir kökenli şahıs ekleri Altay Türkçesinde Kırgız Türkçesine göre az kullanılır. Altaycada bu şahıs ekleri sadece ağızlarda kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde bu şahıs ekleri yaygın kullanıma sahiptir. Bu, zamir kökenli, II., III., ve IV. tip geçmiş zaman, I. ve II. tip şimdiki zaman, I. tip

⁶⁶ Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekilbilgisi, Ankara, 2007, s. 571.

⁶⁷ N. A. Baskakov, "Altayskiy yazık", **Yazıkı Mira: Tyurkskie Yazıkı**, Bişkek, 1997, s.185.

⁶⁸ N. A. Baskakov, **Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka** // Oyrotsko-Russkiy Slovar', Moskva, 1947, s.274-275.

gelecek zaman ve istek kipinin çekiminde kullanılır. Bununla birlikte bu ek, isimlere, bazı sıfat ve sayılara, I. ve II. şahıs zamirlere de gelebilir⁶⁹: *okuuçu+mun* “öğrenciyim”, *akılduu+suñ* “akıllısın”; *birinçi-siñ* “sırada birincisin”; Çet ölkögö baruuçulardan biri *men-min*. “Yurt dışına gidecek olanların biri benim.”

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	-mIn; -bIn; -pIn	-mIn/ -mUn -(I)m
II. ş.	-zIn; sIn	-sIñ/ -sUñ -(I) ñ
nez.		-sIz/ -sUz
III.ş.	Ø	Ø

Çokluk

I. ş.	-(I)bIs, (I)s	-BIz/ -BUz
II. ş.	-SIñAr; -SIgAr	-sIñAr/ -sUñAr
nez.		-sIzdAr/ -sUzdAr
III.ş.	-L ₃ Ar/ -L ₃ Or; -ş- (seyrek)	Ø

2. İYELİK KÖKENLİ ŞAHIS EKLERİ

Altaycada zamir kökenli şahıslar ekleri sadece ağızlarda kullanıldığı için, yazı dilinde “tek tip şahıs ekleri” olarak adlandırılmış şahıs ekleri kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde başlangıçta zamir kökenli şahıs ekleri ile çekilen bir kısım fiil kipleri zamanla iyelik kökenli şahıs eklerinin tesiriyle değişime uğramıştır. Bütün fiil kiplerinde iyelik kökenli şahıs eklerine çok benzeyen fakat şart kipi ve görülen geçmiş zaman kipi dışında aslında zamir

⁶⁹ B. Oruzbayeva (Red.), *Azırkı Kırgız Adabiy Tili*, Bişkek, 2009, s.443.

kökenli şahıs ekleri olan “tek tip şahıs ekleri” ortaya çıkmıştır denilebilir.⁷⁰ Bu tek tip olarak adlandırılmış şahıs ekleri, geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, istek ve şart kipi çekimlerinde kullanılmaktadır. Gereklilik kipi şahıs zamiriyle çekime girmektedir.

Kırgızcada bu şahıs ekleri I. tip geçmiş zaman ile şart kipinde kullanılır. Zamir kökenli şahıs ekleri gibi isimlerle kullanılmıyor.

Eski Türkçede kullanılan birinci çokluk şahıs eki olan *-mız, -miz* eki, bugün Altay Türkçesinde kullanılmaktadır: ET.: *birti-miz* ~ Alt.: *berdi-miz* “verdik”. Bu kullanım Kırgız Türkçesinde görülmemektedir. Altay Türkçesinde ise eski şekli korunmuştur diyebiliriz. Örneğin; *al-dı-bıs* “aldık”, *biçi-di-bis* “yazdık”, *kes-ti-bis* “kestik”, *öt-ti-bis* “geçtik”.

Kırgız Türkçesinde birinci çokluk şahıs eki olarak *-ık/-ik* şeklini görmekteyiz.⁷¹ Örneğin; *al-dı-k* “aldık”, *kel-di-k* “geldik”, *caz-dı-k* “yazdık”.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. Ş.	<i>-m; -ım/-im</i>	<i>-m</i>
II. Ş.	<i>-ñ; -ıñ/-iñ</i>	<i>-ñ</i>
nez.		<i>-ñız/-ñız</i>
III.Ş.	Ø	Ø

Çokluk

I. Ş.	<i>-(l)bıs, -(l)s; -As/-Os; -k, -ık/-uk</i>	<i>-k</i>
II. Ş.	<i>-(l)gAr/-gOr; -AAr/-OOr; -Ar/-Or</i>	<i>-ñAr/-ñOr</i>

⁷⁰ F. Güner Dilek, a.g.e., s. 1029.

⁷¹ N. A. Baskakov, *Altayskiy Yazık*, Moskva, 1958, s.44.

nez.		-ñlzdAr/-ñUzdAr
III.ş.	-L₃Ar/ -L₃Or; -ş- (seyrek)	Ø

3. EMİR KİPİNDE KULLANILAN ŞAHIS EKLERİ

Altay Türkçesinde emir kipinde kullanılan şahıs ekleri Kırgız Türkçesine göre çok çeşitlidir. Altay gramer kitaplarında II. teklik ve çokluk şahıs eklerindeki şart kipi eki de emir kipi olarak kullanılmaktadır.⁷² Aşağıdaki verilmiş olan bütün şekiller de işlektir. Kırgız Türkçesinde bu ekler şahısla birlikte emiri de ifade eder.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	-yIn; -AyIn/-OyIn	-yIn/-yUn;-AyIn/-OyUn
II. ş.	Ø; -Sañ/-Soñ; -GIn	Ø;-GIn/-GUn
nez.	-(I)gAr/-gOr	-ñlzdAr/-ñUzdAr
III.ş.	-SIn	-sIn/-sUn

Çokluk

I. ş.	-Allk(tAr)/-Ollk(tAr);-yIlk(tAr); -All/OlI; -yIl	-yIl/-yIU, -All(k)/-OIU(k)
II. ş.	-(I)gAr; -gAr/-gOr	-GıIA/ -GUIA
nez.		-(I)ñlzdAr/-(U)ñUzdAr
III.ş.	-SIn(dAr)	-sIn/-sUn

⁷² N. Surazakova, D. Surazakova, **Altay til**, Altaydın biçikter çıgarar izdatel'stozınıñ Tuulu Altaydağı bölügi, 1974, s.153.

C. BASİT KİPLER

4. GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİ

Bir olayın geçmişte olduğunu anlatmak için kullanılan bir kiptir.

Geçmiş zaman kipleri Altay Türçesinde: *-DI/-DU, -GAn/-GOn, -(l)ptlr/-(U)ptUr* ve Kırgız Türkçesinde ise *-DI/-DU, -GAn/-GOn, -(l)ptlr/-(U)ptUr, -çu/-çü* ekleriyle kurulur. Örneğin;

Alt.: *Sandraş oygonıp kelze, kayda da kıyt-kıyt, kirt-kirt etire kırırañkay tabış uguldu.* “Sandraş uyandığında, etraftan gıcırta sesleri duydu.” (D’D’E, 63)

Ozo bir korkuştu jaan bay kiji jeti uuldu bolgon. “Eskiden, çok zengin bir adamın yedi çocuğu olmuş.” (AKK, 59)

Ak-Kün saadaktıñ buuzın tartıp körzö, çındap ta bojop kaltır. “Ak-Kün yayının ipini çektiğinde, gerçekten de gevşemişti.” (KT, 21)

Kırg.: *Cakınday kelgenimde apamdın ünü uguldu.* “Yaklaştığımda annemin sesi duyuldu.” (C, 450)

Eki künü köz açırbay, kar boroylop caap, cañı gana basılğan. “İki gündür aralıksız yağan kar, daha yeni durmuştu.” (SK, 503)

“Agay, sizge arnap “Taazim” degen atalıştığı ırlar cıynagımdı çıgardım” - dep tekçedegi kitepti berip catıptırmin. “Hocam, sizin için “Taazim” adlı şiir kitabımı yayınladım, - diye raftaki kitabı uzatıyormuşum.” (CAT V, 137)

Biribiz peçke ot cagıp butu-koldu cılıtıp catkanda, kalğanımız baş tartpay Düyşöndün aytkanın ugup, körsötkönün üyrönüp okup oturçubuz. “Birimiz sobaya ateş yakarak ısınırken, diğerlerimiz Düyşön’ün dediklerini dinleyip, gösterdiklerini okuyarak otururduk.” (BM, 527)

4.1. I. TİP GEÇMİŞ ZAMAN

TT.: Görülen Geçmiş Zaman

Alt.: Cuukta Ötkön Öy:

-dı/-di, -tı/-ti

Kırg.: Aykın Ötkön Çak:

-dı/-di, -du/-dü; -tı/-ti, -tu/-tü

Görülen geçmiş zaman kipi iki lehçede de *-dı* ekiyle yapılır. Altay yazı dilinde ekin yuvarlak şekilleri kullanılmamaktadır. Ek ünlüsü bütün fiillerden sonra düzdür. Ekin *-dı/-di; -tı/-ti* olmak üzere dört şekli vardır. Drenkova bu ekin ağızlarda yuvarlak şekillerinin kullanıldığını ifade etmektedir.⁷³ Altay Türkçesi gramerlerinde Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, III. çokluk şahısta bazen *-ış* ekinin kullanıldığı görülmüştür.⁷⁴ Örneğin; *olor kuuçındaştı* veya *deşti* “onlar konuştular”, *barıştılar* “gittiler”.

Kırgızcada ise bu ekin, ünlü ve ünsüz uyumu doğrultusunda *-dı/-di, -du/-dü; -tı/-ti, -tu/-tü* şekilleri mevcuttur. Bu ek asıl fiil, yardımcı fiil ve birleşik fiillere eklenir. İki lehçede de iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilir.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-dı-m</i> “gittim”	<i>bar-dı-m</i>
II. ş.	<i>bar-dı-ñ</i>	<i>bar-dı-ñ</i>
nez.	<i>bar-dı-gar</i>	<i>bar-dı-ñız</i>
III.ş.	<i>bar-dı</i>	<i>bar-dı</i>

⁷³ N. P. Drenkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, İzd. Akademiya Nauk, SSSR, Moskva, 1940, s.170.

⁷⁴ N. P. Drenkova, *a.g.e.*, s. 172.

Çokluk

I. ş.	<i>bar-dı-bis (bar-dık)</i>	<i>bar-dık</i>
II. ş.	<i>bar-dı-gar</i>	<i>bar-dı-ñar</i>
nez.		<i>bar-dı-ñızdar</i>
III.ş.	<i>bar-dı (bar-dı-lar)</i>	<i>bar-dı (bar-ı-ş-tı)</i>

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>kel-di-m “geldim”</i>	<i>kel-di-m</i>
II. ş.	<i>kel-di-ñ</i>	<i>kel-di-ñ</i>
nez.	<i>kel-di-ger/keldeer</i>	<i>kel-di-ñız</i>
III.ş.	<i>kel-di</i>	<i>kel-di</i>

Çokluk

I. ş.	<i>kel-di-bis (kel-dik)</i>	<i>kel-dik</i>
II. ş.	<i>kel-di-ger</i>	<i>kel-di-ñer</i>
nez.		<i>kel-di-ñızder</i>
III.ş.	<i>kel-di (kel-di-ler)</i>	<i>kel-di (kel-i-ş-ti)</i>

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>oyno-dı-m “oynodum”</i>	<i>oyno-du-m</i>
II. ş.	<i>oyno-dı-ñ</i>	<i>oyno-du-ñ</i>
nez.	<i>oyno-dı-gar</i>	<i>oyno-du-ñuz</i>
III.ş.	<i>oyno-dı</i>	<i>oyno-du</i>

Çokluk

I. ş.	<i>oyno-dı -bis (oyno-dık)</i>	<i>oyno-duk</i>
-------	--------------------------------	-----------------

II. Ş.	<i>oyno-dı-gar</i>	<i>oyno-du-ñar</i>
nez.		<i>oyno-du-ñuzdar</i>
III.Ş.	<i>oyno-dı (oyno-dı-lar)</i>	<i>oyno-du (oyno-ş-tu)</i>

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. Ş.	<i>tök-ti-m</i> “döktüm”	<i>tök-tü-m</i>
II. Ş.	<i>tök-ti-ñ</i>	<i>tök-tü-ñ</i>
nez.	<i>tök-ti-ger</i>	<i>tök-tü-ñüz</i>
III.Ş.	<i>tök-ti</i>	<i>tök-tü</i>

Çokluk

I. Ş.	<i>tök-ti-bis (tök-tik)</i>	<i>tök-tük</i>
II. Ş.	<i>tök-ti-ger</i>	<i>tök-tü-ñör</i>
nez.		<i>tök-tü-ñüzdör</i>
III.Ş.	<i>tök-ti (tök-ti-ler)</i>	<i>tök-tü (tög-ü-ş-tü)</i>

4.1.1. Olumsuzluk Şekli

“Grammatika Altayskago Yazıka (Altay Dilinin Grameri)” adlı misyonerler tarafından tertiplenmiş gramer kitabında Altaycadaki olumsuzluğu Rus dili ile karşılaştırarak göstermişlerdir. Bu gramerde, Rus dilinde olumsuzluğu bildirmek için sadece “ne” edatının kullanılmasıyla gerçekleşeceğini yazmış ve Altaycada ise ayrıca olumsuzluk grubu olduğunu örneklerle açıklamışlardır. Altaycada vurgu hangi kelimeye geldiğine göre değerlendirilir. Örneğin; *men anı körbedim*. Bunu üç şekilde çevirebiliriz. *Ben onu görmedim* yada *ben onu görmedim* veya *ben onu görmedim*.

İkinci bir örneği ise, *emes* kelimesiyle yapılmış olumsuzluktur: *anı körgön men emes*, yani, “onu gören ben değilim” olarak aktarabiliriz.

Olumsuzluğun üçüncü bir şekli ise *d'ok* kelimesiyle yapıldığını göstermişlerdir. Örneğin; *aytkanım d'ok* “söylemedim” diye aktarabiliriz.⁷⁵

Yukarıda gösterilmiş olumsuzlukların hepsi aynen Kırgızcada da kullanılmaktadır. Yani, *-BA/-BO-* olumsuzluk eki, *emes* ve *cok* kelimeleriyle kurulur.

Görülen geçmiş zamanın olumsuz şekli Altaycada *-BA/-BO* olumsuzluk ekiyle yapılıyor. Kırgızcada bu zamanın olumsuzluğu üç şekilde:

1. *-BA/-BO* olumsuzluk ekiyle;
2. *cok* “yok” kelimesinin getirilmesiyle;
3. *emes* “değil” kelimesinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Teklik

I. ş.	<i>kör-bö-dim</i> “görmedim”	<i>kör-bö-düm/körgön</i> <i>cokmun/körgön emesmin</i>
II. ş.	<i>kör-bö-diñ</i>	<i>kör-bö-düñ/körgön</i> <i>coksuñ/körgön emessiñ</i>
nez.	<i>kör-bö-diger/körbedeer</i>	<i>kör-bö-düñüz/körgön</i> <i>coksuz/körgön emessiz</i>
III.ş.	<i>kör-bö-di</i>	<i>kör-bö-dü/körgön</i> <i>cok/körgön</i> <i>emes</i>

Çokluk

I. ş.	<i>kör-bö-bis/kör-bö-di-k</i>	<i>kör-bö-dük/körgön</i> <i>cokpuz/körgön emespiz</i>
II. ş.	<i>kör-bö-di-ger</i>	<i>kör-bö-dü-ñör/körgön</i>

⁷⁵ **Grammatika Altayskago Yazıka**, (Çlenami Altayskoy Missii), Kazan', 1869.

	<i>coksuñar/körgön emessiñer</i>
nez.	<i>kör-bö-dü-ñüzdör/körgön</i>
	<i>coksuzdar/körgön</i>
	<i>emessizder</i>
III.ş.	<i>kör-bö-di/kör-bö-di-ler</i>
	<i>kör-bö-dü/kör-ü-ş-kön</i>
	<i>cok/kör-ü-ş-kön emes</i>

4.1.2. Soru Şekli

Altay Türkçesinde bu kipin soru şekli –BA/-BO eki ile yapılır. Soru eki Altaycada fiilden daima ayrı yazılır: *aldı ba, bildi be, aldıbıs pa, bildibis pe*.

Kırgızcada –BI/-BU soru ekiyle yapılmaktadır. Soru eki Kırgızcada daima bitişik yazılır: *bardıbı, keldibi, boldubu, cürdübü*.

4.1.3. I. Tip Geçmiş Zamanın İşlevleri

4.1.3.1. I. tip geçmiş zaman kipi, geçmişte olan ve olaya bizzat kendisi şahit, bitmiş olan iş ve hareketi bildirir.

Alt.: - *A bu kaydañ ııgıp keldi?* “Bu nereden ııkıp geldi?” (D’D’E, 75)

Üç kiçü karındaıı üç kızıl çööçöyine süt urgulap alıp, oturdı. “Üç küçük kardeş üç kırmızı kâselerine süt doldurup içtiler.” (AKK, 27)

Arslañ Kaan örö turdı, közin jaandadıp, kazır kördi. “Arslan Kağan ayağı kalkarak, etrafına sertçe baktı.” (AKK, 234)

Kırg.: -*Aay, baldar! Kim kelatıptır, kaydan kele catıptır? Kanake? – deşip toktop kalıştı.* “- Çocuklar! Kim geliyor, nereden geliyor? Nerede? – diyerek duraksadılar.” (CAT V, 152)

Akademik Sulaymanova al künü keçigibirek keldi. “O günü Akademisyen Sulaymanova biraz geç geldi.” (BM, 511)

*Akbar aganın ali sıyası kurgay elek, mından sanaluu kündör başta carıkka çıkkın “Kuduret” attuu tandalma kitebinin kol cazmasın bir dem menen **okudum**. “Akbar abinin daha yeni basılmış “Kuduret” adlı kitabının elyazısını durmadan okudum.” (KC, 230)*

*Tüz-Bel taraptan kele catkan bir karaan **köründü**. “Tüz-Bel tarafından gelen bir insan göründü.” (CAT V, 152)*

4.1.3.2. Direnkova bu kipin gelecek zamanı da karşıladığını örneklerle açıklamıştır.⁷⁶ Kırgızcada bu kullanım mevcut değildir.

Kör cıgıl bardıñ. “Dikkat et! Düşeceksin”.

Cazap bas! Sütti töktiñ. “Yavaş yürü! Sütü dökeceksin.”⁷⁷

4.2. II. TİP GEÇMİŞ ZAMAN

TT.: Görülen Uzak Geçmiş Zaman

Alt.: Uzakta Ötkön Öy:

-gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön

Kırg.: Calpı Aykın Ötkön Çak:

-gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön

Tarihî yazı dillerinde görülmeyen, -GAn ekli geçmiş zamanın ilk örneklerine Çağataycada rastlarız.⁷⁸

⁷⁶ N. P. Direnkova, **a.g.e.**, s. 173.

⁷⁷ N. P. Direnkova, **a.g.e.**, s. 173.

⁷⁸ Ahmet B. Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişcioğlu (Red.), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri: Fiil –I. Basit Çekim**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 879, Ankara, 2006, s. 63

Görülen uzak geçmiş zaman kipi iki lehçede de sıfat-fiil olarak kullanılan *-GAn/-GOn* ekiyle kurulmaktadır. İki lehçede de bu ekin sekiz şekli: *-gan/-gen*, *-gon/-gön*; *-kan/-ken*, *-kon/-kön* kullanılmaktadır. Altaycada bazı örneklerde düz veya dar-yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ekin düz ünlülü şekli kullanılır: *al-gan*, *iç-ken*, *büt-ken*. Kırgızcada yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekli gelmektedir: *al-gan*, *iç-ken*, *büt-kön*. Bu kip Altaycada iyelik kökenli şahıs eklerini ve Kırgızcada zamir kökenli şahıs eklerini almaktadır.

Altaycada I. ve II. şahıslarda bazen kip ve şahıs ekinde ses düşmeleri görülür. Bu şahıslarda her iki şekil de kullanılmaktadır; ancak birinci şekiller işlek değildir⁷⁹: *al-gan-ım/al-ga-m*, *bil-gen-im/bil-ge-m*. Böyle bir durum Kırgızcada I. teklik şahsında mevcuttur. Kırgızcada üç şekli kullanılmaktadır. Bunlar şahıs ekindeki kısalma sonucu ortaya çıkmıştır.⁸⁰ *al-gan-mın > al-ga-mın > al-ga-m*, *bil-gen-min > bil-ge-min > bil-ge-m*.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>çık-kam/çık-kan-ım</i>	<i>çık-kan-mın/çıkkanın/çıkkan</i>
II. ş.	<i>çık-kañ/çıkkan-ıñ(çık-kan-zıñ)</i>	<i>çık-kan-sıñ</i>
nez.	<i>çık-kan-ıgar/çıkan-aar</i>	<i>çık-kan-sız</i>
III.ş.	<i>çık-kan</i>	<i>çık-kan</i>

Çokluk

I. ş.	<i>çık-kan-ıbıs/çık-kan-ık</i>	<i>çık-kan-bız</i>
-------	--------------------------------	--------------------

⁷⁹ Ahmet B. Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişcioğlu (Red.), **a.g.e.**, s. 45.

⁸⁰ S. Kudaybergenov, A. Tursunov, **Kırgız adabiy tilinin grammatikası**, Fonetika cana morfologiya, Frunze, 1980, s. 406.

B. Oruzbayeva (Red.), **Azırkı kırgız adabiy tili**, Bişkek, 2009, s. 438-439.

II. Ş.	<i>çık-kañ-ıgar</i>	<i>çık-kan-sıñar</i>
nez.		<i>çık-kan-sızdar</i>
III.Ş.	<i>çık-kan/ çık-kan-dar</i>	<i>çıg-ı-ş-kan</i>

4.2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzu iki lehçede de üç şekilde:

1. *-BA/ -BO* olumsuzluk ekiyle;
2. *cok* “yok” kelimesinin getirilmesiyle;
3. *emes* “değil” kelimesinin getirilmesiye kullanılır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. Ş.	<i>al-ba-ga-m; al-gan-ım/</i>	<i>al-ba-gan-mın; al-gan cok-</i>
	<i>al-ga-m cok; al-gan</i>	<i>mun/emes-min</i>
	<i>emez-im</i>	
II. Ş.	<i>al-ba-ga-ñ; al-gan-ıñ</i>	<i>al-ba-gan-sıñ; al-gan cok-</i>
	<i>cok; al-gan eme-ziñ</i>	<i>suñ/emes-siñ</i>
nez.	<i>al-ba-gan-ıgar/ al-ba-</i>	<i>al-ba-gan-sız; al-gan cok-suz/</i>
	<i>gan-aar; al-gan-ıgar/al-</i>	<i>emes-siz</i>
	<i>gan-aar cok; al-gan</i>	
	<i>emez-iger/emez-eer</i>	
III.Ş.	<i>al-ba-gan; al-gan cok;</i>	<i>al-ba-gan; al-gan cok / emes</i>
	<i>al-gan emes</i>	

Çokluk

- I. ş.** *al-ba-gan-ıbis/al-ba- al-ba-gan-bız; al-gan çok-
gan-ıs; al-gan-ıbis/al- puz/emes-piz
gan-ıs çok; al-gan
emez-ibis/emez-is*
- II. ş.** *al-ba-gan-ıgar/al-ba- al-ba-gan-sıñar; al-gan çok-
gan-aar; al-gan-ıgar/al- suñar/emes-siñer
gan-aar çok; al-gan
emez-iger/emez-eer*
- nez.** *al-ba-gan-sızdar; al-gan çok-
suzdar/ emes-sizder*
- III.ş.** *al-ba-gan (dar); al-gan al-gan çok / emes~al-ı-ş-kan
çok; al-gan emes çok/emes*

4.2.2. Soru Şekli

Altay Türkçesinde bu kipin soru şekli –BA/-BO ekiyle yapılır. Kırgızcada ise -BI/-BU ekiyle yapılmaktadır.

4.2.3. II. Tip Geçmiş Zamanın İşlevleri

4.2.3.1. Uzak geçmişte meydana gelen iş veya hareketi bildirir.

Alt.: 198... d'ıldarda ekinçi revolyutsiyalık öy bolgon. "198...lerde ikinci devrim olmuştu." (AKK, 6)

Kırg.: *Bir colu tamagı oorup, tayatası uşul ayıldagı dogdurga alparıp kelgen. Mektepti oşondo körgön.* “Bir defasında boğazı ağrıdığı için dedesi onu köyün doktoruna götürmüştü. Okulu da o zaman görmüştü.” (AK, 202)

4.2.3.2. Bu kip, bazen şu andaki bir durumu veya yakın geçmişteki bir hareketi de bildirebilir.

Alt.: *Rınoktıñ öyinde kanaytsam da tabım dep cürgem.* “Her şeyin satıldığı bir dönemde, nasıl olsa bulurum diyordum.” (KT, 139)

Kırg.: *Baldar menen çal-kempir anın mañdayında cardaşıp karap turuşkan.* “Çocuklar ile yaşlılar ona hayranlıkla bakıp duruyorlardı.” (CAT VI, 98)

4.2.3.3. Kırgızcada bu kip, *-dlr/-dUr* ekini aldığı anda hareketin tam olarak bilinmediğini ve tahmin edildiğini ifade eder.⁸¹

Telefonu albadı, kimdir biröö menen süylöşüp catıptır, balkim, sooda işi boyunça kurbularına çalgandır. “Telefonunu açmadı. Birisiyle konuşuyordu. Belki, ticari işleri için arkadaşlarına telefon açmıştır.” (CAT IV-V, 88)

⁸¹ B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, **Kırgız tilinin grammatikası**, Morfologiya, Frunze, 1964, s. 249.

4.3. III. TİP GEÇMİŞ ZAMAN

TT.: Duyulan Geçmiş Zaman

Alt.: Körbögön Ötkön Öy:

–(I)ptır/–(U)ptır-; -tır, -tir

Kırg.: Kapıskı Ötkön Çak:

–(I)ptır/–(U)ptır-

“Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri”nde III. tip geçmiş zaman kipi Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde kullanılmadığından ve Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz dönemlerinde ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Kip, “-(I)p + turur + şahıs eki” formüllü birleşik fiil çekiminden doğmuştur.⁸²

Yukarıda bahsedildiği gibi, Altayca ve Kırgızcada da bu kip, zarf-fiil eki olan -(I)p/-(U)p eki ve tur- yardımcı fiilin birleşmesiyle kullanılmaktadır. Altaycada tur- yardımcı fiilin yuvarlak ünlülü şekli kullanılmamaktadır: -(I)p/-(U)pt(I)r, -tır, -tir. Kırgızcada yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yardımcı ünlü ve ek ünlüsü yuvarlaktır.

Altay gramerlerinde bu kipi, Baskakov “beklenmedik geçmiş zaman - proşedşeye zaglaznoe ili neojidonnoe” olarak tanımlar.⁸³ Kırgızcada bu kipi, Yunusaliyev “beklenmedik geçmiş zaman – proşedşeye neojidanno” diye tanımlar; “okupturmun ‘okumuşum’ siler okubaptırsıñar ‘siz okumamışsınız’”⁸⁴, Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı’da ise “subjektif geçmiş zaman – proşedşee subyektivnoe vremya” terimiyle

⁸² Ahmet B. Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişçioğlu (Red.), a.g.e., s. 89.

⁸³ N. A. Baskakov, T. M. Tosçakova, *Oyrotsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1947, s. 281

⁸⁴ Yunusaliyev, 1966, s. 497.

tanımlamışlar. Azırkı Kırgız Adabiy Tili’de ise “beklenmedik geçmiş zaman – kapıski ötkön çak” terimiyle kullanmışlardır.⁸⁵

Teklik

I. ş.	<i>al-ıp-tır-ım</i> “almışım”	<i>al-ıp-tır-mın</i>
II. ş.	<i>al-ıp-tır-ıñ</i>	<i>al-ıp-tır-sıñ</i>
nez.	<i>al-ıp-tır-aar</i>	<i>al-ıp-tır-sız</i>
III.ş.	<i>al-ıp-tır</i>	<i>al-ıp-tır</i>

Çokluk

I. ş.	<i>al-ıp-tır-ıbıs/alıptırıs</i>	<i>al-ıp-tır-bız</i>
II. ş.	<i>al-ıp-tır-ıgar/alıptıraar</i>	<i>al-ıp-tır-sıñar</i>
nez.		<i>al-ıp-tır-sızdar</i>
III.ş.	<i>al-ıp-tır</i>	<i>al-ı-ş-ıp-tır</i>

4.3.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada bu kipin olumsuz şeklinde –BAy/-BOy eki kullanılmıştır. Yani, “-p” zarf-fiilinin yerine “-y” zarf-fiilinin getirilmesiyle yapılmaktadır: *al-ba-y-tır-ım*, *işte-be-y-tir-iñ*, *bol-bo-y-tır-ıbıs/bol-bo-y-tır-ıs*, *öt-pö-y-tir-eer*. Kırgızcada –BA/-BO olumsuz ekinden sonra “-p” zarf-fiilin gelmesiyle kullanılmaktadır: *al-ba-p-tır-mın*, *işte-be-p-tir-siñ*, *oylon-bo-p-tur*, *bar-ba-p-tır-bız*, *ötüş-pö-p-tür*.

⁸⁵ B. Oruzbayeva, a.g.e., s. 440.

4.3.2. Soru Şekli

Altaycada soru şekli *-BA/-BO* ekiyle yapılır: *alıtırım ba* “almış mıyım”
Kırgızcada *-BI/-BU* şeklinde yapılır: *alıptırmınbı* “almış mıyım”.

4.3.3. III. Tip Geçmiş Zamanın İşlevleri

4.3.3.1. Geçmişte olan iş veya hareketin anlatılan kişi tarafından görülmeyip, bir başkasından duyulup anlatıldığını ifade eder.

Alt.: *Almındar cedip kelbezin dep, ol bala korkolo, taştıñ carıgına kire bertir.* “Almınlar yakalamasın diye, o çocuk korkarak taşın yarığına girmiş.” (AKK, 99)

Kırg.: *Bul caka cakında ele kelgem. Sogušta cürsöm ayalımdan, uluu kızımdan acıraptırmın.* “Buraya kısa süre önce geldim. Savaşırken karımı ve büyük kızımı kaybetmişim.” (KS, 95)

Oygonup ketsem tüşüm eken. Tolkundanıp ır okup catıptırmın. “Uyanıverdim, meğerse rüyaymış. Heyecanla şiir söylüyormuşum.” (CAT V, 192)

4.3.3.2. Bu kip, çoğunlukla masallarda görülmektedir.

Alt.: *Azıy bu teñeride meçin dep d’ıldıs d’erde bolgon boltır.* “Şimdiki gökyüzündeki Ülker yıldızı yerde imiş.” (AKK, 61)

Kırg.: *Abışka balıktı karmaganda balık adamça süylöptür.* “İhtiyar balığı eline aldığında balık insan gibi konuşmuş.” (comok)

4.4. IV. TİP GEÇMİŞ ZAMAN

TT.: Adet Edilen Geçmiş Zaman

Kırg.: Adat Ötkön Çak: -çu, -çü

Bu kip Altaycada kullanılmamaktadır. Kırgızcada adet edilen geçmiş zaman olarak -çu/-çü ekiyle kullanılmaktadır. Bu ekin, bazı kaynaklarda G' li fiil isimlerine, isimden isim yapma ekleri (-çU) ve zamir kökenli şahıs ekleri gelerek kurulduğundan bahsedilmiştir. Örneğin; *al-ıg+çı men > aluuçumun > aluçumun > alçumun*.⁸⁶

Bir işin geçmişte sürekli yapıldığını anlatmak için kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>al-çu-mun</i> “alırdım”	<i>al-çu-buz</i>
II. ş.	<i>al-çu-suñ</i>	<i>al-çu-suñar</i>
nez.	<i>al-çu-suz</i>	<i>al-çu-suzdar</i>
III.ş.	<i>al-çu</i>	<i>al-çu/ al-ı-ş-çu</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>kel-çü-mün</i> “gelirdim”	<i>kel-çü-büz</i>
II. ş.	<i>kel-çü-süñ</i>	<i>kel-çü-süñör</i>
nez.	<i>kel-çü-süz</i>	<i>kel-çü-süzdör</i>
III.ş.	<i>kel-çü</i>	<i>kel-çü/ kel-i-ş-çü</i>

4.4.1. Olumsuzluk Şekli

⁸⁶A. B. Ercilasun (Red.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri –Fiil-,* Basit Çekim, Ankara, 2006, s. 124.

Bu kipin olumsuzluğu *emes* kelimesi ile yapılır. Şahıs ekleri *emes* kelimesinden sonra gelir: *baştaçu emesmin* “başlamazdım”, *kelçü emessiñ* “gelmezdin”, *oynoçu emes* “oynamazdı”, *bilçü emespiz* “bilmezdik”.

4.4.2. Soru Şekli

Soru şekli için *-bU* eki kullanılır: *berçübü* “gelir miydi”, *bilişçübü* “biliyorlar mıydı”, *cürçübü* “hareket eder miydi”.

III. şahıs olumsuz şeklinde soru eki *-pi*’ dir: *aytçu emespi* “söylemez miydi”.

4.4.3. IV. Tip Geçmiş Zamanın İşlevi

4.4.3.1. İş veya hareketin sürekli olarak yapıldığını bildirir.

Kırkaar tartıp tigilgen cumurtkaday appak boz üylör körgöndün köz coosun alçu. “Yumurta gibi bembeyaz, yan yana dizilmiş çadırlar, görenleri hayran bırakırdı.” (MM, 288)

Ayna insititutta dene tarbiyadan sabak berçü. “Ayna enstitüde beden eğitim dersine girerdi.” (KTili, 76)

5. ŞİMDİKİ ZAMAN KIPLERİ

Altay Türkçesinde şimdiki zaman kipi: *şu anda yapılmakta olan şimdiki zaman* ve *süreklilik bildiren şimdiki zaman* olmak üzere iki grupta incelenmiştir. N. A. Baskakov bu iki grubu şöyle ayırmıştır: ⁸⁷

1) Şimdiki zamanın *şu anda yapılmakta olan işi, hareketi* bildirir: **-ıp/-ip jat- ~ -ıp/-ip jadır-:** *men bar-ıp jad-ım ~ men bar-ıp jadır-ım* “ben *şu anda* gidiyorum”.

2) Şimdiki zamanın *sürekliliğini* bildirir: **-a-dır/-e-dir ~ -aat/-eet:** *men bar-a-dır-ım ~ men bar-aad-ım* “ben yürüyorum”. Yani, buradaki durum, sürekliliği gösterir.

Kırgız Türkçesinde şimdiki zaman kipi *basit şimdiki zaman* (*cönököy uçur çak*) ve *birleşik şimdiki zaman* (*tataal uçur çak*) olarak iki grupta incelenmektedir. Basit şimdiki zaman **fiil + -a, -y + şahıs ekleri** şeklinde yapılıdır. Örneğin:

-Men silerge, baldar, arip cazuunu, söz, san cazuunu üyrötöm....
Özüm emneni bilsem oşonu okutam... “- Çocuklar, ben sizlere harfi, kelimeyi ve sayıyı öğreteceğim. Kendim ne biliyorsam onu okutacağım.” (BM, 523)

Baldar klass-klass boyunça caylanışkan soñ Kubandın muzıkası toonun için şańga bölöyt. “Çocuklar sınıflara ayrılarak yerleştikten sonra Kuban’ın neşeli müziğinin sesi dağlara kadar yayılır.” (KS, 96)

Birleşik şimdiki zaman kipi *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiilleriyle yapılmaktadır: *caz-ıp cat-a-m* “yazıyorum”, *işte-p cür-ö-t* “çalışıyor”, *televizor kör-üp otur-a-m* “televizyon izliyorum”, *ayt-ıp tur-a-sız* “söylüyorsunuz”.

⁸⁷ N. A. Baskakov, “Altayskiy yazık”, *Yazıkı Mira: Tyurkskie Yazıkı*, Bişkek, 1997, s.182.

5.1. I. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN

TT.: Basit Şimdiki Zaman

Alt.: Turguza Öydiñ -t Dep Keberi:

-at, -et, -ot, -öt

Kırg.: Cönököy Uçur Çak:

-oodo/-öödö; -uuda/-üüdö

Basit şimdiki zaman dediğimiz bu şimdiki zaman kipi Altay Türkçesinde ünsüzle biten fiillere *-at, -et, -ot, -öt* şeklinde, ünlüyle biten fiillere ise *-yt* şeklinde eklenmektedir. Altaycadaki bu ek hakkında Direnkova, *-tur* yardımcı fiiliyle yapılmış bir terkipten geldiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Bu ek için “Şimdiki - Gelecek Zamanı Anlatan Form (Настоящая-будущая повествовательная форма)” başlığını kullanmıştır. Kırgız Türkçesinde de bu ek şimdiki ve gelecek zamanda kullanılır. Örneğin; *Al mektepte okuyt.* “O şimdi okulda okuyor.” *Al keleşekte universitette okuyt.* “O gelecekte üniversitede okuyacak.” Ancak bu ek daha çok gelecek zamanı bildirir. Bu yüzden bu ek Kırgız Türkçesinde gelecek zaman konusu altında değerlendirilir. Kırgızcada basit şimdiki zamanı bildiren başka bir ek de şu şekildedir: *-oodo/-öödö; -uuda/-üüdö*. Ancak, şimdiki zamanın bu şekli konuşma dilinde pek çok kullanılmıyor, genelde, yazı dilinde kullanılmaktadır. Kırgızcada genelde birleşik şimdiki zaman kullanılır.

Teklik

Altayca:

I. ş. *bar-a-dı-m* “gidiyorum”

II. ş. *bar-a-dı-ñ*

Kırgızca:

Baruudamın

Baruudasıñ

⁸⁸ Настоящая-будущая повествовательная форма образуется из слитного деепричастия на *-a ~ -e ~ -й* сокращенной формы глагола *-тур (m)*.

nez.	<i>bar-a-dı-gar/baradaar</i>	<i>Baruudasız</i>
III. ş.	<i>bar-a-t</i>	<i>Baruuda</i>

Çokluk

I. ş.	<i>bar-a-dı-bıs/baradıs</i>	<i>Baruudabız</i>
II. ş.	<i>bar-a-dı-gar/baradaar</i>	<i>Baruudasıñar</i>
nez.		<i>Baruudasızdar</i>
III. ş.	<i>bar-a-t</i>	<i>baruuda/barıšuuda</i>

5.1.1. Olumsuzluk Şekli

I. tip şimdiki zamanın olumsuzu iki lehçede de ünlü uyumuna göre fiilden sonra –BA/-BO soru eklerinin getirilmesiyle yapılır. Kırgız Türkçesinde bu kipin ikinci kullanımının olumsuzu işlek değildir.

Altayca:

al-ba-yt “almıyor”
bil-be-yt “bilmiyor”
bol-bo-yt “olmuyor”
kör-bö-yt “görmüyor”

Kırgızca:

alboodomun “almıyorum”
bilböödö “bilmiyor”
bolboodo “olmuyor”
körböödö “görmüyor”

5.1.2. Soru Şekli

Soru şekli için Altaycada –BA/-BO, Kırgızcada ise –BI/-BU eki kullanılır.

Altayca:

aladım ba
içediñ be
köböydibis pe

Kırgızca:

alamınbı / alambı
içesiñbi
körböybüzbü

körböyt pö

körüspöyt pü

5.1.3. I. Tip Şimdiki Zamanın İşlevleri

5.1.3.1. Şimdiki zamana kadar olagelen ve devam etmekte olan iş veya hareketi bildirir.

Alt.: *Akır, eñir kir baraat, barıp bozularıñ **cuunat**.* “Bekle, şimdi akşamüstü. Gidip buzağılarını topla.” (D’D’E, 79)

*Arçın **bırıksıyt**, caş ölöñ **cıtanat**.* “Ardıç ve taze ot kokusu geliyor.” (KT, 64)

Kırg.: *Ata-babalardan murastalıp kelatkan “caşoo könümüşü” uşunday, kooga menen tınççılık canaşa turat. Aldıdan cakşılık kütkön eldin tiriçiligi **ulanuuda**.* “Atalarımızdan bugüne dek gelen “hayat alışkanlığı” böyle; savaş ve barış her zaman beraberdir. İyilik bekleyen halkın hayatı ise devam etmektedir.” (CAT I, 8)

*1-klasstar üçün “Alippe”, “Adep”, 2-4- klasstar üçün “Kırgız tili” okuu kitepteri 1993-cıldan beri respublikabızdın mektepterinde turuktuu **okuluuda**.* “Ülkemizde 1. sınıf için “Alippe”, “Adep” ve 2-4. sınıf için de “Kırgız Dili” kitapları 1993’den itibaren okullarda devamlı okutulmaktadır.” (CAT I, 95)

5.1.3.2. Altaycada bu kip ayrıca geçmişte olup bitmiş bir olayı hikâye ederken de kullanılır. Bu özelliğiyle daha çok geniş zamanı bildirir.

*...”kaak” dep edip iydi. Oozındagı kutuk suuzı tögüle **beret**.* “ “kaak” deyiverdi. Ağzındaki kuyu suyu da dökülüverdi.” (AKK, 28)

5.2. II. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN

TT.: Birleşik Şimdiki Zaman

Alt.: Turguza Öydiñ Kolbolu Keberi:

fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki + şahıs eki

Kırg.: Tataal Uçur Çak:

fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki + şahıs eki

Altay ve Kırgız Türkçesinde şimdiki zaman kipi, genelde birleşik fiillerle (*cat-*, *cür-*, *otur-*, *tur-*) kurulur. Bu, Altay ve Kırgız Türkçesi'nin başka lehçelerden ayıracak özelliklerinden biridir. Burada yardımcı fiiller asıl fiillerin işlevini yapar, yardım eder.

Altaycada birleşik şimdiki zaman:

fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki + şahıs eki kalıbında kullanılır.

Kırgızcada da asıl fiile – (I)p/-(U)p; -A/O; -y zarf-fiil eki gelir. Yardımcı fiil asıl fiilden sonra gelerek şimdiki zamanı bildirir.

fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki + şahıs eki.

Teklik

Altayca:	Kırgızca:
I. ş. <i>kel-ip d'ad-ı-m/d'adırım</i> “geliyorum”	<i>kel-e cat-a-m(in) ~ kelatam(in)</i>
II. ş. <i>kel-ip d'ad-ı-ñ/d'adıñ</i>	<i>kel-e cat-a-sıñ ~ kelatasıñ</i>
nez. <i>kel-ip d'adıgar/d'adaar, d'adırgar/-aar</i>	<i>kel-e cat-a-sız ~ kelatasız</i>
III. ş. <i>kel-ip cat/cadı/cadır/çadır</i>	<i>kel-e cat-a-t ~ kelatat</i>

ištebey cür be?/cürü be?

ištebey cürüşöbü?

içip oturu ba?

içip oturuşabı?

5.2.3. II. Tip Şimdiki Zamanın İşlevleri

5.2.3.1. İş veya hareketin daha önce başladığını ve söylediği anda da devam etmekte olan hareketi, durumu bildirir.

Alt.: *Ol emdi de bildirip d'adırı.* "O, hala anlatıyor." (AKK, 71)

Kırg.: *Biröö Seyne. Ekinçisi Seyil. Bular borbor şaarga okuuga baratışat. (<bara catışat)* "Biri Seyne. Öbürü Seyil. Onlar başkente okumaya gidiyorlar." (Ks, 106)

6. GELECEK ZAMAN KİPLERİ

İleride, gelecekte olacak iş veya hareketi anlatan eklerle gelecek zaman ekleri deriz.

Altaycada ve Kırgızcada gelecek zaman aşağıdaki eklerle ifade edilir: -AtAn/-OtOn, -Ar/-BAs, -GAIAk/-GOIOk. Kırgızcada -A/-O-; -y-; -Ar/-Or; -r; -A/-O; -y *elek* ekleri gelecek zamanı yapar.

6.1. I. TİP GELECEK ZAMAN

TT.: Kesin Gelecek Zaman

Alt.: Keler Öy -AtAn/ -OtOn:

-atan/-eten, -oton/-ötön; -ytan/-yten, -yton/-ytön

Kırg.: Aykın Keler Çak:

-a(t)/-e(t), -o(t)/-ö(y); -y(t) + şahıs eki

Altaycada I. tip gelecek zaman kipi **-AtAn/ -OtOn** ekiyle kurulmaktadır. Ekin *-atan, -eten, -oton, -ötön; -ytan, -yten, -yton, -ytön* olmak üzere sekiz şekli kullanılmaktadır. Ek, son hece ünlüsü /a/, /ı/, /u/ seslerinden biri olup, ünsüzle biten fiillere *-atan*, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /e/, /i/, /ü/ seslerinden biri olan fiillere *-eten*, ünsüzle biten son hece ünlüsü /o/ olan fiillere *-oton* ve /ö/ olan fiillere *-ötön* şeklinde eklenmektedir. Ünlüyle biten fiillerde ise /a/, /ı/, /u/ sesleriyle biten fiillere *-ytan, /e/, /i/, /ü/ ile biten fiillere -yten, /o/ ile biten fiillere -yton, /ö/ ile biten fiillere -ytön* şeklinde eklenmektedir. Baskakov bu ekin kökenini *-A turgan* kalıbından geldiğini

söylemektedir.⁸⁹ Ancak, ekin kökeni hakkında “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri”nde *-A turgan turur* veya *-A turgan tura*’dan geldiğini düşünülmektedir. Eğer *-A turgan* kalıbından geldiği düşünüldüğünde geçmiş zaman olması gerektiğini ve bunun daha bir örneğinin Kazakçada bulunduğunu gösterirler. Kazak Türkçesinde *-Atln* (< *-A turgan*) ekli kip geçmiş zamanı anlatmaktadır.⁹⁰ Bu kip Kırgız Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Kırgızcada kesin gelecek zaman *-A/-O-*; *-y-* zarf-fiil kökenli eklerle ifade edilir. Ünsüzle biten fiillere damak ve dudak uyumuna bağlı olarak *-a/-e*, *-o/-ö*; ünlüyle biten bütün fiillere ise *-y-* eklenir.

Bu ekin bünyesinde yer alan *turur* fiilini sadece III. şahıs çekiminde görmekteyiz. Birinci ve ikinci şahıs çekiminde *turur* fiili tamamen kaybolmuştur.

Bu kip şimdiki zamanı da ifade etmektedir. Ancak cümle içinde şimdiki veya gelecek zaman olduğu anlaşılır.⁹¹

Altayca:

alatanım / alatom “alacağım”

alatanıñ / alatañ

alatanığar / alatanaar

alatan

Kırgızca:

alamın/alam

alasıñ

alasız

alat

6.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipi olumsuzu *-BA/-BO* olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır: *albaytan, içpeyten, oynoboyton, körböytön*.

⁸⁹ N. A. Baskakov, *a.g.e.*, s. 100

⁹⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri* –Fiil-, Basit Çekim, Ankara, 2006, s. 437-438.

⁹¹ B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, *a.g.e.*, s. 239.

Kırgızcada bir tek olumsuzluk ekiyle yapılır.

kelbeyt “gelmeyecek”, *aytpaym* “söylemeyeceğim”, *külböysüñ* “gülmüyorsun, gülmeyeceksin”.

6.1.2. I. Tip Gelecek Zamanın İşlevleri

6.1.2.1. Bu kip, gelecekte kesin yapılacak olan ve sık sık tekrarlanan iş veya hareketi anlatmak için kullanılır. İş veya hareketin gelecekte mutlaka gerçekleşeceğini bildirir.

Alt.: *Ol kargan onoy kuuçındap oturatan.* “O ihtiyar böyle anlatacak.” (KT, 152)

Olor uurdap d’öögön d’ööjö-d’ööjö bolbos, tögündep d’uugan akça – akça bolbos dejeten. “Onlar, çalınarak maldan mal, paradan para olmaz, derler.” (KT, 139)

D’e emdi kanay biçiyten? “Eh şimdi nasıl yazacaksınız?” (AKK, 35)

Kırg.: *Eñ başkısı maga canagı küçüktü alıp kelgile, kalğanın körö catabız.* “İlk önce bana o köpek yavrusunu getirin. Sonra çaresine bakacağız.” (CAT I, 175)

- *At berdiñer, anıñarga ırakmat, erteñ-bürsügünü şaarga ketem, a at bul cerde, silerde kalat.* “At için teşekkür ederim. Bugün, yarın şehre dönüyorum. At ise burada, sizde kalacak.” (CAT II-III, 55)

6.2. II. TİP GELECEK ZAMAN

Alt.: Keler Öy:

-r; -ar/-er, -or/-ör; -ır/-ir

-bas/-bes, -bos/-bö; -pas/-pes, -pos/-pös

Kırg.: Arsar Keler Çak:

-r; -ar/-er, -or/-ör

-bas/-bes, -bos/-bö; -pas/-pes, -pos/-pös

Altaycada II. tip gelecek zaman –ar/ -bas ekiyle kurulur. Dırenova bu gelecek zaman şekline “nastoyaşşee-buduşşee yani, şimdiki-gelecek zaman”ı bildirdiğini söylemektedir. Örneklerle şöyle açıklamıştır.: *men bar-ar-im* “ben geliyorum, gelirim, geleceğim” ve *men işte-r-im* “ben çalışacağım”.

Altaycada uzun ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerine –r, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /a/ veya /u/ olan fiillere –ar, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /e/ veya /ü/ olan fiillere –er, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /o/ olan fiillere –or, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /ö/ olan fiillere –ör, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /ı/ olan fiillere –ır, ünsüzle bitip son hece ünlüsü /i/ olan fiillere –ir gelmektedir. Kırgız Türkçesinde de bu zaman şekilleri biraz önce gösterdiğimiz Altay Türkçesiyle aynı şekilde fiile gelmektedir. Ancak tek fark ise, Kırgız Türkçesinde Altay Türkçesindeki son şekil olan –ır/-ir şeklinin kullanılmamasıdır.

Teklik

Altayca:

alarım “alırım, alacağım”

alarıñ

Kırgızca:

alarımın

alarsıñ

alarıgar/alarar

alar

alarsız

alat

Çokluk

Altayca:

alarıbıs “alırız, alacağız”

alarıgar/alarar

alar (lar)

Kırgızca:

alarbız

alarsız

alarsızdar

alat/alışat

6.2.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada, bu kipin olumsuzu iki şekilde yapılır.

1. Olumsuzluk eki ile yapılır: *albas* “almaz”, *süü-be-zim* “sevmem”, *biçi-be-s* “yazmaz”, *sakı-ba-s* “beklemez”.

2. *Emes* “değil” kelimesi ile yapılır: *bara-ar emeziñ* “gitmezsin, gidecek değilsin”, *bar-ar emez* “gitmez, gidecek değil”, *oyno-or emes* “oynamaz, oynayacak değil”, *sü-ür emes* “sevmez, sevecek değil”.

Kırgızcada bu gelecek zamanın olumsuz çekiminde –BAs/-BOs eki kullanılır. Eski Türkçede bu ek –*maz*, –*mez* şeklinde kullanılmıştır:⁹² *bil-bes-siñ* “bilmezsin, bilmeyeceksin”, *ayt-pas* “söylemez, söylemeyecek”, *ket-pes* “gitmez, gitmeyecek”, *bol-bos* “olmaz, olmayacak”, *büt-pöz* “bitmez, bitmeyecek”.

⁹² *säw-mä-z män* “sevmem”, *tıdıl-ma-z+lar* “engellenmezler”. A. von Gabain, **a.g.e.**, s. 78.

6.2.2. II. Tip Gelecek Zamanın İşlevleri

Aslında belirsiz gelecek zamanı ifade etmekle birlikte geçmiş ve şimdiki zamanları da içine alan geniş bir zaman diliminde meydana gelen bir durumu, yapılan bir işi, hareketi anlatmak için kullanılır.

Alt.: *Aydarda, ol meçin teñerige çıksa, d’ep korkuştu sook bolor.* “Böylece, o Ülker yıldızı gökyüzüne çıkarsa, soğuk olacak diye korkuyorlar.” (AKK, 61)

Ogo uyazına d’adındaarga d’arabas. Kursaktı ol d’añıs la uçuşta tabar. “O yuvasında yatarak hayatını geçirmez. O yemeği yalnız havada uçarak bulur.” (KT, 78)

Kırg.: - *İşiñen boşono ber... Eptep birdemeni oylop tabarbız.* “– İşinden ayrıl. Bir hal çaresi bulunur.” (CAT, 125)

Bir çer cazişıp süylöşö algan cokpuz... Kelip kalaarsıñ. “Açılıp konuşamadık. Belki, bir ara uğrarsın.” (CAT II-II, 138)

Bir ukumu ıyık tuugan cer üçün, Kerek dese asıl candan geçersiz. “Bir avuç vatan toprağı için, gerekirse canınızı verirsiniz.” (CAT I, 91)

6.4.1.2. Kırgızcada bazen kipin bu şekli olasılığı değil, belli bir şeyin özelliğine ait hareketi anlatır. Örnekleri özellikle atasözlerinde rastlarız.:

Soolbos ömür, sınbas temir bolbos (bolboyt). “Solmayan ömür, kırılmayan demir olmaz.” (atasözü)

Intımak bolboy, iş oñolbos (oñolboyt). “Barış olmadan, işler düzelmez.” (atasözü)

6.3. III. TİP GELECEK ZAMAN

Alt.: Keler Öy: *-galak/-gelek, -golok/-gölök; -kalak/-kelek, -kolok/-kölök*

Altay Türkçesinde III. tip gelecek zaman çekimi, *-GAIAK/-GOIOK* ekiyle yapılır. Bu kip, yalnızca Altay, Hakas ve Tuva Türkçesi yazı dillerinde kullanılmaktadır. Altaycada iyelik şahıs ekleriyle çekilir. Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra *-galak/-gelek, -golok/-gölök* ekleriyle, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-kalak/-kelek, -kolok/-kölök* ekleriyle yapılır.

Teklik

al-galag-ım “almak üzereyim, *al-galag-ıbıs*
alacağım”

al-galag-iñ

al-galagıgar/ al-ğalağaar

al-galak

Çokluk

al-galagıgar/ al-galagaar

al-galak(tar)

Teklik

bil-geleg-im “öğrenmek üzereyim, *bil-geleg –ibis / bil-gelegis*
öğreneceğim”

bil-geleg-iñ

bil-gelegiger/ bil-gelegeer

bil-gelek

Çokluk

bil-gelegiger/ bil-gelegeer

bil-gelek(ter)

6.3.1. Olumsuzluk Şekli

Bu ek, anlam olarak olumsuzluk taşıdığı için olumsuz çekimi yoktur.

6.3.2. III. Tip Gelecek Zamanın İşlevi

6.3.2.1. Bir işin veya hareketin henüz yapılmamış ama çok kısa sürede yapılacağını bildirir.

İncelediğimiz eserlerde bu kipin örneklerine rastlamadık.

D.TASARLAMA KIPLERİ

(Alm. *Modus, Aussageweise*; Fr. *mode subjonctif*; İng. *mood*; Osm. *sîga-i inşâiyye*)

Fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini, tasarlanan dilek, istek, şart, gereklilik veya emir kavramları içinde veren kipler: *gitse* (<*git-se*), *gide* < *gid(-t)-e*; *gid(t)-er-se*, *gitmeli* (<*git-meli*), *gitsin* (<*git-sin*) vb. karşıtı bildirme kipleri'dir.⁹³

Muharrem Ergin bu kipi şöyle tanımlar: "Kip yahut şekil, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiğı hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez; bunlardan bazıları aynı zamanda, zaman da ifade ederler. Yani fiil kipleri kategorisinden başka zaman kategorisini de karşılarlar."

Bazı araştırmacılar tasarlama kiplerini çağdaş Türk lehçelerinde daha gelişmemiş bir çekim olduğunu öne sürerler. Batmanov da bu görüşleri destekliyor. O, çağdaş Türk lehçelerinde tasarlama kiplerinin ve bildirme kiplerinin daha gelişmemiş ve gelişmekte olduğunu söylemiştir.⁹⁴

Tasarlama kiplerine Altay Türkçesi gramerlerinde "keber" terimi kullanılır. Kırgızcada ise başta "etiştin türölörü"⁹⁵ veya "ıray"⁹⁶ terimi kullanılmıştır ve sonra "ıñgay kategoriyası" terimi kullanılmaktadır.

Tasarlama kipleri, Altay Türkçesinde: **-Aylın/-Oylın, -Gln, -Sln, -SA/-SO, -GAy/-GOy, -GA/-GO, -GAjln** ve Kırgız Türkçesinde: **-Aylın/-OyUn, -Gln/-GUn, -sln/-sUn, -GIIA/-GUIA, -sA/-sO, -GAy/-GOy, -GI/-GU, -mAk(çl)/-mOk(çU)** ekleriye yapılmaktadır.

⁹³ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1992, s.208.

⁹⁴ N. A. Batmanov, **Sistema Spryajeniya Slov Po Litsam v Yazıkah Tyurkskoy Gruppi** (İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov), II.bölüm, Morfoloji, Moskva, 1956, s. 281.

⁹⁵ D. İsayev, **Kırgız Tilinin Grammatikası**, (7 cildik mektepter üçün), I.Bölüm, Frunze, 1954, s. 104.

⁹⁶ B. M. Yunusaliyev, **Kırgız Tilin Okutuunun Kee Bir Maseleleri Cönündö**, (mugalimderge cardam), 1951, № 6.

1. EMİR KİPİ

Alt.: Cakılta Keberlü Glagol

Kırg.: Buyruk-Kaaloo lñgay

Bu kip, asıl olarak emretme bildirir. Bu çekimde, iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinden farklı olan ekler kullanılır. Altay Türkçesi gramerlerinde II. teklik ve çokluk şahıs şart çekimi, emir çekimi olarak değerlendirilmektedir.⁹⁷

Kırgızcada bazı gramer kitaplarında I. teklik ve çokluk şahıs emir ekleri, istek eki olarak değerlendirilmiştir.⁹⁸

Altay ve Kırgız Türkçesi emir kipi ekleri şu şekildedir:

Teklik

Altayca:

Kırgızca:

I. ş.	-ayın, -eyin, -oyın, -öyin; -yın, -yin; -Ø	-ayın, -eyin, -oyun, -öyün; -yın, -yin, -yun, -yün
II. ş.	-sañ, -señ, -soñ, -söñ; -zañ, -zeñ, -zoñ, -zöñ; -gın, -gin, -kın, -kin; -gıla, -gile, -kıla, -kile	-gın, -gin, -gun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün
nez.	-(ı)gar, -(i)ger; -gor, -gör	-ñız, -ñiz, -ñuz, -ñüz
III. ş.	-sın, -sin, -zın, -zin	-sın, -sin, -sun, -sün

⁹⁷N. P. Drenkova, **Grammatika Oyrotskogo Yazıka**, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1940, s. 156.

⁹⁸E. Abduldayev, S. Davletov, A. İmanov, A. Tursunov, **Kırgız Tili**, (pedinstitutların pedagogikalık fakultetleri için okuu kitebi), Frunze: "Mektep", 1986, s. 187.
B.Oruzbayeva (Red.), **a.g.e.**, s.421.

alayın ba?

alayınbı?

bilzin be?

bilsinbi?

1.3. Emir Kipinin İşlevleri

1.3.1. Bu kipin temel işlevi *emir* ve *istek* bildirmektir.

Alt.: *biçi-ger* “yazın”, *işte-ger* “çalışın”, *bar-ıgar* “gidin”, *kör-iger* “bakın”, *uk-ıgar* “dinleyin”, *kıçır-ıgar* “okuyun”; *bar-zın* “gitsin”, *işte-zin* “çalışsın”, *uk-sın* “dinlesin”.

Elçiğe baratan d’eriñ bar bolzo, biçik aparıp bereyin. “Elçiye gitmeyi düşünüyorsan, mektup göndereyim.” (AKK, 52)

Mege ayıl ordınça d’er beriger. “Bana ev yapacak arsa verin.” (AKK, 26)

Kırg.: *Ubakit bolup kalıptır, kana, baldar, tanapiske çıgıp, es alıp algıla...* “Zamanı gelmiş, hadi çocuklar, tenefüsse çıkın, dinlenin.” (MM, 297)

Emki arga kırgız başı bababızdın colun coldop, anın nasili Teyiş handı tuu tutup, kara kırgız ıntımağın tüzöylü. Han Teyişke akıl koşolu, demöör bololu. Han Tookeye süylöştürüp, kırgız, kazak ıntımağın kalıbına keltirüügö araket kılalı... Kırgız, kazak ıntımağı bolsun. Kırgız başı bababız Tagay biydin uraanın ulaylı. Anın muraskoru han Teyiş Oñ, soldu, içkilikti biriktirsın. Siz aytkanday koltugubuzdu bütöp, han Teyiş, han Tookeye menen kol alışsın. “Bundan sonraki çare, atalarımızın izinden giderek, onun nesli olan Teyiş Hanı örnek alıp, Kırgızlar arasındaki birliği beraberliği güçlendirelim. Han Teyiş’e destek olalım. Han Tookeyeyle anlaşarak Kırgız ve Kazak halkının arasındaki birliği beraberliği güçlendirelim. Kırgız ve Kazak halkı beraber yaşasın. Kırgız idarecisi atamız Tagay’ın izinden devam edelim. Onun nesli Teyiş Han sağ, sol ve iç boyları birleştirsın. Sizin

dediğiniz gibi, güçlenelim, Teyiş Han Tooke Hanla el sıkışarak barışsın.”
(CAT I, 13)

2. ŞART KİPİ

Alt.: Molcu Keberlü Glagol

Kırg.: Şarttuu İñgay

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök veya gövdelerine şart eki eklenir. Fiil bu şarta bağlandığı için hiçbir hüküm ifade etmez; hiç bir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz.⁹⁹

Altay Türkçesinde bu kip –za, -ze, -zo, -zö; -sa, -se, -so, -sö olmak üzere sekiz şekli vardır. Kırgızcada ise -sa, -se, -so, -sö olan dört şekliyle yapılır: **fiil + -SA/-SO ~ -sA/-sO + şahıs eki**. Altay Türkçesinde genelde -zA/-zO şekli kullanılmaktadır.

Şart çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-za-m</i> “gitsem”	<i>bar-sa-m</i>
II. ş.	<i>bar-za-ñ</i>	<i>bar-sa-ñ</i>
nez.	<i>bar-za-gar ~ bar-za-ar</i>	<i>bar-sa-ñız</i>
III. ş.	<i>bar-za</i>	<i>bar-sa</i>

⁹⁹ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1982, s.309.

Çokluk

I. ş.	<i>bar-za-bıs /bar-za-as</i>	<i>bar-sa-k</i>
II. ş.	<i>bar-za-gar /bar-za-ar</i>	<i>bar-sa-ñar</i>
nez.		<i>bar-sa-ñızdar</i>
III. ş.	<i>bar-za</i>	<i>bar-sa/ bar-ış-sa</i>

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>kör-zö-m</i> “baksam, görsem”	<i>kör-sö-m</i>
II. ş.	<i>kör-zö-ñ</i>	<i>kör-sö-ñ</i>
nez.	<i>kör-zö-gör/kör-zö-ör</i>	<i>kör-sö-ñüz</i>
III. ş.	<i>kör-zö</i>	<i>kör-sö</i>

Çokluk

I. ş.	<i>kör-zö-bis/ kör-zö-ös</i>	<i>kör-sö-k</i>
II. ş.	<i>kör-zö-gör/ kör-zö-ör</i>	<i>kör-sö-ñör</i>
nez.		<i>kör-sö-ñüzdör</i>
III. ş.	<i>kör-zö</i>	<i>kör-sö /kör-ü-ş-sö</i>

2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuz şekli iki lehçede de –BA/-BO olumsuz ekiyle yapılmaktadır:

Altayca:

albaza “almasa”
bilbeze “bilmeşe”
bolbozo “olmasa”

Kırgızca:

Albasa
Bilbese
Bolboso

körbözö “görmese”

Körbösö

2.2. Soru Şekli

Bu kipin soru şekli Altaycada –BA/-BO, Kırgızcada –BI/-BU ekleriyle yapılmaktadır:

Altayca:

alzam ba?

bilzeñ be?

bolzo bo?

körzöös pö?

Kırgızca:

alsambı?

bilseñbi?

bolsobu?

körsökpü?

2.3. Şart Kipinin İşlevi

2.3.1. Şart kipi, bir kılış ve oluşun yapılma ve olma şartını bildirmek için kullanılır.

Alt.: *Uulım soñında çıdaza, uuldar ortodo er bolor. Alakan cayıp iş tutsa, albatı ortodo maktalar.* “Oğlum sonuna kadar dayanırsa, gençler arasında kahraman olur. Çalışırsa övülür.”¹⁰⁰

Kırg.: *Anda Şahzaada “- Eger padişa ömür berse, emki tünü ayta turganım mindan da kızık, mindan da ukmuş,- dep coop uzattı.”* “O anda Şahrizade ‘– Eğer padişah hayatımı bağışlarsa, bundan sonraki gecede anlatacaklarım daha da ilginçtir, - diye cevap verdi.’” (CAT II-III, 56)

¹⁰⁰D. Orozaliyeva, “Kırgız altay tilderindeki etiştin kategoriyaları”, Yüksek lisans tezi, Bişkek, 2004, s. 86.

3. İSTEK KİPLERİ

3.1. I. TİP İSTEK KİPİ

Alt.: Küünzegen Keber

Kırg.: Tilek İñgay

Bu kip, fiile istek, niyet, arzu kavramları veren bir tasarlama kipidir. Yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini gösterir.¹⁰¹

Altay Türkçesinde istek kipi –*gay/-gey*, –*goy/-göy*; –*kay/-key*, –*koy/-köy* ekleriyle yapılmaktadır ve şu şekilde kullanılır:

fiil + -GAY/-GOY + şahıs eki

Kırgız Türkçesinde I. tip istek kipi çekimi –*Gay/-Goy* ekine *ele* kelimesinin ilâve edilmesiyle yapılır.

fiil + -Gay/-Goy + ele + şahıs eki şeklinde kullanılır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-gay-im</i> “gideyim, gitmek niyetindeyim”	<i>bar-gay ele-m</i>
II. ş.	<i>bar-gay-ıñ/ bar-gay-zıñ</i>	<i>bar-gay ele-ñ</i>
nez.	<i>bar-gay-ıgar/ bar-gay-aar</i>	<i>bar-gay ele-ñiz</i>
III.ş.	<i>bar-gay</i>	<i>bar-gay ele</i>

¹⁰¹ Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekil Bilgisi, Ankara, 2007, s. 648.

Çokluk

I. §.	<i>bar-gay-ıbıs/ bar-gay-lık</i>	<i>bar-gay ele-k</i>
II. §.	<i>bar-gay-ıgar/ bar-gay-zıgar</i>	<i>bar-gay ele-ñer</i>
nez.		<i>bar-gay ele-ñiz-der</i>
III. §.	<i>bar-gay</i>	<i>bar-gay ele/ bar-ış-kay ele</i>

3.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzu iki lehçede de, –BA/-BO olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik

I. §.	<i>bar-ba-gay-ım</i>	<i>bar-ba-gay ele-m</i>
II. §.	<i>bar-ba-gay-ıñ</i>	<i>bar-ba-gay ele-ñ</i>
nez.	<i>bar-ba-gay-ıgar/ bar-ba-</i>	<i>bar-ba-gay ele-ñiz</i>
	<i>gay-aar</i>	
III. §.	<i>bar-ba-gay</i>	<i>bar-ba-gay ele</i>

Çokluk

I. §.	<i>bar-ba-gay-ıbıs/ bar-ba-</i>	<i>bar-ba-gay ele-k</i>
	<i>gay-lık</i>	
II. §.	<i>bar-ba-gay-ıgar/ bar-ba-</i>	<i>bar-ba-gay ele-ñer</i>
	<i>gay-lık</i>	
nez.		<i>bar-ba-gay ele-ñiz-der</i>
III. §.	<i>bar-ba-gay/ bar-ba-gay-lar</i>	<i>bar-ış-pa-gay ele</i>

3.1.2. Soru Şekli

Bu kipin soru şekli Altaycada –BA/-BO şeklinde kullanılmaktadır. Fakat, istek kipinin olumsuzu çok az kullanılır. Kırgızcada bu kipin soru şekli kullanılmaz.

Alt.: *algay ba? bilgey be? bilgeyis pe?*

3.1.3. I. Tip İstek Kipinin İşlevi

3.1.3.1. Bu kip, gelecekte gerçekleşmesi istenen, arzu edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır.

Alt.: *Kaalga ta kanayda berdi **bolbogoy**.* “Kaalga vermek niyetinde değil.” (KT, 136)

*Balam Altayın körüp **algay**.* “Keşke, çocuğum Altay’ını görse.” (KT, 174)

Kırg.: *Menin uulum cakşı okup **kelgey ele**.* “Keşke, benim oğlum iyi okusa.” (KTili, 35)

3.2. II. TİP İSTEK KİPİ

Altay Türkçesinde II. tip istek kipi kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde bu kip –GI/-GU isim-fiil ekine önce iyelik eki ve sonra *kelet*, *keldi* *bar* ve *cok* kelimelerinin eklenmesiyle yapılır:

fiil + –GI/-GU + iyelik eki + kelet / keldi / bar

Bu şekil Kırgızcada çok sık kullanılır.

I. ş.	<i>al-gı-m kelet/keldi/bar</i>	<i>al-gı-bız kelet/keldi/bar</i>
II. ş.	<i>al-gı-ñ kelet/keldi/bar</i>	<i>al-gı-ñar kelet/keldi/bar</i>
nez.	<i>al-gı-ñız kelet/keldi/bar</i>	<i>al-gı-ñız-dar kelet/keldi/bar</i>
III.ş.	<i>al-gı-sı kelet/keldi/bar</i>	<i>al-gı-ları kelet/keldi/bar</i>

Olumsuzu

I. ş.	<i>al-gı-m kel-be-y-t/cok</i>	<i>al-gı-bız kel-be-y-t/cok</i>
II. ş.	<i>al-gı-ñ kel-be-y-t/cok</i>	<i>al-gı-ñar kel-be-y-t/cok</i>
nez.	<i>al-gı-ñız kel-be-y-t/cok</i>	<i>al-gı-ñız-dar kel-be-y-t/cok</i>
III.ş.	<i>al-gı-sı kel-be-y-t/cok</i>	<i>al-gı-ları kel-be-y-t/cok</i>

3.2.1. II. Tip İstek Kipinin İşlevi

Bu kip, bir işin veya hareketin olup olmayacağı konusundaki istek ve niyeti bildirir.

*Can-dilimden cakşı kep **aytkım kelet***

Dildiregen, calbırak – kanattarga.

“Savrulmuş yapraklara, içtenlikle iyi dileklerimi söylemek istiyorum.”
(CAT I, 36)

*Al mamlekettik işter cönündö, Aleksandrdın elçisi menen **suyloşküsü keldi.*** “O devlet işlerini Aleksandr’ın elçisiyle konuşmak istedi.” (CAT IV-V, 156)

4. GEREKLİLİK KİPLERİ

4.1. I. TİP GEREKLİLİK KİPİ

Altay Türkçesinde I. tip **gereklilik şahıs zamiri + yaklaşma hâli eki (-GA/-GO) + fiil + -(A,O,I)r +kerek** şeklinde kullanılır. Bazen, yaklaşma hâli eki kullanılmadan da gereklilik yapılabilmektedir.

Kırgız Türkçesi gramerlerinde bu kip ayrı bir konu altında ele alınmıştır. Oruzbayeva ve Tursunov'un "Kırgız tilinin grammatısı"nda ve "modal söz" olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² Kırgızcada gereklilik, fiile *kerek*, *laazım*, *zarıl*, *tiyiş* kelimelerin eklenmesiyle gerçekleşmektedir. I. tip gereklilik başka gramer kitaplarda kipi de **fiil + -(I)ş/-(U)ş + iyelik eki + kerek/zarıl/laazım** şekliyle yapılır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>mege alar kerek</i> "almalıyım"	<i>alışım kerek/zarıl/laazım</i>
II. ş.	<i>sege alar kerek</i>	<i>alışıñ kerek/zarıl/laazım</i>
nez.	<i>slerge alar kerek</i>	<i>alışıñız kerek/zarıl/laazım</i>
III.ş.	<i>ogo alar kerek</i>	<i>alışı kerek/zarıl/laazım</i>

Çokluk

I. ş.	<i>biske alar kerek</i>	<i>alışımız kerek/zarıl/laazım</i>
II. ş.	<i>slerge alar kerek</i>	<i>alışıñar kerek/zarıl/laazım</i>
nez.	<i>slerge alar kerek</i>	<i>alışıñızdar kerek/zarıl/laazım</i>
III.ş.	<i>olorgo alar kerek</i>	<i>alışı kerek/zarıl/laazım</i>

¹⁰² B. Oruzbayeva, A. Tursunov, **Kırgız tilinin grammatikası**: Morfologiya, Frunze, 1967, s. 371-372.

4.1.1. Olumsuzluk Şekli

Altay Türkçesinde bu kipin olumsuz şekli –BAs ekidir. Kırgızcada bu kipin olumsuzu iki şekilde:

1. –BA/-BO olumsuzluk eki ve
2. *emes* kelimesiyle yapılmaktadır.

Alt.: *mege albas kerek, sege oynobos kerek.*

Kırg.: *albaşım kerek ~ alışım kerek emes* “almamalıyım”, *oynoboşuñ kerek ~ oynoşuñ kerek emes* “oynamamalıydın”, *açpaşıñ kerek ~ açışış kerek emes* “açmamalıydın”, *çappaşıñ kerek ~ çabışış kerek emes* “dövmemelisin”, *ayt-pa-ş-ı kerek ~ aytış kerek emes* “söylememeli”, *koldon-bo-ş-u-m kerek ~ koldonuşum kerek emes* “kullanmamalıyım”, *ıyla-ba-ş-ı-ñ kerek ~ ıylaşıñ kerek emes* “ağlamamalıydın”.

4.1.2. Soru Şekli

Altay Türkçesinde bu kipin soru şekli –ba/-pe soru ekinin şekilleri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde –bı/-pi soru şekilleri kullanılır.

Alt.: *mege alar kerek pe, sege alar kerek pe.*

Kırg.: *aytış kerekpi, süylöşü kerekpi, oturuşu zarılbı.*

4.1.3. I. Tip Gereklilik Kipinin İşlevleri

4.1.3.1. Gelecekte yapılması gereken iş veya hareketi bildirir.

Alt.: *Erten menen erte turup, attarın kaşıp sugarıp alıp, kayra işke cönöş kerek.* “Sabah erken kalkarak, atların tımarını yaptıktan sonra, onlara su vererek, tekrar işe dönmeliyim.” (KT, 396)

Kırg.: *Sürötçü boluş üçün sürötçünün önörün ataylap üyrönüş kerek, anın okuusun okuş kerek.* “Ressam olmam için, ayrıca ressamlığı öğrenmem gerek, onun için ders almam lâzım.” (C, 499)

4.2. II. TİP GEREKLİLİK KİPİ

II. tip gereklilik kipi Altaycada **şahıs zamiri + yaklaşma hali eki (-GA/-GO) + fiil + -(A,O,I)r +uçurlu, kerek.**

Ayrıca, “uçurlu” şekilde yapılan gereklilikte şahıs zamirleri yaklaşma hâli eki almayabilir. Kırgızcada II. tip gereklilik kipi fiil ismine iyelik ekleri ile *kerek* kelimesinin getirilmesiyle kullanılmaktadır: **fiil + -OO/-UU + iyelik eki + kerek/zarıl/laazım.**

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>mege alar uçurlu</i> “almalıyım, almam gerek”	<i>aluum kerek/zarıl/laazım</i>
II. ş.	<i>sege alar uçurlu</i>	<i>aluuñ kerek/zarıl/laazım</i>
nez.	<i>slerge alar uçurlu</i>	<i>aluuñuz kerek/zarıl/laazım</i>
III.ş.	<i>ogo alar uçurlu</i>	<i>aluusu kerek/zarıl/laazım</i>

Çokluk

I. ş.	<i>biske alar uçurlu</i>	<i>aluubuz kerek/zarıl/laazım</i>
II. ş.	<i>slerge alar uçurlu</i>	<i>aluuñar kerek/zarıl/laazım</i>
nez.		<i>aluuñuzdar kerek/zarıl/laazım</i>

III.ş. *olorgo alar uçurlu*

aluusu kerek/zarıl/laazım

4.2.1. Olumsuzluk Şekli

II. tip gereklilik kipinin olumsuzu I. tip gereklilik kipi olumsuzuyla aynıdır. Altay Türkçesinde –BAs olumsuz ekiyle ve Kırgızcada –BA/-BO olumsuzluk eki ve *emes* kelimesiyle kurulmaktadır.

Alt.: *sen açpas uçurlu* “açmamalısın”, *men sokpos uçurlu* “vurmamalısın”.

Kırg.: *açpoom kerek* “açmamalıyım”, *alboom kerek* “almamalıyım”, *aytpoosu kerek* “söylememeli”.

coluguusu kerek emes “buluşmamalı”, *süylöşüübüz kerek emes* “konuşmamalıyız”.

4.2.2. Soru Şekli

I. tip gereklilik kipi soru şekli bu kipte de kullanılır. Altay Türkçesinde bu kipin soru şekli –ba/-pe ve Kırgız Türkçesinde –bı/-pi soru şekilleri kullanılır.

Alt.: *men alar uçurlu ba* “anlamalı mıyım”, *sen biler uçurlu ba* “bilmeli misin”.

Kırg.: *aytuuñ kerekpi* “söylemeli misin”, *süylöşüübüz zarılbı* “konuşmalı mıyız”, *oturuusu zarılbı* “oturmalı mı”.

4.2.3. II. Tip Gereklilik Kipinin İşlevleri

4.2.3.1. İş veya hareketin gerçekleşmesi yada gerçekleşmemesinin gerekli ve zorunlu olduğunu bildirir.¹⁰³ Altay Türkçesinde “uçurlu” ile yapılan gerekliliğin asıl görevi olan yerine getirilmesi gereken mecburiyeti yanında kesinlik, öğüt, emir anlamı da vardır.¹⁰⁴ Kırgızcada da “kerek” kelimesiyle yapılmış gerekliliğin görevi Altayca ile aynıdır.

Alt.: *Ulu kagannıñ kalğançı colın öskö ulus **körbös uçurlu**.* “Yüce kağanın son yolunu başka ulus görmemeli.” (KT, 17)

Kırg.: *Maşine tüşkö cakın kelet, oşogo çeyin cüktördün baarın dayındap, irettep **koyuu kerek**.* “Araba öğlene doğru gelecek. O zamana kadar eşyaların hepsini hazırlayıp, toplamamız gerekiyor.” (K, 331)

¹⁰³ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 252.

¹⁰⁴ Tıbıkova A. T., **Po Sintaksisu Altayskogo Yazıka**, Novosibirsk, 1991, s. 79-80.

F. BİRLEŞİK KİPLER

Bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil ve zamanın görülen geçmiş zaman (hikâye), duyulan geçmiş zaman (rivâyet) içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan zamandır.¹⁰⁵ Altay ve Kırgız Türkçesi gramer kitaplarına baktığımızda birleşik çekimler ayrı bir konu altında incelenmemiştir. Her iki lehçede basit çekimler bölümünde her kipin sonunda konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu tez Türkiye Türkçesi gramerine göre yazıldığı için Altay ve Kırgız Türkçesindeki birleşik kipleri şu şekilde değerlendirdik.

1. HİKÂYE

1.1. GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİNİN HİKÂYESİ

Altay Türkçesinde geçmiş zamanın hikâyesi *edi/bolgon/boldı* kelimeleriyle yapılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise *-DI/-DU*, *-GAn/-GOn*, *-(l)ptlr/-(U)ptUr* ve *-çU* eklerine *e/e* kelimesinin gelmesiyle yapılmaktadır.

1.1.1. I. TİP GEÇMİŞ ZAMAN HİKÂYESİ

Altay Türkçesinde I. tip (kesin geçmiş zaman) geçmiş zaman eki olan *-DI* ekiyle hikâye şekli yoktur. İşlev olarak II. tip geçmiş zaman eki I. tip geçmiş zaman hikâyesini de karşılamaktadır.¹⁰⁶

Kırgız Türkçesinde I. tip (kesin geçmiş zaman) geçmiş zaman eki daha önce dediğimiz gibi *e/e* kelimesinin yardımıyla yapılmaktadır: ***fiil + -DI/-DU + şahıs eki + e/e*** şeklinde kurulmaktadır.

¹⁰⁵ Korkmaz, Z., **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1992, s. 28.

¹⁰⁶ F. Güner Dilek, **a.g.e.**, 1058.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-dı-m ele</i> “gittiydim”	<i>bar-dı-k ele</i>
II. ş.	<i>bar-dı-ñ ele</i>	<i>bar-dı-ñar ele</i>
nez.	<i>bar-dı-ñız ele</i>	<i>bar-dı-ñızdar ele</i>
III. ş.	<i>bar-dı ele</i>	<i>bar-ı-ş-tı ele</i>

1.1.1.2. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu –BA/-BO ekiyle yapılmaktadır: *bar-ba-dım ele* “gitmedim”, *ayt-pa-dı ele* “söylemedi”, *oku-ba-dım ele* “okumadım”.

1.1.1.3. Soru Şekli

Bu kipin soru şeklinde soru eki *ele* kelimesinden önce gelir ve bu kelimeyle birleşerek kullanılır: *al-dı-ñ bı ele* < *aldıñ bele* “almış mıydın”, *bil-di bi ele* < *bildi bele* “öğrenmiş miydi”, *cür-dü bü ele* < *cürdü bele* “hareket etmiş miydi”.

1.1.1.4. I. Tip Geçmiş Zaman Hikâye Şeklinin İşlevi

1.1.1.4.1. İş veya hareketin uzak bir geçmişte gerçekleştiğini ifade eder.

Unutup kaldıñbı, Satış baykeçi? Menin çapkeme kızıl cıldız tagıp berbedi bele. “Unuttun mu, Satış abi vardı ya? Benim şapkama kırmızı yıldız yapıştırmıştı.” (KS, 121)

Oo, bılıtır biz cakka konsert koyup barganıñızdarda men ayılda bolboy armanda kaldım ele. “Geçen senede biz tarafa konser vermeye geldiğinizde ben köyde olmadığım için üzülmüştüm.” (KS, 126)

1.1.2. II. TİP GEÇMİŞ ZAMAN HİKÂYESİ

Yakın veya uzak bir geçmişte meydana gelen bir olayın, yapılan bir işin, hareketin hikâye eden, konuşan kişi tarafından bizzat görüldüğünü veya bilindiğini ifade eder.

Altaycada bu zaman hikâyesi: **fiil + -GAn/-GOn + edi + şahıs ekleri** kalıbında yapılır.

Kırgızcada: **fiil + -GAn/-GOn + ele/bolçu + şahıs ekleri** kalıbında yapılır.

Teklik

Altayca:	Kırgızca:
I. ş. <i>bar-gan edi-m</i> “gitmiştim”	<i>bar-gan ele-m</i>
II. ş. <i>bar-gan edi-ñ</i>	<i>bar-gan ele-ñ</i>
nez. <i>bar-gan edi-ger/eder</i>	<i>bar-gan ele-ñiz</i>
III. ş. <i>bar-gan edi</i>	<i>bar-gan ele</i>

Çokluk

I. ş. <i>bar-gan edi-bis/edis</i>	<i>bar-gan ele-k</i>
II. ş. <i>bar-gan edi-ger/eder</i>	<i>bar-gan ele-ñer</i>
nez. <i>bar-gan</i>	<i>bar-gan ele-ñizder</i>
III. ş. <i>bar-gan edi</i>	<i>bar-ı-ş-kan ele</i>

1.1.2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu Altaycada üç şekilde yapılmaktadır:

1. **fiil + -BA/-BO + -GAn/-GOn + edi + şahıs ekleri**

2. *fiil + -GAn/-GOn + emes + edi + şahıs ekleri*

3. *fiil + -GAn/-GOn + şahıs ekleri + çok + edi*

Bu şekillerden ilk iki şekli işlektir.

Kırgızcada ise iki şekilde yapılmaktadır:

1. *fiil + -BA/-BO + -GAn/-GOn + ele + şahıs ekleri*

2. *fiil + -GAn/-GOn + çok/emes + ele + şahıs ekleri*

Alt.: *bar-ba-gan edi-m* “gitmemiştim”, *al-gan emes edi-m* “almamıştım”, *bar-gan-ım çok edi* “gitmemiştim”.

Kırg.: *bar-ba-gan ele-m* “gitmemiştim”, *ayt-pa-gan ele* “söylememişti”, *unut-kan emes ele-m* “unutmamıştım”, *bil-gen çok ele* “bilmemiş”.

1.1.2.2. Soru Şekli

Altaycada bu kipin soru şekli *-ba* soru ekiyle yapılmaktadır. Kırgızcada bu çekimin soru şeklinde *be/e* kullanılır. Yani, soru eki ile *e/e* kelimesinin birleşmesinden ortaya çıkmış bir şekildir.

1.1.2.3. II. Tip Geçmiş Zaman Hikâye Şeklinin İşlevi

İş veya hareket şahıs tarafından tanık olunan, bilinen, fakat biraz uzak bir zamanda gerçekleşen durumu anlatır.

Alt.: *A Tüymeçi ecebis bisterdi kanay azıragan edi...* “Tüymeçi ablamız bize nasıl da bakmıştı.” (CCE, 20)

Kırg.: “-*Madaniy oçoktun işin dagı candandırūu zarıl*” **degen ele.** “‘Medeniyet gelişmesi çalışmalarını daha da canlandırmamız lâzım,’ demişti.” (KS, 188)

1.1.3. III. TİP GEÇMİŞ ZAMAN HİKÂYESİ

Altaycada bu zamanın hikâye şekli yoktur. Kırgız Türkçesinde ise bu zamanın hikâyesi kullanılır, fakat, fazla işlek değildir. Çoğunlukla III. şahısta kullanılmaktadır.

fiil + -(l)ptır/-(U)ptUr + ele + şahıs ekleri şeklinde kullanılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-ı-ptır ele-m</i> “gitmiştim”	<i>bar-ı-ptır ele-k</i>
II. ş.	<i>bar-ı-ptır ele-ñ</i>	<i>bar-ı-ptır ele-ñer</i>
nez.	<i>bar-ı-ptır ele-ñiz</i>	<i>bar-ı-ptır ele-ñizder</i>
III. ş.	<i>bar-ı-ptır ele</i>	<i>bar-ı-ş-ı-ptır ele</i>

1.1.3.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu kullanılmamaktadır.

1.1.3.2. Soru Şekli

Bu kipin soru şekli II. tip geçmiş zaman hikâyesinin soru şekliyle aynıdır: *al-ı-ptır bele* “almış mıydı”, *kör-ü-ptür bele* “görmüş müydü”.

1.1.3.3. III. Tip Geçmiş Zaman Hikâye Şeklinin İşlevi

B. Oruzbayeva bu çekimin işlevi hakkında şöyle ifade eder. “İş veya hareketin duyulan ve kesin olmayan uzak geçmişte gerçekleştiğini ifade eder.”¹⁰⁷

*Koñşu kız bizge oynogonu **keliptir ele**, biz boşoboy kaldık.* “Komşu kız bize oynamaya gelmiş, fakat, biz müsait değildik.” (KTili, 32)

¹⁰⁷ B. Oruzbayeva, *Formı proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke*, Frunze, 1955, s. 58.

1.1.4. IV. TİP GEÇMİŞ ZAMAN HİKÂYESİ

Bu zaman hikâyesi Altay Türkçesinde yoktur. Kırgız Türkçesinde çoğunlukla III. şahısta kullanılmaktadır: **fiil + -çU + ele + şahıs ekleri** şeklinde kullanılmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-çu ele-m</i>	<i>bar-çu ele-k</i>
II. ş.	<i>bar-çu ele-ñ</i>	<i>bar-çu ele-ñer</i>
nez.	<i>bar-çu ele-ñiz</i>	<i>bar-çu ele-ñizder</i>
III. ş.	<i>bar-çu ele</i>	<i>bar-ı-ş-çu ele</i>

1.1.4. 1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğunda *emes* kelimesi kullanılmaktadır: *bar-çu emes ele-m* “gitmezdim”, *üyröt-çü emes ele* “öğretmezdi”, *çurka-çu emes ele-ñ* “koşmazdın”.

1.1.4.2. Soru Şekli

Soru şeklinde soru eki, *ele* kelimesinde önce gelir: *bil-çü bele* “bilir miydi”, *kıl-çu bele* “gelir miydi”, *oku-çu bele* “okur muydu”.

1.1.4.3. IV. Tip Geçmiş Zaman Hikâye Şeklinin İşlevi

Kırgızcada bu çekim geçmişte alışkanlık hâline gelen bir iş veya hareketi ifade etmektedir.

Biz Amir Temirdi da, Baburdu da özbek dep cürüüçü elek. “Biz Emir Temir’i de, Babur’u da Özbek bilirdik.” (CAT I, 17)

Kıskaç ele maalımdayın degen, a birok kaçan Kızkayıptı aleki saatta aytçu ele. “Kısaca anlatacaktı, fakat Kızkayıp kısa sürede anlatılamazdı.” (CAT IV-V, 92).

Al mektepten keleeri menen sabagın kaytalap turçu ele. “O okuldan gelir gelmez derslerini tekrarlardı.” (Ks, 36)

1.2. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

1.2.1. I. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİNİN HİKÂYESİ

TT’de şimdiki zaman kiplerinin hikâyesi *-yordu* (<-yor idi) ve *maktaydı* (<-makta idi) şeklinde gördüğümüz bu kipin hikâyesi Altaycada şekil olarak yoktur. Fakat, 2. Tip gelecek zamanın hikâyesi zaman zaman şimdiki zamanın hikâyesini de karşılar.

Kırgız Türkçesinde bu kipin hikâyesi *ele* kelimesiyle yapılır. Bu çekimde, *cat-*, *cür-*, *otur-*, *tur-* yardımcı fiillerin ve *-A*; *-(l)p/-(U)p* zarf fiil ekleriyle kurulmaktadır: *fiil + -A -(l)p/-(U)p + catat* (*cüröt, oturat, turat*) + *ele + şahıs eki*.

Teklik

Altayca:	Kırgızca:
I. ş. <i>bar-ı-p d’at-tı-m/bar-atan edi-m</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-m</i>
II. ş. <i>bar-ı-p d’at-tı-ñ/bar-atan edi-ñ</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-ñ</i>
nez. <i>bar-ı-p d’at-tı-gar/ bar-atan edi-ger/edeer</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-ñiz,</i>
III. ş. <i>bar-ı-p d’at-tı/bar-atan edi</i>	<i>bar-a cat-a-t ele</i>

Çokluk

I. ş.	<i>bar-atan edi-bis/ edis</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-k</i>
II. ş.	<i>bar-atan edi-ger/edeer</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-ñer</i>
nez.	<i>bar-atan edi-ger/edeer</i>	<i>bar-a cat-a-t ele-ñizder</i>
III. ş.	<i>bar-atan edi</i>	<i>bar-a cat-ı-ş-a-t ele</i>

1.2.1.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada bu kipin olumsuzluğu **fiil + -BA/-BO + -ytAn/-ytOn + edi + şahıs ekleri** kalıbıyla yapılmaktadır.

Kırızcada bu kipin olumsuzu, asıl fiile olumsuzluk ekinin gelmesiyle yapılmaktadır: **fiil + -BA/-BO + -y + catat (cüröt, oturat, turat) + ele + şahıs ekleri**.

1.2.1.2. Soru Şekli

Altaycada kullandığımız kaynaklarda, bu kipin hikayesinin soru şekline rastlamadık. Kırızcada bu kipin soru şekli daha önce de gördüğümüz gibi *bele* şeklindedir.

1.2.1.3. I. Tip Şimdiki Zaman Kiplerinin Hikâye Şeklinin İşlevi

1.2.1.3.1. Bu kip, geçmişten beri devam eden iş veya hareketi ifade eder.

Kırız.: *Bügün da bir top baldardı canına tegerektetip, anan künöstö alarga “sıngan bugunun” tarihın aytıp berip oturat ele.* “Bugün de bir kaç çocukları etrafına toplayarak, gölgede onlara “Sıngan Bugu” ezgisinin tarihini anlatıyordu.” (KS, 83)

1.3. GELECEK ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

1.3.1. I. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

TT'de zaman kipinin hikâyesi olarak kullanılan –*acak idi* şeklidir. Altay Türkçesinde bu kip *edi* kelimesiyle kurulur:

fiil + -(A/O, I)r + edi + şahıs ekleri

Kırgız Türkçesinde ise *ele* veya *bolçu* ile kurulur:

fiil + -A/-O; -y + -t + ele/ bolçu + şahıs ekleri

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-ar edi-m</i>	<i>bar-a-t ele-m</i>
II. ş.	<i>bar-ar edi-ñ</i>	<i>bar-a-t ele-ñ</i>
nez.	<i>bar-ar edi-ger/ edeer</i>	<i>bar-a-t ele-ñiz</i>
III. ş.	<i>bar-ar edi</i>	<i>bar-a-t ele</i>

Cokluk

I. ş.	<i>bar-ar edi-bis/edis</i>	<i>bar-a-t ele-k</i>
II. ş.	<i>bar-ar edi-ger/ edeer</i>	<i>bar-a-t ele-ñer</i>
nez.	<i>bar-ar edi-ger/ edeer</i>	<i>bar-a-t ele-ñizder</i>
III. ş.	<i>bar-ar edi</i>	<i>bar-ı-ş-a-t ele</i>

1.3.1.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada bu kipin olumsuzluğu iki şekilde yapılmaktadır:

1. *fiil + -BAs/-BOs + edi (bolgon/boldı) + şahıs ekleri*

2. *fiil + -Ar/-Or + emes + edi + şahıs ekleri*

Kırgızcada ise olumsuzluk ekinin asıl fiile eklenmesiyle yapılır:

fiil + -BA/-BO- + -y + -t + ele + şahıs ekleri

3.1.2. Soru Şekli

Kırgızcada bu kipin soru şeklinde soru eki *e/e* kelimesinden önce gelir.

1.3.1.3. I. Tip Gelecek Zaman Kipinin Hikâye Şeklinin İşlevleri

1.3.1.3.1. Geniş zaman içerisinde yapılmış bir olayın anlatılması için kullanılır. Bunun yanında gerçekleşmeyen iş veya hareketi de bildirir.

Alt.: *Men le Koyçıdıy ündü bolgon bolzom, tuku kaçan d'üre berer edim.* “Benim de Koyçu’nunki gibi sesim güzel olsaydı, yukarıda olacaktım.” (KT, 237).

Kırg.: “*Öñgö cerdi bersem da, Betegelüü-Çoñtaştı koldon çigarbasam bolot ele*” – *dep ökündü.* “ ‘Başka arazileri verirsem de, Betegelüü-Çoñtaş’ı vezmesseydim, keşke.” (CAT VII-VIII, 55)

1.3.2. II. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

II. tip gelecek zaman kipinin hikâyesi geçmişte sık sık ve sürekli tekrarlanmış olan bir olayın hikâye edilmesi için kullanılır.

Alt.: *fiil + -AtAn/-OtOn; -ytAn + edi + şahıs ekleri* kalıbında kullanılmaktadır.

Kırg.: *fiil + -Ar/-Or; -r + edi + şahıs ekleri* kalıbında kullanılmaktadır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-atan edi-m</i> “gidecektim, giderdim”	<i>bar-ar ele-m</i>
II. ş.	<i>bar-atan edi-ñ</i>	<i>bar-ar ele-ñ</i>
nez.	<i>bar-atan edi-ger/edeer</i>	<i>bar-ar ele-ñiz</i>
III. ş.	<i>bar-atan edi</i>	<i>bar-ar ele</i>

Çokluk

I. ş.	<i>bar-atan edi-bis/edis</i>	<i>bar-ar ele-k</i>
II. ş.	<i>bar-atan edi-ger/edeer</i>	<i>bar-ar ele-ñer</i>
nez.		<i>bar-ar ele-ñizder</i>
III. ş.	<i>bar-atan edi</i>	<i>bar-ı-ş-ar ele</i>

1.3.2.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada bu kipin olumsuzluğu: *fiil + -BA-/BO- + -ytAn/-ytOn + edi + şahıs ekleri* kalıbıyla yapılmaktadır.

Kırgızcada: *fiil + -BA-/BO- + -çU + ele + şahıs ekleri* kalıbında yapılmaktadır.

1.3.2.2. II. Tip Gelecek Zaman Kipinin Hikâye Şeklinin İşlevi

1.3.2.2.1. Geçmişte sık sık kullanılan olayı anlatmakta kullanılır. Anlatan kişi, olaylara bizzat tanık olmuştur.

Alt.: - *Cok, men bilbegen nemeni men seniñ biler canıñ cok, sen onı kaydañ **taap alatan ediñ?** – dep, Ulgen Kuday baza da açınıp çıktı. “Hayır, benim bilmediğim şeyi, senin bileceğin yok, nereden bulacaktın? – diye, Ulgen Tanrı yine sinirlendi.” (AKK, 20)*

Kırg.: *Bizdin üy eñ çette **bolor ele.** “Bizim ev en sondaki evdi.” (BM, 521)*

*Oşo kattar kelgen sayın baarımızdın baktıbiz cerge-suuga batpay ayabay **kubanaar elek.** “O mektuplar her geldiğinde hepimiz çok sevinirdik.” (CAT I, 138)*

1.3.3. III. TİP GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ

Altay Türkçesinde **fiil + -G₂A₄I₄k + edi + şahıs ekleri** kalıbıyla kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde bu kip kullanılmamaktadır.

aç-

I. ş.	<i>aç-kalak edi-m “açmak üzere idim”</i>	<i>aç-kalak edi-bis ~ edis</i>
II. ş.	<i>aç-kalak edi-ñ</i>	<i>aç-kalak edi-ger ~ edeer</i>
nez.	<i>aç-kalak edi-ger ~ edeer</i>	
III. ş.	<i>aç-kalak edi</i>	<i>aç-kalak edi</i>

1.3.3.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluk şekli kullanılmamaktadır.

1.3.3.2. III. Tip Gelecek Zaman Hikâye Şeklinin İşlevi

3.3.2.1. Yapılması gereken fakat henüz yapılmamış bir işin veya hareketin hikâye edilmesi için kullanılmaktadır. Bu kip çok işlek değildir.

Taradığımız eserlerden bu kiple ilgili örnek bulamadık.

1.4. ŞART KİPİNİN HİKÂYESİ

Altay Türkçesinde şart kipinin hikâyesi **fiil + -GAn/-GOn + bolzo + şahıs ekleri** kalıbıyla yapılır. Kırgız Türkçesinde bu kipinin hikâyesi ayrı bir konu altında araştırılmamıştır. Ancak, Poppe bu çekime, *Kırghız Manual*'nde **fiil + -sA/-sO + şahıs eki + ele** şeklinde örnek vermiştir.¹⁰⁸ Edebi eserlerde de bu şekildeki örneklerle rastladık.

Alt.: *Aldıgarda börü d'atkan bolzo, baza mınay sonırkaar bedeer?*.
“Önünüzde kurt yatsaydı o zaman böyle ilgilenir miydiniz?” (KT, 159).

Kırg.: *Daniyar kap menen koşo kulap tüşpösö ele, al anı eç ubakıtta koyo berbesin tüşünüştü okşoyt.* “Daniyar çuvalla aşağı düşmezse, onu bırakmayacağını herkes anlamıştı.” (C, 472).

¹⁰⁸ H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 267.

1.5. İSTEK KİPLERİNİN HİKÂYESİ

1.5.1. I. TİP İSTEK KİPİ HİKÂYESİ

Altaycada: **fiil + -GAy/-GOy + edi + şahıs eki** şeklinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde I. tip istek kipinin hikâyesi kullanılmıyor.

Altayca:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-gay edi-m</i> “gideydim”	<i>bar-gay edi-bis/edis</i>
II. ş.	<i>bar-gay edi-ñ</i>	<i>bar-gay edi-ger/edeer</i>
nez.	<i>bar-gay edi-ger/eder</i>	
III. ş.	<i>bar-gay edi</i>	<i>bar-gay edi</i>

1.5.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu çekimin olumsuzu, Altaycada *emes* kelimesiyle yapılır:

fiil + -BA/-BO + -GAy/-GOy +edi + şahıs eki

al-ba-gay edi “almayaydı”, *bar-ba-gay edi* “gitmeyeydim”, *kör-bö-göy edi-m* “görmeyeydim”.

1.5.1.2. I. Tip İstek Kipi Hikâye Şeklinin İşlevi

Geçmişte yapılması için istek duyulup da gerçekleştirilemeyen bir olayın, hareketin, işin hikâye edilmesi için kullanılır. Bununla birlikte yapılacak iş veya hareketin gerçekleşmemesinden duyulan üzüntü, pişmanlık ifadesi de taşır.

Ol d’amılularla la berişpeyten bolzo, aydıp, bazıp d’ürzin degey edi.
“O rütbelilerle konuşmayacaksa, söyleyeydi.” (D’D’E, 12)

1.5.2. III. TİP İSTEK KİPİNİN HİKÂYESİ

Kırgız gramerlerinde bu kipin hikâyesi, istek kipinin geçmiş zamanı olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁹ Kırgızcada bilindiği gibi istek kipi üç şekilde yapılmaktadır. III. tip istek kipinin hikâyesi olarak şu şekil: **fiil + -mAk(çl)/-mOk(çU) + ele / boldu + şahıs eki** kullanılmaktadır. Fiilin –mAk/-mOk eki tarihî yazı dillerinde kullanılmış bir ektir. Çoğunlukla Eski Uygur metinlerinde rastlamaktayız. Bugün bu eki Oğuz ve Karluk gruplarında görmekteyiz. Altay, Şor, Tuva ve Hakas lehçelerinde kullanılmamaktadır.¹¹⁰

Kırgızca:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş. <i>bar-mak(çl) ele-m</i> “gidecektim”	<i>bar-mak(çl) ele-k</i>
II. ş. <i>bar-mak(çl) ele-ñ</i>	<i>bar-mak(çl) ele-ñer</i>
nez. <i>bar-mak(çl) ele-ñiz</i>	<i>bar-mak(çl) ele-ñizder</i>
III. ş. <i>bar-mak(çl) ele</i>	<i>bar-l-ş-mak(çl) ele</i>

1.5.2.1. Olumsuzluk Şekli

fiil + -mAk(çl)/-mOk(çU) +emes + ele / boldu + şahıs eki şeklinde kullanılır.

bar-mak emes ele-m “gitmeyecektim”, *işte-mek emes ele-k* “çalışmayacaktık”, *cönöt-mök emes ele-ñ* “göndemeyecektin”.

¹⁰⁹ S. Kудайберген, A. Турсунов, **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası: Fonetika cana morfologiya**, Frunze, 1980, s.117.

¹¹⁰ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri** –Fiil, Basit Çekim, Ankara, 2006, s. 587-593

1.5.2.2. III. Tip İstek Kipinin Hikâye Şeklinin İşlevi

1.5.2.2.1. Bu kip, bir hareketin geçmişte bir niyet ettiği ve zorunluluk haline geldiğini ifade eder.

Ulaholdo zavod bolgon. Oşol caka baram dedim, meni kim teriştirip cürmök ele. “Ulahol’da fabrika var. Oraya gideceğim dedim. Beni kim kontrol edecekti ki.” (CAT IV-V, 40)

1.6. GEREKLİLİK KİPLERİNİN HİKÂYESİ

1.6.1. I. VE II. TİP GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

Altay Türkçesinde I. ve II. tip gereklilik kipinin hikâyesinde bütün şahıslarda sistemli bir çekimi tespit edilememiştir. *bolgon* ile yapılan hikâye şeklinin de çoğunlukla üçüncü şahıslarda çekimlenmiş örnekleri mevcuttur.

Kırgızcada I. ve II. tip gereklilik kipinin hikâyesiyle ilgili Kırgız gramer kitaplarında örnek bulunmamaktadır. Bazı kaynaklara göre, bu kipin hikâye şekli *ele*, *bolçu* ve *bolgon* kelimeleriyle yapıldığı bilinmektedir¹¹¹: *fiil + -(I)ş/- (U)ş ~ -OO/ -UU + iyelik eki kerek + ele/ bolçu* kalıbıyla yapılmaktadır. Fazla işlek değildir.

Kırgızca:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-I-ş-I-m kerek ele/ bol-çu</i>	<i>bar-I-ş-I-bız kerek ele/ bol-çu</i>
II. ş.	<i>bar-I-ş-I-ñ kerek ele/ bol-çu</i>	<i>bar-I-ş-I-ñar kerek ele/ bol-çu</i>
nez.	<i>bar-I-ş-I-ñız kerek ele/ bol-çu</i>	<i>bar-I-ş-I-ñızdar kerek ele/ bol-çu</i>
III. ş.	<i>bar-I-ş-I kerek ele/ bol-çu</i>	<i>bar-I-ş-I kerek ele/ bol-çu</i>

¹¹¹ H. Kasapoğlu Çengel, a.g.e., s. 269.

Alt.: *Olorgo ak d'alañga korulana turup alar kerek bolgon.* “Onlar bu geniş ovada kendilerini korumalıydılar.” (KT, 93)

Baatır-Balanı d'akıp koyor kerek bolgon. “Baatır-Bala'ya emretmeliydi.” (KT, 93)

Kırg.: *Sen bölüm başçının sözün uguşuñ kerek ele.* “Sen bölüm başkanının sözünü dinlemeliydin.” (CAT VI, 190).

2. RİVÂYET

2.1. GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİNİN RİVÂYETİ

İki lehçede de I. tip geçmiş zamanın (görülen geçmiş zaman) rivayet çekimi yoktur.¹¹²

2.1.1. II. TİP GEÇMİŞ ZAMANIN RİVÂYETİ

Geçmişte gerçekleşmiş bir olayın, hareketin üstünden bir hayli zaman geçtikten sonra olaya bizzat tanık olmayan biri tarafından duyulma yoluyla öğrenilen olayların anlatılması için kullanılır.

Altay Türkçesinde *fiil + -GAn/-GOn + emtir (bolgon/bol(ıp)tır) +şahıs eki* ve Kırgız Türkçesinde *fiil + -GAn/-GOn + eken +şahıs eki* kalıplarıyla ifade edilir.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>ayt-kan emtir-im</i> “söylemişmişim”	<i>ayt-kan eken-min</i>
II. ş.	<i>ayt-kan emtir-iñ</i>	<i>ayt-kan eken-siñ</i>
nez.	<i>ayt-kan emtir-iger/emtireer</i>	<i>ayt-kan eken-siz</i>
III. ş.	<i>ayt-kan emtir</i>	<i>ayt-kan eken</i>

¹¹² H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 270.
F. Güner Dilek, **a.g.e.**, s. 1060.

Çokluk

I. ş.	<i>ayt-kan emtir-ibis/emtiris</i>	<i>ayt-kan eken-biz</i>
II. ş.	<i>ayt-kan emtir-iger/emtireer</i>	<i>ayt-kan eken-siñer</i>
nez.		<i>ayt-kan eken-sizder</i>
III. ş.	<i>ayt-kan emtir</i>	<i>ayt-ı-ş-kan eken</i>

2.1.1.1. Olumsuzluk Şekli

Altay Türkçesinde bu çekimin olumsuzu **fiil + -BA/-BO + emtir + şahıs ekleri** kalıbıyla yapılır. Çok sık kullanılmaz. Kırgız Türkçesinde **fiil + -BA/-BO + emes + şahıs ekleri** kelimeleriyle ve olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır. Bunlardan olumsuzluk ekiyle yapılan çekim diğerlerine göre daha işlektir:

Alt.: *kelbegen emtir* “gelmemiş”, *körbögön emtir* “görmemiş”.

Kırg.: *aytpagan eken, aytkan emes eken* “söylememiş”, *bilbegen eken, bilgen emes eken* “bilmemiş”.

2.1.1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Rivâyet Şeklinin İşlevleri

Bu kip, bir olayın üzerinden bir hayli zaman geçtikten sonra konuşan kişi göz önünde olmayan, bir başkasından duyulan iş veya hareketi bildirir.

Ayrıca, geçmiş zaman ifadesinden farklı olarak küçümseme ve alay ifadesi de taşıdığı görülmektedir.

Alt.: *Traktor kürkürep turgan emtir.* “Traktör çalışmış halde kalmışmış.” (KT, 147)

Eki añçı eki başka bargan emtir. “İki avcı ayrı ayrı gitmişmişler.” (A, 93)

Bu çedenniñ kaalgazı d'abilbagan emtir. “Bu çadırın kapısı kapanmamışmış.” (KT, 130)

Onıñ közi Sandraştı örümdep algan emtir. “Onun gözleri Sandraş’ı delercesine çok sert bakmışmış.” (AKK, 66)

Kırg.: Svetanın ata-enesi eköö teñ közdörünö caş alıp, bozorup oturuşkan eken. “Sveta’nın anne ve babası birlikte ağlamışlar.” (CAT, 17)

Tee çoñ atalarımız birge köçüp, birge konup ötö intımtuu turuşkan eken. “Eskiden dedelerimiz birlik beraberlik içinde yaşarlarmış.” (C, 449)

Daniyar arabanın üstündö turgan eken. “Daniyar at arabanın üzerindeymişmiş.” (C, 470)

İi, cana attardı aydap cibergenim cakşı bolgon eken anda, - dep koydum oyumda. “Öyleyse, daha önceden atları otlağa gönderdiğim iyi olmuş, diye düşündüm.” (C,459)

Sınıbındagı baldar anı korkutup koyuptur... Kayaktagı bir kıyamat bolot, oşondo sen ölösüñ, degen imiş. “Sınıfındaki çocuklar korkutmuş. Bir gün kıyamet olacak, o zaman sen öleceksiñ, demişmişler.” (CAT, 115)

2.1.2. III. TİP GEÇMİŞ ZAMANIN RİVÂYETİ

Altay Türkçesinde bu zaman rivayeti yoktur. Kırgız Türkçesinde ise fazla işlek olmamakla birlikte *imiş* şeklinde küçümseme ve alaya alma işleviyle kullanılmaktadır:

fiil + -(l)ptlr/-(U)ptUr + imiş +şahıs eki kalıbıyla ifade edilir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş. <i>ayt-ı-ptır imiş-min</i> “söylemişmişim”	<i>ayt-ı-ptır imiş-piz</i>
II. ş. <i>ayt-ı-ptır imiş-siñ</i>	<i>ayt-ı-ptır imiş-siñer</i>
nez. <i>ayt-ı-ptır imiş-siz</i>	<i>ayt-ı-ptır imiş-sizder</i>
III. ş. <i>ayt-ı-ptır imiş</i>	<i>ayt-ı-ş-ı-ptır imiş</i>

Örneğin; *Anı menen konsertke barıptır imiş.* “Onunla konsere gitmişmiş.” (CAT, 68)

2.1.3. IV. TİP GEÇMİŞ ZAMANIN RİVÂYETİ

Altay Türkçesinde bu zaman rivayeti yoktur. Kırgız Türkçesinde bu kipin rivayetinde *eken* veya *imiş* kelimesi kullanılır: ***fiil + -çU +eken/ imiş +şahıs eki.***

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş. <i>ayt-çu eken-min</i> “söylermişim”	<i>ayt-çu eken-biz</i>
II. ş. <i>ayt-çu eken-siñ</i>	<i>ayt-çu eken-siñer</i>
nez. <i>ayt-çu eken-siz</i>	<i>ayt-çu eken-sizder</i>
III. ş. <i>ayt-çu eken</i>	<i>ayt-ı-ş-çu eken</i>

2.1.3.1. Olumsuzluk Şekli

Bu çekimin olumsuzu *emes* kelimesiyle yapılır. Soru şekli ise soru ekinin *eken* kelimesinin önünde yer almasıyla yapılır:

aytçu emes eken “söylemezmiş”, *barçu emes ekensiz* “gitmezmişsiniz”, *karaçu emes eken* “bakmazmış”, *kelçü emes ekensiñ* “gelmezmişsin”, *süylöçü emes eken* “konuşmazmış”.

2.1.3.2. Soru Şekli

Soru şeklinde soru eki, *eken* kelimesinin önünde yer alır:

aytçu beken < aytçu bu eken “söyler miymişmiş”, *barçu beken < barçu bu eken* “gider miymişmiş”, *kelçü beken < kelçü bü eken* “gelir miymişmiş”.

2.1.3.3. IV. Tip Geçmiş Zamanın Rivâyet Şeklinin İşlevi

2.1.3.3.1. Geçmişte sürekli olarak tanık olunmadan yapılan iş veya hareketi bildirir.

*Çınarbay butu baskandan tartıp ele, ar künü bayagı caş terektin түбүнө келип **oynop cürçü eken***. “Çınarbay yürümeye başladığından beri, her gün o çınara gelerek oynarmış.” (comok)

2.2. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİNİN RİVÂYETİ

2.2.1. II. TİP ŞİMDİKİ ZAMANIN RİVÂYETİ

TT’de şimdiki zamanın rivayeti *-yor-muş* ve *-makta-ymış* şeklinde kullanılan zaman kalıbı, Altayca ve Kırgızcadaki karşılıkları, fiilin zamanı hususunda daha ayrıntılı bir bilgi verir. Altay ve Kırgız Türkçesinde bu kipi daha farklı olarak bir veya birden fazla yardımcı fiilin gelmesiyle gerçekleşir. Bu yardımcı fiillerin yardımıyla olayın ne zaman olduğundan haber alabiliriz. Bu kip, iki lehçede de *-A* ve *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil eki ile birlikte *d’at- ~ cat-, d’ür- ~ cür-, otur-, tur-* yardımcı fiillerine *-GAn/-GOn* eki ve *eken* veya *imiş* kelimesinin gelmesiyle yapılıyor.

H. Kasapoğlu Çengel’in “Kırgız Türkçesi Grameri”nde bu kipi şöyle ifade ediyor: Kırgız Türkçesinde bu kip, *-A* ve *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil eki ile birlikte

cat-, cür-, otur-, tur- yardımcı fiillerini alan asıl fiil, *-GAn/-GOn* eki ve *eken* veya *imiş* kelimesiyle çekime girerek birleşik şimdiki zamanın rivayetini bildirir.¹¹³

Teklik

Altayca:

- I. ş. *men kel-ip d'atkan emtir-im*
 II. ş. *sen kel-ip d'atkan emtir-iñ*
 nez.
 III. ş. *ol kel-ip d'atkan emtir*

Kırgızca:

- kel-e cat-kan eken-min*
kel-e cat-kan eken-siñ
kel-e cat-kan eken-siz
kel-e cat-kan eken

Çokluk

- I. ş. *biz kel-ip d'atkan emtir-is*
 II. ş. *sler kel-ip d'atkan emtir-er*
 nez.
 III. ş. *olor kel-ip d'atkan emtir*

- kel-e cat-kan eken-biz*
kel-e cat-kan eken-siñer
kel-e cat-kan eken-sizder
kel-e cat-ı-ş-kan eken

Alt.: *Ol kerek deze boyıññ törögöndörine de kilebes, d'utpa kiji dep atalıp turgan emtir.* “Hatta o, kendi akrabalarınca da duygusuz, d'utpa (mit. Erlik'in cehennemdeki sarayını koruyan dev. (ATS, 66)) olarak kabul ediliyormuş.” (AKK, 82)

Senin ıyık malıñdı almıs minip turgan emtir. “Senin kutsal atını almıs (kötü ruhlardan birinin atı (ATS, 24)) biniyormuş.” (AKK, 96)

Kırg.: *Dagıñkısı dagı bar; cıl maalı kış tüşpöy, calañ gana cay bolup turat eken.* “Diyecek daha çok şey var; kış olmuyormuş. Her zaman yaz oluyormuş.” (EKT, 310)

¹¹³ H. Kasapoğlu Çengel, a.g.e., s. 273.

2.3. GELECEK ZAMAN KİPLERİNİN RİVÂYETİ

TT'de gelecek zaman rivayeti *-acak-mış (<-acak imiş)* şeklindedir. Bununla birlikte *-ar/-maz imiş*, ve *-yor imiş* birleşik formları da bu zamanın rivayetini gösterir. Altaycada gelecek zaman rivayeti için kullanılan temel şekli *-atan emtir*'dir. Ayrıca, geçmiş zamanda geleceğin rivayeti ise *-atan bolgon emtir* veya *-atan bol(up)tır* şeklinde de kullanılabilir. Özellikle de gelecek zamanı gösteren *-ar emtir*, *-ar bolgon emtir*, *-ar boltır*, *-ar bolgon boltır* şekillerini de görebiliriz.¹¹⁴

Kırgızcada kesin yada planlanmış gelecek zaman rivayeti *-At eken*, – *At imiş* ve belirsiz yada planlanmamış gelecek zaman rivayeti ise *-Ar eken*, – *Ar imiş* şeklinde yapılır.

2.3.1. I. TİP GELECEK ZAMANIN RİVÂYETİ

I. tip gelecek zamanın rivayeti Altaycada *emtir* ve *bolgon* kelimeleriyle, Kırgızcada ise *eken* ve *imiş* kelimeleriyle yapılmaktadır. İki lehçenin bu zaman rivayetini kalıp olarak şöyle gösterebiliriz:

Alt.: *fiil + (-A/-O, -I)r + emtir / bolgon + şahıs ekleri*

Kırg.: *fiil + -A/-O-; -y- + -t + eken / imiş + şahıs ekleri*

Teklik

Altayca:

Kırgızca:

I. ş. *bar-ar emtir-im / bolgo(n)m bar-a-t eken-min*

¹¹⁴ E. Bacanlı, “Altay Türkçesinde Zaman Şekilleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s. 226.

“gidecekmişim”

- II. §. *bar-ar emtir-iñ/bolgo(nı)ñ* *bar-a-t eken-siñ*
 nez. *bar-ar emtir-iger(emtireer) / bolgonıgar* *bar-a-t eken-siz*
(bolgonoor)
 III. §. *bar-ar emtir* *bar-a-t eken*

Çokluk

- I. §. *bar-ar emtir-ibis/ emtiris* *bar-a-t eken-biz*
 II. §. *bar-ar emtir-iger (emtireer)* *bar-a-t eken-siñer*
 nez. *bar-a-t eken-sizder*
 III. §. *bar-ar emtir* *bar-ı-ş-a-t eken*

2.3.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu çekimin olumsuzluğunda olumsuzluk eki, basit çekimde olduğu gibi asıl fiil ile kip eki arasına girer.

Altaycada:

fiil + -BAs/-BOs + emtir/bolgon + şahıs ekleri ve

Kırgızcada:

fiil + -BA/-BO +-y- + -t + eken/imiş + şahıs ekleri kalıbında kurulmaktadır.

Alt.: *al-bas emtir-im* “almazmışım, almayacakmışım”, *bar-bas bolgon* “gitmezmiş, gitmeyecekmiş”, *kör-bös emtir / bolgon* “görmezmiş, görmeyecekmiş”.

Kırg.: *bil-be-y-t eken-biz / imiş-piz* “bilmeyecekmişiz, bilmiyormuşuz”, *büt-pö-y-t eken / imiş* “bitmeyecekmiş, bitmiyormuş”, *ayt-pa-y-t eken-siñ / imiş-siñ* “söylemeyecekmişsin, söylemiyormuşsun”.

2.3.1.2. I. Tip Gelecek Zamanın Rivâyet Şeklinin İşlevi

2.3.1.2.1. Başka birisinden duyulan fakat, net olmayan bir durum veya hareket anlatılır.

Alt.: *Bu taldıñ tözinde bugün tünde Oygorul la Tomurtka kongılagan dep, mürküt **biler bolgon.*** “Kartal bu söğütün altında bu gece Oygorul ile Tomurtka geceledi diye biliyormuş.” (KT, 120)

Kırg.: *Mında calañ kırgız cigitteri **catat eken.*** “Burada sadece Kırgız delikanlıları yaşarlarmış.” (CAT II-III, 10)

*Anı kadayça bul caka aydoonu, kaysıl cerden kaday ötüü kerektigin Arsenge Taştanafgan özü **tüşündürüp beret eken.*** “Arabayı nasıl süreceğini, nereden nasıl geçeceğini Taştanafgan Arsen’e kendisi anlatacakmış.” (CAT VI, 19)

2.3.2. II. TİP GELECEK ZAMANIN RİVÂYETİ

Geçmiş zamanda sık sık yapılan fakat işin fâili tarafından unutulmuş veya hatırlanamayan olayları, hareketi anlatmak için kullanılır. Bazen de bu kalıp, kızgınlık, öfke ve küçümseme ifadesi taşır.¹¹⁵

Altaycada II. tip gelecek zamanın rivayeti: **fiil + -AtAn/-OtOn;-ytAn/-ytOn + emtir + şahıs ekleri** kalıbıyla yapılır.

Kırgızcada ise: **fiil + -Ar/-Or; -r + eken + şahıs ekleri** şeklinde yapılır. Fakat, bu kullanım fazla işlek değildir. Soru şekli daha işlektir.

fiil + -Ar/-Or; -r + bı eken + şahıs ekleri: *kel-er beken, bol-or beken, süylö-r beken.*

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>bar-atan emtir-im</i> “gidermişim, gidecekmişim”	<i>bar-ar eken-min</i>
II. ş.	<i>bar-atan emtir-iñ</i>	<i>bar-ar eken-siñ</i>
nez.	<i>bar-atan emtir-iger/emtireer</i>	<i>bar-ar eken-siz</i>
III. ş.	<i>bar-atan emtir</i>	<i>bar-ar eken</i>

Çokluk

I. ş.	<i>bar-atan emtir-ibis/emtiris</i>	<i>bar-ar eken-biz</i>
II. ş.	<i>bar-atan emtir-iger/emtireer</i>	<i>bar-ar eken-siñer</i>
nez.		<i>bar-ar eken-sizder</i>
III. ş.	<i>bar-atan emtir</i>	<i>bar-ı-ş-ar eken</i>

¹¹⁵ F. Güner Dilek, a.g.e., s. 1061.

2.3.2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu Altaycada: *fiil + -BA/-BO + -ytAn/-ytOn + emtir + şahıs ekleri* kalıbıyla ifade edilir.

Kırgızcada bu kipin olumsuz çekiminde *-BAs/-BOs* eki kullanılır.

2.4. ŞART KİPİNİN RİVÂYETİ

Şart kipinin rivayeti Altay Türkçesinde şekil olarak bulunmamakla beraber şartın hikâyesi zaman zaman şartın rivayeti gibi de kullanıldığı görülmüştür.¹¹⁶

Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında bu çekim, ayrı bir konu olarak ele alınmamıştır. Şart kipi konusu altında değerlendirilmektedir.

Kırgız Türkçesinde şart kipinin rivâyetinde *eken* kullanılır:

fiil + -sA/-sO- + şahıs eki + eken

	<u>Teklik</u>		<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-sa-m eken</i>	“gidersem keşke”	<i>bar-sa-k eken</i>
II. ş.	<i>bar-sa-ñ eken</i>		<i>bar-sa-ñ ar eken</i>
nez.	<i>bar-sa-ñ ız eken</i>		<i>bar-sa-ñ ızdar eken</i>
III. ş.	<i>bar-sa eken</i>		<i>bar-ı-ş-sa eken</i>

Teklik

Çokluk

¹¹⁶ F. Güner Dilek, a.g.e., s. 1061.

I. ş.	<i>cet-se-m eken</i>	“ulaşırsam <i>cet-se-k eken</i> keşke”
II. ş.	<i>cet-se-ñ eken</i>	<i>cet-se-ñer eken</i>
nez.	<i>cet-se-ñiz eken</i>	<i>cet-se-ñizder eken</i>
III. ş.	<i>cet-se eken</i>	<i>cet-i-ş-se eken</i>

Teklik

Çokluk

I. ş.	<i>kör-sö-m eken</i>	“görürsem <i>kör-sö-k eken</i> keşke”
II. ş.	<i>kör-sö-ñ eken</i>	<i>kör-sö-ñör eken</i>
nez.	<i>kör-sö-ñüz eken</i>	<i>kör-sö-ñüzdör eken</i>
III. ş.	<i>kör-sö eken</i>	<i>kör-ü-ş-sö eken</i>

2.4.1. Olumsuzluk Şekli

Çekimin olumsuzunda ise –BA-/BO- soru ekiyle kurulur:

ıyla-ba-sa-m eken “ağlamasam keşke”, *bil-be-se eken* “öğrenmese keşke”, *kork-po-sok eken* “korkmasak keşke”, *çaç-ı-ş-pa-sa eken* “dağıtmasalar keşke”.

2.4.2. Şart Kipinin Rivâyet Şeklinin İşlevleri

2.4.2.1. “Azırkı Kırgız Adabiy Tili” nde şart kipi rivâyetinin, I. tip istek kipiyle aynı işlevi yüklendiği belirtilir¹¹⁷:

Caman kabar aytpagay ele. = *Caman kabar aytpasa eken.* “Kötü haber getirmese keşke.”

¹¹⁷ B. Oruzbayeva, (Red.), *Azırkı kırgız adabiy tili*, Bışkek, 2009, s. 420.

2.4.2.2. Bu çekimde kullanılan *eken* kelimesi pekiştirme edatı olup cümleye aşırı istek anlamı katar:

Ertereek mekenibizge kaytsak eken. “Çabucak ülkemize dönsek, keşke.”

Apam maga cakşı köynök satıp kelse eken, dep tileşçü. “Annem bana güzel elbise satın alsa, diye dua ederlerdi.” (KS, 172)

Bizden ketken kelgin kuş, cakşı cerge konso eken, kayra bizge kelgiçe, aman-esen bolso eken. (şiir) “Bizden giden kuşlar güzel yere yerleşirse keşke, tekrar gelinceye kadar sağ sâlim olursa keşke.”

2.5. İSTEK KİPLERİNİN RİVÂYETİ

2.5.1. II. TİP İSTEK KİPİNİN RİVÂYETİ

Altay Türkçesinde istek kipi rivayeti kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde ise bu çekim, işlek değildir. İstek kipinin rivayeti *eken* ve *imiş* kelimeleriyle kurulur:

al-mak eken-min “alacaktım”, *bargısı kel-et eken* “gitmek istiyordum”.

II. tip istek kipinin rivayeti genelde III. teklik şahısta kullanılır:

Ir cazgısı kel-et eken. “Şiir yazmak istiyordum.” *Ketkisi kelip cüröt eken.* “Gitmek istiyordum.”

2.5.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuz şekli –BA/-BO olumsuzluk ekiyle kurulmaktadır, çok işlek değildir: *ayt-kı-sı kel-be-y-t eken* “anlatmak istemiyormuş”, *oyno-gu-su kel-be-y-t eken* “ oynamak istemiyormuş”.

Örnek:

... ün-sözsüz makuluk söölcandan tartıp, бүткүл Ааламды sözgö batırgan sıykırdı üyrönüp algan adamga çeyin **caşagısı kelet eken**.
“...sessiz sedasız mahluk olan solucandan, bütün dünyayı bir tek kelimeye sığdırmayı öğrenen insanoğluna kadar yaşamak istiyormuş.” (CAT I, 182)

2.5.2. III. TİP İSTEK KİPİNİN RİVÂYETİ

Altaycada bu kipin rivâyeti kullanılmamaktadır. Kırgızcada bu çekim de, *eken* ve *imiş* kelimesiyle şu kalıpta kullanılmaktadır:

fiil +-mAk(çI)/-mOk(çU) + eken/imiş + şahıs ekleri

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-mak eken-min</i> “gidecekmişim”	<i>bar-mak eken-biz</i>
II. ş.	<i>bar-mak eken-siñ</i>	<i>bar-mak eken-siñer</i>
nez.	<i>bar-mak eken-siz</i>	<i>bar-mak eken-sizder</i>
III. ş.	<i>bar-mak eken</i>	<i>bar-ı-ş-mak eken</i>

2.5.2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu şeklin olumsuzu da, *emes* kelimesiyle yapılır: *kıl-mak emes eken* “yapmayacakmış”, *oyno-ş-mok emes eken* “ oynamayacaklarmış”, *süylö-mök emes eken* “konuşmayacakmış”.

2.5.2.2. Soru Şekli

Soru şeklinde soru eki *eken* kelimesinin önünde yer alır: *ayt-mak emes beken, bar-mak emes beken*.

2.5.2.3. III. Tip İstek Kipinin Rivâyet Şeklinin İşlevleri

2.5.2.3.1. Geleceğe dönük bir niyetin başkasından duyulduğunu bildirir:

Eki cıldan kiyin elüügö çıkmak eken, deşti. “İki yıl sonra elli yaşına girecekmiş, dediler.” (CAT I, 65)

2.6. GEREKLİLİK KİPİNİN RİVÂYETİ

Gereklilik kipinin rivayet şekli Altay Türkçesinde yoktur. Kırgız Türkçesinde ise kullanılıyor, fakat, işlek olmayan bir çekimdir. I. tip gereklilik kipinin basit çekimine *eken* kelimesi katılarak kullanılır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-ı-ş-ı-m kerek eken</i> “gitmem gerekiyormuş”	<i>bar-ı-ş-ı-bız kerek eken</i>
II. ş.	<i>bar-ı-ş-ı-ñ kerek eken</i>	<i>bar-ı-ş-ı-ñar kerek eken</i>
nez.	<i>bar-ı-ş-ı-ñız kerek eken</i>	<i>bar-ı-ş-ı-ñızdar kerek eken</i>
III. ş.	<i>bar-ı-ş-ı kerek eken</i>	<i>bar-ı-ş-ı kerek eken</i>

2.6.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu *fiil + -BA/-BO + şahıs ekleri + kerek eken* kalıbında kullanılmaktadır.

aytpaşım kerek eken “söylememem gerekiyormuş”, *cazbaşım kerek eken* “yazmamam gerekiyormuş”, *kılbaşım kerek eken* “yapmamam gerekiyormuş”

2.6.1.2. Gereklilik Kipinin Rivâyet Şeklinin İşlevi

İş veya hareketin bir başkası tarafından nakledildiğini bildirir.

Batıraak üygö barışım kerek eken. “Eve hemen gitmem gerekiyormuş.”
(KTili, 84)

G. ŞART

1. GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİNİN ŞARTI

1.1. I. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

I. tip geçmiş zamanın (görülen geçmiş zaman) şartı iki lehçede de kullanılmamaktadır.

1.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

Altay Türkçesinde II. tip geçmiş zamanın şartı *bolzo* ve Kırgızcada da *bolso* “ise” vasıtasıyla yapılmaktadır. İki lehçe de aşağıdaki kalıpta gösterildiği gibi kullanılmaktadır:

fiil + -GAn/-GOn + bolzo/bolso + şahıs ekleri

Teklik

Altayca:

- I. ş. *bar-gan bolzo-m* “gittiysem”
- II. ş. *bar-gan bolzo-ñ*
- nez. *bar-gan bolzo-gor / bolzoor*
- III. ş. *bar-gan bolzo*

Kırgızca:

- bar-gan bolso-m*
- bar-gan bolso-ñ*
- bar-gan bolso-ñuz*
- bar-gan bolso*

Çokluk

Altayca:

- I. ş. *bar-gan bolzo-bıs / bolsooz*
- II. ş. *bar-gan bolzo- gor / bolzoor*
- nez.
- III. ş. *bar-gan bolzo*

Kırgızca:

- bar-gan bolso-k*
- bar-gan bolso-ñor*
- bar-gan bolso-ñuzdar*
- bar-ı-ş-kan bolso*

1.2.1. Olumsuzluk Şekli

Altay Türkçesinde bu kipin oluşuzu –BAs/-BOs ekiyle ve Kırgızcada ise –BA/-BO olumsuz ekiyle yapılmaktadır.

Alt.: *albas bolzo* “almazsa”, *körböz bolzoñ* “görmezsem”, *bilbes bolzogor* “bilmezseniz”.

Kırg.: *albagan bolso* “almazsa”, *körbögön bolsoñ* “görmezsem”, *bilbegen boluşsa* “bilmezlerse”.

1.2.2. II. Tip Geçmiş Zamanın Şartının İşlevi

Bu kip, geçmiş zamanda olmuş bir işin veya hareketin şarta bağlanarak anlatılması için kullanılır.

Alt.: *Ayıda kiji oturgan bolzo, d’üzi kızarıp, araay unçugar.* “Evde yabancı birisi varsa, utanarak yavaşça ses çıkarırdı.” (KT, 292)

Çın körörgö, ugarga turgan bolzogor, d’eti maldıñ kuu bajı kerek. “Gerçeği görmeye ve dinlemeye gelmişseniz, yedi hayvanın kafatası lâzım.” (AKK, 155)

Kırg.: *Ömürgö sen dep ıylap kelgen bolsom, ömürdön sep kete beret okşoym.* “Hayata senin için gelmişsem, hayattan senin için gideceğim”. (CAT VI, 112)

Akimcan sizge cakpagan bolso anda sözüm cok. “Akimcan’ı beğenmediyseniz bir şey diyemem.” (CAT II-III, 188)

1.3. IV. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

Altay Türkçesinde IV. tip geçmiş zamanın şartı yoktur. Kırgızcada bu kipin basit çekimi, geniş zaman hikâyesini karşılar.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-çu bolso-m</i> “gidersen”	<i>bar-çu bolso-k</i>
II. ş.	<i>bar-çu bolso-ñ</i>	<i>bar-çu bolso-ñor</i>
nez.	<i>bar-çu bolso-ñuz</i>	<i>bar-çu bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>bar-çu bolso</i>	<i>bar-ı-ş-çu bolso</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>kel-çü bolso-m</i>	<i>kel-çü bolso-k</i>
II. ş.	<i>kel-çü bolso-ñ</i>	<i>kel-çü bolso-ñor</i>
nez.		<i>kel-çü bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>kel-çü bolso</i>	<i>kel-i-ş-çü bolso</i>

1.3.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipin olumsuzluğu, şart kipinin basit şekliyle ifade edilir: *al-ba-sa* “almazsa”, *kel-be-se* “gelmezse”, *üyrön-bö-sö* “öğrenmezse”, *oylon-bo-so* “düşünmezse”.

1.3.2. IV. Tip Geçmiş Zamanın Şartının İşlevi

Şart birleşik çekiminde geniş bir zaman diliminde yapılması planlanmış bir hareketin şartı ifade edilir.

- *İnim, emi bir cay taap al. Özüñ körüp turasın. Munubuzdu emi naçal'nik bilçü bolso...* “Kardeşim, artık kendine kalacak yer bul. Kendin şahitsin. Eğer bunu patron öğrenirse...” (CAT II-III, 11)

Kokus kargap-şilep ciberişçü bolso, aga eç kapa bolbo. “Eğer beddua ederlerse hiç aldırma.” (CAT I, 207)

2. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİNİN ŞARTI

2.1. I. Tip Şimdiki Zamanın Şartı

Altay Türkçesinde şimdiki zaman kiplerinin şartı yoktur. Kırgız Türkçesinde I. tip şimdiki zamanın şartı, Kırgız gramerlerinde *tataal uçur çak*¹¹⁸ olarak bilinen birleşik şimdiki zamana *bolso* kelimesi eklenerek şimdiki zamanın şartı oluşur. Bu çekimde çoğunlukla, *cat-* yardımcı fiili kullanılır. I. tip şimdiki zamanın şartını:

fiil + -A;-(I)p/-(U)p + catkan / cürgön / oturgan / turgan + bolso + şahıs eki şeklinde gösterebiliriz.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>oku-p cat-kan bolso-m</i> “okuyorsam”	<i>oku-p cat-kan bolso-k</i>
II. ş.	<i>oku-p cat-kan bolso-ñ</i>	<i>oku-p cat-kan bolso-ñor</i>
nez.	<i>oku-p cat-kan bolso-ñuz</i>	<i>oku-p cat-kan bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>oku-p cat-kan bolso</i>	<i>oku-p cat-ı-ş-kan bolso</i>

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>bar-a tur-gan bolso-m</i> “gidiyorsam”	<i>bar-a tur-gan bolso-k</i>
II. ş.	<i>bar-a tur-gan bolso-ñ</i>	<i>bar-a tur-gan bolso-ñor</i>

¹¹⁸ B. Oruzbayeva, (Red.), a.g.e., s. 420.

nez.	<i>bar-a tur-gan bolso-ñuz</i>	<i>bar-a tur-gan bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>bar-a tur-gan bolso</i>	<i>bar-ı-ş-a tur-gan bolso</i>

Teklik**Çokluk**

I. ş.	<i>al-ıp cür-gön bolso-m</i>	<i>al-ıp cür-gön bolso-k</i>
	“taşıyorsam”	
II. ş.	<i>al-ıp cür-gön bolso-ñ</i>	<i>al-ıp cür-gön bolso-ñor</i>
nez.	<i>al-ıp cür-gön bolso-ñuz</i>	<i>al-ıp cür-gön bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>al-ıp cür-gön bolso</i>	<i>al-ıp cür-ü-ş-kön bolso</i>

Teklik**Çokluk**

I. ş.	<i>işte-p otur-gan bolso-m</i>	<i>işte-p otur-gan bolso-k</i>
	“çalışıyorsam”	
II. ş.	<i>işte-p otur-gan bolso-ñ</i>	<i>işte-p otur-gan bolso-ñor</i>
nez.	<i>işte-p otur-gan bolso-ñuz</i>	<i>işte-p otur-gan bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>işte-p otur-gan bolso</i>	<i>işte-p otur-u-ş-kan bolso</i>

2.1.1. Olumsuzluk Şekli

Bu çekimin olumsuz şekli de olumsuz ekinin asıl fiile gelmesiyle gerçekleşir. Olumsuz ekinden sonra –y zarf-fiil eki getirilir.

fiil + -BA/-BO- + -y + catkan/cürgön/otur-gan/tur-gan + bolso + şahıs eki.

kel-be-y cür-gön bolso “gelmiyorsa”, *ayt-pa-y cat-kan bolso* “anlatmıyorsa”, *oyno-bo-y otur-gan bolso* “oynamıyorsa”, *kel-be-y tur-gan bolso* “gelmiyorsa”.

2.1.2. I. Tip Şimdiki Zamanın Şartının İşlevi

2.1.2.1. Konuşma sırasında gerçekleşmekte olan bir işin veya hareketin şartını bildirir.¹¹⁹ Burada olayın devamlılığını sağlayan *cat-* yardımcı fiilidir.

Bul maseleni aytıp catkan bolso, demek senden cardam surap catat.
“Bu meseleyi sana söylüyorsa, demek ki senden yardım istiyor.” (CAT I, 58)

2.1.2.2. *-A/-O; -y* zarf-fiil eki ve *tur-* yardımcı fiiliyle birlikte gelecekte yapılması planlanmış bir hareketin şartı ifade eder.

Egerde sen azır meni menen bara turgan bolsoñ, anda men özüñ alıp keldirgen tamak-aştardı cetkirip keleyin. “Eğer sen şimdi benimle geleceksen, o zaman kendin getirdiğin yemekleri tekrar götüreyim.” (CAT VII, 276)

Ras öz pikirimdi ayta turgan bolsom, kök börü degen çığıptır. “Peki kendi düşüncemi söyleyecek olursam, kök börü (bir oyun türü) çıkmış.” (CAT II-III, 142)

¹¹⁹ H. Kasapoğlu Çengel, *a.g.e.*, s. 282.

3. GELECEK ZAMAN KİPLERİNİN ŞARTI

Gelecekte yapılması planlanan bir işin şarta bağlanarak ifade edilmesi için kullanılır.

3.1. I. TİP GELECEK ZAMANIN ŞARTI

Altay Türkçesinde bu kip, *fiil + A₄tA₄n / ytA₂n + bolzo + şahıs ekleri* kalıbında kullanılır. Kırgızcada bu kipiñ şartı kullanılmamaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Cokluk</u>
I. ş. <i>al-atan bolzo-m</i> “alacağsam”	<i>al-atan bolzo-bıs</i>
II. ş. <i>al-atan bolzo-ñ</i>	<i>al-atan bolzo-gor / bolzo-or</i>
nez. <i>al-atan bolzo-gor / bolzo-or</i>	
III. ş. <i>al-atan bolso</i>	<i>al-atan bolzo</i>

3.2.1. Olumsuzluk Şekli

Bu kipiñ olumsuz şekli –BA/-BO olumsuz ekiyle kullanılır.

Fiil + –BA/-BO + ytA₂n + bolzo + şahıs ekleri kalıbıyla ifade edilir: *al-ba-ytan bolzo* “almazsa, almayacaksa”, *kör-bö-ytön bolzom* “görmezsem, görmeyeceksem”, *et-pe-yten bolzo* “yapmazsa, yapmayacaksa”.

3.2.2. II. Tip Gelecek Zamanın Şartının İşlevi

3.2.2.1. Gelecekte yapılacak iş veya hareketin şarta bağlanarak anlatılması için kullanılır.

Ol üyiñ neme etpeyten bolzo, d’ük d’alçılardı başkarzın. “O evinin yapımına yardım etmeyecekse, işçilerin çalışmalarını kontrol etsin.” (AKK, 155)

3.2. II.TİP GELECEK ZAMANIN ŞARTI

Altay Türkçesinde II. tip gelecek zamanın şartı şu şekilde kullanılır:

fiil + (-A/-O, -I)r + bolzo + şahıs ekleri

Kırgız Türkçesinde ise II. tip gelecek zamanın şartı *-Ar/-Or; -r* ekine *bolso* kelimesi gelerek kurulur. Kırgızcada çok işlek değildir. Çoğunlukla bu kipin olumsuz şekli kullanılmaktadır.

fiil + -Ar/-Or;-r + bolso + şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır.

Altayca:

	<u>Teklik</u>		<u>Çokluk</u>
I. ş.	<i>kör-ör bolzom</i>	“görürsem, göreceksam”	<i>kör-ör bolzobıs/ bolzoos</i>
II. ş.	<i>kör-ör bolzoñ</i>		<i>kör-ör bolzogor/ bolzoor</i>
nez.	<i>kör-ör bolzogor/ bolzoor</i>		<i>kör-ör bolzogor/ bolzoor</i>
III. ş.	<i>kör-ör bolzo</i>		<i>kör-ör bolzo</i>

Kırgızca:

I. ş.	<i>bar-ar bolso-m</i>	“gidersem, gideceksem”	<i>bar-ar bolso-k</i>
II. ş.	<i>bar-ar bolso-ñ</i>		<i>bar-ar bolso-ñor</i>
nez.	<i>bar-ar bolso-ñuz</i>		<i>bar-ar bolso-ñuzdar</i>
III. ş.	<i>bar-ar bolso</i>		<i>bar-ı-ş-ar bolso</i>

3.1.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada bu kipin olumsuzluğu ***fiil + -BAs/-BOs + bolzo + şahıs ekleri*** kalıbıyla yapılmaktadır: *ayd-bas bolzom* “söylemezsem”, *d’et-pes bolzobız* “yetmezsek”.

Bu çekimin olumsuzu Kırgız Türkçesinde de –BAs/-BOs ekiyle yapılır: *ayt-pas bolso* “söylemezse”, *öl-bös bolso* “ölmezse”, *tüş-pös bolsok* “yıkılmazsak”, *sın-bas bolso* “kırılmazsa”.

3.1.2. I. Tip Gelecek Zamanın Şartının İşlevi

Gelecekte yapılması planlanan iş veya hareketin şarta bağlanarak ifade edilmesi için kullanılır.

Alt.: *Ee, ölor d’erim biler bolzom, ölöñ töjöp koyor edim dejeten d’okpo.* “Nerede öleceğimi bilirim, oraya kalın ot döşerdim diye boşuna dememişlerdir.” (KT, 134)

A cınınça aydar bolzo, taadazı minı ulustardıñ közine Sandraştıñ kirezın bilerge aydatan sözi bolgon. “Gerçeği söyleyecek olursa, bunu dedesi insanların göz önünde Sandraş’ın belgesini öğrenmek için söyleyen sözüydü.” (AKK, 67)

Elbegen boyı, kaçan kalçuzı tudar bolzo, d’eti baştu bolor. “Elbegen sinirlendiği zaman kendini kontrol edemez.” (AKK, 75)

Emdi oñdop turar bolzo, ol tušta 1933 d’ıl bolıptır. “Şimdi düzeltirsek, o zaman sene 1933’miş.” (KT, 168)

Kırg.: *Atügöl alardıñ ömürünün akırkı künün, saatın belgilep oturuşkanın baykuştar biler bolso, anda tigiler Gimalaygabı, aytor, bir cakka kaçıp ketet bele dep oyloğu.* “Hatta onların hayatının sonunu, saatini belirlediklerini o zavallılar bildiklerinde, onlar belki Himalay’a yada başka yerlere kaçarlarmıydı acaba diye düşündü.” (CAT II-III, 27)

H.TASVİR FİİLLERİ

Alm. *deskriptiv verb, komplexes verbum*; Fr. *verbe descriptif*; İng. *descriptive verb* olarak adlandırılan bu birleşik yapıyla ilgili Korkmaz “Zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil” olduğunu söyler.¹²⁰

Tasvir fiilleri, Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda kullanılmaktadır. Altay ve Kırgız Türkçesinde bu tasvir fiiller sıklıkla kullanılmaktadır.

Altay ve Kırgız gramerlerinde bu fiiller birleşik fiil olarak değerlendirilmiştir.¹²¹

Altay Türkçesinde birleşik fiiller dört grupta incelenmektedir:

1. Hareketin sürekliliğini ve devamlılığını bildiren birleşik fiiller: *-p d'at-*; *-p d'ür-*; *-p tur-*; *-p otur-* yapısındaki fiiller.

2. Hareketin ani olarak yapıldığını ve bir defalık yapıldığını bildiren birleşik fiiller: *-A/-O, -p kal-*; *-p iy-*; *-A/-O kon-*; *-A/-O sok-* yapısındaki fiiller.

3. Hareketin baştan sona kadar tamamlandığını bildiren fiiller: *-p başta-*; *-p çık/ -p bojo-*; *-p kör-*; *-A/-O, -p tüş* yapısındaki fiiller.

4. Hareketin yönünü, hareketin artarak ilerlediğini bildiren birleşik fiiller: *-p al-*; *-A/-O, -p ber-*; *-A/-O, -p bar-*; *-p kel-*; *-p yet-* yapısındaki fiiller.

¹²⁰ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 2003, s.146.

¹²¹ B. Oruzbayeva (Red.), **a.g.e.**, s. 394.

B. Oruzbayeva, A. Tursunov, **Kırgız tilinin grammatikası**: Morfologiya, Frunze, 1967, s. 290.

H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 283.

N. P. Direnkova, **Grammatika oyrotskogo yazıka**, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1940, s.200.

F. Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 1062.

Kırgızcada ise üç grupta incelenmektedir:

1. Tezlik ifadesi *-p ciber-*; *-A/-O, -y, -p kal-*; *-p ir-*; *-p iy-*; *-A/-O, -y koy-*; *-A/-O, -y sal-*; *-p tasta-*; *-p tūs-* yapısındaki fiillerle sağlanır.¹²² Ancak bu fiillerin yanında *-p al-*; *-A/-O, -y ber-*; *-p cūr-*; *-p ket-*; *-p koy-*; *-p sal-*; *-A/-O, -y tūs-* fiil ve yapıları da tezlik ifadesinde kullanılmaktadır.

2. Süreklilik (*bar-* ve *kel-* fiilleri ile *-A/-O*), *-y* ve *-p cat-*; *-p cūr-*; *-p oltur-/otur-*; *-p tur-* yapısındaki fiilleriyle yapılır.¹²³ Bunun yanında *-A/-O, -y* ve *-p bar-*; *-p ber-*; *-p kal-*; *-A/-O, -y* ve *-p kel-*; *-A/-O, -y tūs-* fiilleriyle de yeterlilik ifadesi sağlanmaktadır.

3. Yaklaşma ifadesi *-A/-O, -y* ve *-p caza-*; *-A/-O, -y tasta* yapılarındaki fiillerle sağlanır.¹²⁴

Altay yazı dilinde 26 tasvir fiil ve Kırgızcada ise 34 tasvir fiil kullanılmaktadır. Ancak, iki lehçede şekli, işlevi ve anlam bakımından aynı olan tasvir fiillerin sayısı 25'tir.¹²⁵

Aşağıdaki tabloda gördüğümüz fiiller, aslında birer esas fiildir. Cümle içerisinde zarf-fiillerle birleşerek yeni anlamlar da ortaya koyabilmektedirler.

¹²² İ. Abduvaliyev, T. Sadıkov, **Azırlı Kırgız Tili – Morfologiya**, Bışkek, 1997, s. 177-178.

S. Kудaybergenov, A. Tursunov, C. Sıdıkov, **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, I. Bölüm: Fonetika cana morfologiya, Frunze, 1980, s. 325-336.

¹²³ S. Kудaybergenov, vd., **a.g.e.**, s. 328-331.

¹²⁴ K. K. Yudahin, **Kirgizsko-Russkiy Slovar'**, I. Cilt, Frunze, 1985, s. 212

S. Kудaybergenov, vd., **a.g.e.**, s. 338.

¹²⁵ G. Cumagulova, **Kırgız cana Altay Tilderinde Cardamçı Etişter**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bışkek.

Altayca:*al-**başta-**bar-**ber-**bil-**but-**bol-**d'at-**-**(kal-)**d'ür-**çık-**kal-**-**kel-**bar-**koy-**kör-**otur-**sal-**-**tur-**tüş-**öt-**iy-***Kırgızca:***al-**başta-**bar-**ber-**bil-**büt-**bol-**cat-**ciber-**ceť-**cür-**çık-**kal-**kara-**kel-**ket-**koy-**kör-**otur-**sal-**taşta-**tur-**tüş-**öt-**iy-*

1. al-

Alt.: *al*

Kırg.: *al*

al- fiili Altay Türkçesinde *almak*; *satın almak*; *yardımcı fiil* anlamlarında kullanılır. (AARS, 12-14) Kırgız Türkçesinde *almak*; *tesellüm etmek*; *satın almak*; (*av kuşu hakkında*) *yakalamak*, *kapmak*; (*tırnak, saç için*) *kesmek*; *yardımcı fiil* rolünde: 1) *baş fiilin hal zaman gerondifi ile birlikte “al” imkan veya imkansızlık ifade eder.* (KRS I, 43)

al- fiili, kök hâlinde geçişli bir fiil. Yardımcı fiil görevini yapan bu fiil, Altayca ve Kırgızcada ana fiile iki yolla bağlanır:

1) *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle bağlanır:

Altayca:

mekelep al

edip al

uurdap al

tuturup al

Kırgızca:

aldap al “aldat”

casap al “yap”

uurdap al “çal”

tüşürüp al “düşür”

2) Kırgız Türkçesinde yardımcı fiil asıl fiile *-A/-O*, *-y* zarf-fiil ekleriye bağlanır. Altay Türkçesinde ise bu eklerin yerine *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil eki kullanılmaktadır.

Altayca:

keçip al

taap al

d’edip al

Kırgızca:

keçe/keçip al “sudan geç”

taba/taap al “bul”

cete/cetip al “yakala”

çıgıp al

çıga/cıgıp al “çık”

1.1. İşlevleri

1.1.1. al- fiili asıl hareketin özne için yapıldığını bildirir.

Alt.: *Olor biske d’edip albay kaldı.* “Onlar bize ulaşamadılar.”

Tebene-Koo titka cölönip algan. “Tebene-Koo melez ağacına yaslanmış.” (KT, 75)

- **Bilip al!** “Öğren!” (AKK, 21)

Ulustı tudarga manakay cazap algan. “Halkı yönetmek için pusu kurmuş.” (AKK, 83)

Boyı odunıñ d’anına d’ajınıp d’adıp aldı. “Kendisi odunların arasına saklandı.” (AKK, 104)

Kırg.: *Alar bizge cete albay kaldı.* “Onlar bize ulaşamadılar.”

Kırgız elinin tarıhı menen madaniyatın cana anın başka elder menen bolgon karım-katıştarın izildöödö epostogu jer-suu attarı baaluu tarıhıy-etnografiyalık bulak bolo alat. “Kırgız halkının tarihi ile kültürü ve uluslar arası ilişkisini araştırmamızda, destanların yer ve su adları bizim değerli kaynaklarımızdan biri olur.” (M, 54)

1.1.2. Ayrıca kısa bir süreliğine gerçekleşen bir hareketi de bildirir:

Alt.: *uyuktap al-*

Kırg.: *uktap al-*

Yukarıdaki örneklerin ikisinde de kısa bir süre uyumaktan bahsedilmektedir.

2. *bar-*

Alt.: *bar-* ~ *par-*

Kırg.: *bar-*

Altaycada *gitmek*; *hareket etmek*; *varmak*; *uzaklaşmak*; *yardımcı fiil* (*yardımcı fiilin işaret ettiği andan itibaren hareketin oluştuğunu gösterir*) anlamlarında kullanılmaktadır. (ATS, 34) Kırgızcada *kımıldamak*, *yürümek*, *hareket etmek*, *yürüyüp gitmek*, *varmak*; *yardımcı fiil* (KRS I, 108) anlamlarında kullanılmaktadır.

bar- fiili kök hâlinde geçişsiz bir fiildir. Bu yardımcı fiil de diğer yardımcı fiiller gibi asıl fiile –*A/-O*, –*y*; –(*l*)*p/-*(*U*)*p* zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır.

Altayca:

al-ıp bar

çık-pa-y bar-aar

kir-ip bar-dı

d'ür-üp bar-aat

otır-ıp bar-a-dır-ı

Kırgızca:

al-ıp bar “götür”

çık-pa-y bar-atat (<*bara catat*)
“çıkıyor”

kir-ip bar-dı “girdi”

cür-üp bar-atat “gidiyor”

bar-a-t-ı-ş-a-t “oturarak gidiyorlar”

2.1. İşlevi

2.1.1. Bu tasvir fiili, hareketin belirli bir yöne doğru gidişini bildirir.

Altay yazı dilinde *ket-* fiili kullanılmıyor. Bunun yerine *bar-* fiili kullanılmaktadır.

Alt.: *Kudaydıñ tüp-tüs etken cerdi, onço caman **buzup bargan.*** “Tanrının yarattığı yeri, bütün kötülük bozdu.” (AKK, 17)

*Uçı-uçında bayagı kiji **körünbey bardı.*** “En son sıralarda o adam kendini gizleyerek yaklaştı.” (AKK, 22)

*Bir kün Sarı-Tañ ces sagoon jazap alıp, **añdap bargan.*** “Günlerin birinde Sarı-Tañ bakır ok yaparak ava çıkmış.” (AKK, 92)

*Almıstar **kojoñdop bargan.*** “Kötü ruhlar şarkı söyleyerek gelmişler.” (AKK, 105)

Kırg.: *Altı ay col cürüp Aalı baatır, Baatır kızga **cetip bardı.*** “Aalı pehlivan altı ay yol giderek, pehlivan kıza ulaştı.” (CAT I, 67)

*Men anı Moskvanın beytapkanasına çeyin **cetkirip bargam.*** “Ben onu Moskova hastahanesine kadar götürmüştüm.” (CAT VI, 17)

3. başta-

Alt.: *başta- ~ pašta-*

Kırg.: *başta-*

Altaycada *başlamak; başa geçmek, rehberlik etmek* (AARS, 249) Kırgızcada da *başlamak; başa geçmek, rehberlik etmek* anlamlarında kullanılmaktadır. (KRS I, 120)

başta- yardımcı fiili asıl fiile –A/-O, -y; -(l)p/-(U)p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Bu yardımcı fiil iş veya hareketin başlandığını bildirir.

Altayca:

aylanıp başta

Kırgızca:

aylana başta “dönmeye başla”

iştey başta

tarkatıp başta

ürenip başta

iştey başta “çalışmaya başla”

tarkatıp başta “dağıtmaya başla”

üyrönüp başta “öğrenmeye başla”

3.1. İşlevleri

3.1.1. Bu fiil bir işi ve hareketi başlamayı bildirir.

Alt.: *Onoñ lo bayın albatı özüp baştağan.* “Onunla halk büyümeye başladı.” (AKK, 93) *Ol aay-baş cok ürüp baştadı.* (AKK, 22)

Kırg.: *Baştapkı cıldarda, kazak, tatar tilderinde cazıp, oşol tilderde çıkkın kezit-jurnaldarga ır ańgemelerin bastırıp jürüşköñ Sıdık Karaç uulu , Kasımalı Bayalı uulu sıyaktuu akın-cazuuçular emi öz ene tilinde, töl basmakanasında kitepterin çigara baştadı.* “İlk yıllarda, Kazak ve Tatar dillerinde yazan, bu dillerde yayınlanmış olan gazete, dergilere şiirlerini yayınlayan Sıdık Karaç uulu, Kasımalı Bayalı uulu gibi yazarlarımız, şimdi kendi ana dilinde, kendi matbaasında kitaplarını çıkarmaya başladı.” (MS, 91)

4. ber-

Alt.: *ber ~ per*

Kırg.: *ber*

Altaycada *vermek*, *yardımcı fiil* (AARS, 251-252) anlamlarında kullanılmaktadır. Kırgızcada *vermek*, *bir defa vermek*; *üzerine vermek*; *yardımcı fiil* (*baş fiilin geçen gerondifi ile birlikte yardımcı fiil sıfatıyla işin başka bir şahsın tevkili ile yahut onun için yapıldığını ve iş neticesinin asıl iş gören şahsa değil de diğer bir şahsa yöneldiğini de ifade eder*) (KRS I, 128) anlamlarında kullanılmaktadır.

Clauson, *ber-* tasvir fiilinin esas fiile *-p* zarf-fiil ekiyle bağlandığı durumlarda, genellikle hareketin, başka birisinin lehine yapıldığını veya başka birisine yönlendirildiğini ifade ettiğini söyler.¹²⁶

Yudahin *ber-* tasvir fiiliyle ilgili şunları söyler: “*-p* zarf-fiili ile kullanıldığı zaman hareketin kararlılığını ve kesinliğini de ifade eder”.¹²⁷

Bu fiil, hem *-A/-O*, *-y* hem de *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle kullanılmaktadır. Daha çok geçişli fiillerle kullanılmaktadır.

Altayca:

kel-e ber

kuuçında-y ber

sal-a ber

ıyla-y ber

işte-y ber

Kırgızca:

kel-e ber “gel”

süylö-y ber “konuş”

sal-a ber “koy”

ıyla-y ber “ağla”

işte-y ber “çalış”

4.1. İşlevleri

4.1.1. Kırgız yazı dilinde *-A/-O*, *-y* şeklindeki zarf-fiillerle kullanıldığında, bazen hareketin yapılışının tezliğini de bildirir: *koyo ber*, *sala ber* v.s.

4.1.2. İki lehçede de *-A/-O*, *-y* ekleriyle kullanıldığında hareketin başlangıcını ve sürekliliğini bildirir.

Alt.: *Kıstı onoñ arı alıp cüre berdi.* “Kızı yanına alarak, yoluna devam etti.” (AKK, 100)

¹²⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of PreThirteenth Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, 1972, s. 354-355.

¹²⁷ K. K. Yudahin, *a.g.e.*, s. 128.

Katu karganani sıy bazıp, kara tegenektı keze çaap, kara korumdı kılray berdi. “Sert akasya kabuğunu sıyıra basarak, siyah yaban gülünü keserek, kara kum ile devam etti.” (AKK, 90)

Cıldıs uydıñ tuygaktarınıñ ortozınañ bızırıp teñerige çıga bergen. “Yıldız ineğin toynaklarının arasından sıyrılarak göğe yükselivermiş.” (AKK, 61)

Ceti-kaan attarına minip, añaar bolo bergen. “Ceti-kaan atlarına binerek, sürekli avcılıkla meşgul olurlarmış.” (AKK, 60)

Erlik Kudayga açınala, cerdiñ ceti kadına oyto kire bergen. “Erlik Tanrıya sinirlenerek, yerin yedi kat altına inivermiş.” (AKK, 36)

Kırg.: *Bızdın mamile murgadıday bir kalıpta kala berdi.* “Bizim aramız bozulmadan eskisi gibi devam ediyor.” (CAT I, 158)

ırçı oşentip otura berdi. “Şair öylece oturup kaldı.” (CAT I, 52)

Konok bolup türkün daam sızdı, emi uşulardın baardığı tündük ölkösündögü bir bolup ötkön eles katarı gana kala beret. “Konuk olarak çeşitli yemekleri denedi, şimdi bunların hepsi kuzey ülkelerinden hatıra olarak kalır.” (MM, 78)

4.1.3. *-p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında, başkası için yapma veya başkasının yararına yapma anlamlarını ifade eder. Ayrıca, belirli bir zaman kesintisindeki hareketin başlangıcını ve sürekliliğini bildirir.

Alt.: *Aldınañ tura ne bolgonın tökpöy-çaçpay kuuçındap berdi.* “Önceden ne olduğunu teker-teker anlattı.” (AKK, 100)

Sler mını olordıñ aldına kuuçındap bergen bolzogor? “Siz bunu onlara söylediniz mi?” (KT, 305)

Üç-Kurbustan kutuk suunı tap alıp, kargaannıñ oozına urup berdi. “Üç-Kurbustan kuyu suyunu bularak, ihtiyara verdiler.” (AKK, 28)

Tökpöy-çaçpay kuuçındap berdi. “Hepsini tek-tek anlattı.” (AKK, 103)

Ol kiji men caş tuşta aydıp bergen. “O adam ben gençken anlatmıştı.” (KT, 152)

Kırg.: *Alabaydın eesi Tarazdagı köpöskö Rahman bay belek katarı özü alparıp berdi.* “Alabay’ın sahibi Tarazdaki tüccara, Rahman han hediye olarak kendisi götürdü.” (CAT I, 64)

Zarlıktı kolmo-kol tapşırıp közdötüp koygon soñ, keçikpey uşunun artına tüşüp cönöp berdi. “Zarlık’ı eline verdikten sonra çok kalmadan onun arkasından gitti.” (CAT II-III, 15)

Kırgız eli degele түбү түптүү el ekenin, tarıhı bay ekenin şuruday tizip, saymedirep aytıp berdi. “Kırgızların tarihinin çok eskilere dayandığını, akıcı bir şekilde anlattı.” (MM, 158)

5. bol-

Alt.: *pol~bol*

Kırg.: *bol*

Bu fiil, kök halinde geçişsiz bir fiildir. Eski Türkçeden itibaren *bol-* fiili¹²⁸, yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Verbitskiy’in sözlüğünde *pol-* şekliyle “*yapmak, (bir işi) bitirmek, olmak, bulunmak*” anlamlarında verilmektedir. (AARS, 260) Yudahin’in sözlüğünde “*olmak, olmaya başlamak, dönmek, vuku bulmak, husule gelmek, şu veya bu şekilde gözükme, bitirmek, sonuna kadar ermek*” anlamları verilmektedir. (KRS I, 141)

¹²⁸ Gabain *bol-* fiilinin “imek” ve “olmak” gibi iki manasının olduğunu ve bu manalardan “imek” manası “olmak” manası kadar çok kullanılmadığını belirtmiştir. A. von Gabain, **a.g.e.**, 238.ş.

bol- fiili esas fiil olarak kullanılır. Esas fiile *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Hareketin tam olarak, eksiksiz yapıldığını ifade eder.

İki lehçede de bu fiilin olumsuzu, *-BA/-BO* olumsuz ekiyle yapılır. İş veya hareketin gerçekleşmediğini bildirir. Kırgız Türkçesinde bu fiilin olumsuzu “*alba*” yardımcı fiilinin anlamına denk gelmektedir.

Altayca:

oyno-p bol-dı “oyunu tamamladı”

kojoñdo-p bol-dı “şarkıyı bitirdi”

bar-ıp bol-dı “ulaştı”

tud-up bol-bo-dı “tutamadı”

tan-ıp bol-bo-sım “tanıyamadım”

Kırgızca:

ayt-ıp bol-dum “konuşmamı bitirdim”

caz-ıp bol-du “yazıyı bitirdi”

oku-p bol-du “okup bitirdi”

karma-y al-ba-dı “tutamadı”

taanı-y al-ba-dım “tanıyamadım”

5.1. İşlevi

5.1.1. Eylemin eksiksiz, tam yapıldığını ifade eder.

Alt.: *Kandıy da caan sös aydarga turgan kijiniñ büdümü bar, ce **tidinip bolboyt.*** “Önemli söz söyleyecek adamın seçme hakkı var ise sıkılmamalıdır.” (KT, 91)

Kırg.: *Noyon üzöñgünü teep ırgalıp **minip boldu.*** “Kahraman üzengiye teperek yavaşça atına bindi.” (CAT VII-VIII, 9)

6. *cat-, cür-, otur-, tur-*

Kırg.: *cat-, cür-, otur-, tur-*

Alt.: *d'at-, d'ür-, otur-, tur-*

Bu yardımcı fiillerin her birinin ayrı özelliklerinin yanında, bunları bağlayacak ortak özelliğe de sahiptirler. Bu özellikleri onları diğer yardımcı fiillerden farklılaştırmaktadır. Çünkü, yardımcı fiil olarak çok geniş anlamda kullanılmaktadırlar. Türkoloji araştırmacılarının çalışmalarında en çok bu dört yardımcı fiile yer vermeleri de geniş anlamda kullanıldığını kanıtlamaktadır¹²⁹.

6.1. *cat-*

cat- yardımcı fiili, *-A/-O, -y; -(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle kullanılır.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. §.	<i>al-ıp d'adır-ı-m/d'ad-ı-m</i>	<i>al-ıp cat-a-m</i>
II. §.	<i>al-ıp d'adır-ı-ñ/d'ad-ı-ñ</i>	<i>al-ıp cat-a-sıñ</i>
III. §.	<i>al-ıp d'adır-ı/ d'ad-ı (d'at-)</i>	<i>al-ıp cat-a-t</i>

Çokluk

I. §.	<i>al-ıp d'adır-ı-bıs/d'ad-ı-bıs,</i> <i>d'adır-ı-k/d'ad-ı-k</i>	<i>al-ıp cat-a-bız</i>
II. §.	<i>al-ıp d'adır-ı-gar/d'ad-ı-gar</i>	<i>al-ıp cat-a-sıñar</i>
III. §.	<i>al-ıp d'adır-lar/d'ad-ı-lar</i>	<i>al-ıp cat-ı-ş-a-t</i>

¹²⁹ H. Jubanov, *Zametki o spomogatel'nix i slojnix galgolah*, Almata, 1936.

Olumsuzuz

Teklik

I. ş.	al-ba-y d'adır-ı-m/d'ad-ı-m	al- ba-y cat-a-m
II. ş.	al- ba-y d'adır-ı-ñ/d'ad-ı-ñ	al- ba-y cat-a-sıñ
III. ş.	al- ba-y d'adır-ı/ d'ad-ı (d'at-)	al- ba-y cat-a-t

Çokluk

I. ş.	al - ba-y d'adır-ı-bıs/d'ad-ı-
bıs, d'adır-ı-k/d'ad-ı-k	al- ba-y cat-a-bız
II. ş.	al- ba-y d'adır-ı-gar/d'ad-ı-
gar	al- ba-y cat-a-sıñar
III. ş.	al- ba-y d'adır-lar/d'ad-ılar	al- ba-y cat-ı-ş-a-t

6.1.1. İşlevi

6.1.1.1. Hareketin, durumun sürekliliğini ve devamlılığını bildirir.

Alt.: *Kaçan Altın-Köl ködürilgende, bu orogo Altın-Köldön suu **kelip d'at**.* “Altın-Köl’ün seviyesi yükseldikten sonra, bu çukura su gelmeye başladı.” (AKK, 75)

*Baay ejikteñ **kirip d'attı**.* “Baay kapıdan giriyordu.” (D’D’E, 54)

*Kırgıs kelin bisti **tögündep d'at**.* “Kırgız gelin bizi kabul etmiyor.” (KT, 390-391)

Kırg.: *Ekööbüz aşkanaga kirip tamaktanıp, balalık çaktan estep katkıp **külüp cattık**.* “İkimiz yemekhanede yemek yerken, çocukluğumuzu hatırlayarak gülüşüyorduk.” (CAT I, 203)

*Seyne da cañı ele maşınadan tüşüp, bırışıp kalgan köynögün oñdop, çaçın **tarap catkan**.* “Seyne de biraz önce arabadan inerek, eteğinin kırıışıklıklarını düzeltip, saçlarını tarıyordu.” (KS, 120)

*Saykal aytkanday ele taza, nazik ün menen **ırdap cattı**.* “Saykal’ın dediği gibi temiz ve berrak bir sesle şarkı söylüyordu.” (MM, 145)

6.1.1.2. İki lehçede de gelecekte niyet edilen, yada amaç edilen iş veya hareketi bildirir. Bu durumda asıl fiile Altaycada –*ArgA* Kırgızcada ise – *GAnI/-GonU* birleşik eklerinin gelmesiyle gerçekleşir:

bar-ar-ga d’at ~ bar-ganı catat “gidecek, gitmek niyetinde”

kel-er-ge d’at ~ kel-geni catat “gelecek, gelmek niyetinde”.

6.2. cür-

cür- yardımcı fiili de –*A/-O*, –*y*; –*(I)p/- (U)p* zarf-fiil ekleriyle kullanılmaktadır. Fiilin –*(I)p/- (U)p* zarf-fiil ekleriyle kullanımı daha işlektir.

Teklik

	Altayca:	Kırgızca:
I. ş.	<i>aydıp d’ür-ı-m/ d’ür-ü-m</i>	<i>aytıp cür-ö-m</i>
II. ş.	<i>aydıp d’ür-ı-ñ</i>	<i>aytıp cür-ö-süñ</i>
nez.		<i>aytıp cür-ö-süz</i>
III. ş.	<i>aydıp d’ür-ı</i>	<i>aytıp cür-ö-t</i>

Çokluk

I. ş.	<i>aydıp d’ür-ı-bıs</i>	<i>aytıp cür-ö-büz</i>
-------	-------------------------	------------------------

II. ş.	<i>aydıp d'ür-ı-gar</i>	<i>aytıp cür-ö-süñör</i>
nez.		<i>aytıp cür-ö-süz-dör</i>
III. ş.	<i>aydıp d'ür-ı</i>	<i>aytıp cür-ü-ş-ö-t</i>

6.2.1. İşlevleri

6.2.1.1. Hareketin kesintisiz olarak devam ettiğini ve sürekliliğini bildirir. Bundan dolayı âdet hâline gelme durumunu anlatır.

Alt.: *İçkeniñneñ içijip d'üreyin. Baalu atkan añıñdı barıp tudup berip d'üreyin.* “İçtiğinden beraber içelim. Değer verdiğin avı gidip yakalayayım.” (AKK, 52)

Bardı, bardı, d'ışka d'etti, Aba-d'ışka kömüle berdi, aylan bolboy añdap d'ürdi. “Gitti, devam ederek ormana geldi. Sık ormana girdi ve dönmeden avına devam etti.” (AKK, 89)

Kırg.: *On çaktı balanı tobu menen eerçite cürgön Düyşön tigil üygö bir kirip, berki üygö bir kirip aralap cürdü.* “On kadar çocuğu yanına alan Düyşen, bütün evleri sırasıyla geziyordu.” (BM, 521)

Oşondon beri Seyne anıkına tınbay kattap til üyrönüp cüröt. “Seyne o günden beri durmadan onun evine giderek dil öğreniyor.” (KS, 111)

6.2.1.2. Kırgızcada –GAnI/-GOnU zarf-fiil ekleriyle kullanılırsa hareketin bir şeye niyetlendiğini ifade eder. Örneğin;

ayt-kanı cüröt “söylemek üzere, söylemeyi niyetleniyor.”

sok-konu cüröt “dövmek üzere, dövmek niyetinde.”

uurda-ganı cüröt “çalmak üzere, çalmak niyetinde”.

6.3. otur-

Altay Türkçesinde *oturmak*, *bir yerde bulunmak*; *yaşamak*; *yardımcı fiil* (AARS, 225). Kırgız Türkçesinde ise *oturmak*, *yerleşmek*; *bulunmak*, *ikamet etmek*; *evde kalmak* (*gelinlik kız hakkında*); *yardımcı fiil* (KRS, II, 85) anlamlarında kullanılmaktadır.

otur- yardımcı fiili Eski Türkçede *olur-* yapısıyla esas fiil olarak görülmektedir.¹³⁰ Clauson'a göre XIII. yüzyıldan itibaren Harezmi Türkçesinde *oltur-/otur-* olarak kullanılmaya başlamıştır.¹³¹

Kök olarak geçişsiz bir fiildir. Genellikle, *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır ve işin sürekliliğini ifade eden bir tasvir fiildir.

Altayca:

işte-p otur-u-m “çalışıyorum”

kör-ü-p

“görüyorsun”

oyno-p otur-u “oynuyor”

Kırgızca:

işte-p otur-a-m

otur-u-ñ *kör-ü-p otur-a-sıñ*

oyno-p otur-a-t

6.3.1. İşlevleri

6.3.1.1. Eğer esas fiil hareket bildiren bir fiilden oluşursa, *otur-* yardımcı fiilin gelmesiyle hareketin gelişerek devam ettiğini bildirir.

Alt.: *A Sandraş deze, bu öydö baza la bu kara çalkandarga d'aşınıp alıp, onçozun ugup la **körüp oturdu**.* “Sandraş ise, o sırada yine bu kara şalgamlara saklanarak, hepsini dinliyor ve herşeyi görüyordu.” (D'D'E, 78)

¹³⁰ B. Atalay, *Divanü Lûgati't-Türk*, I, Ankara, 2006 s. 224

¹³¹ G. Clauson, *a.g.e.*, s. 150-151.

Kırg.: *Buylaş şerikteri menen kündöp, tündöp col cürüp oturup, Anciyanga barat.* “Buylaş arkadaşlarıyla gece gündüz yoluna devam ederek Andijan’a ulaşır.” (CAT II-III, 223)

6.3.1.2. Hareketin belli bir süre içerisinde devam ettiğini, hareketin sürekliliğini bildirmede kullanılmaktadır.

Alt.: *D’aydiñ öyinde emeender d’uulıjıp, ijin büdürgen kiyninde, kuuçındajıp oturgan.* “Yazın bayanlar işlerini bitirdikten sonra, toplanarak sohbet ederler.” (AKK, 34)

Kırg.: *Boston beker ele tınçsızdanıp catkan. Bul tünü Akbara Başat kapçıgayının içindegi eski üñkürdün canında Börü-Anaga armanın cetkire albay, ulup oturgan.* “Boston boşuna rahatsız olmuştu. Bu gece Akbara Başat vadisindeki eski mağara önünde Börü-Anaya derdini duyuramayıp, uluyordu.” (K, 330)

“Tanabay kayda? Kele elekpi?”- dep ulam surap cattı. Coldo kelatkandır, azır kelip kalar, dep biz köñülün cubatıp oturduk. “Tanabay nerde? Daha gelmedi mi?” diye tekrar tekrar soruyordu. Belki, yolda geliyordur, birazdan gelir, diye biz sakinleştiriyorduk.” (G, 166)

6.4. tur-

Altay Türkçesinde *tur-* fiili *durmak, kalkmak; bulunmak; fiyatı olmak; olmak, oluşmak; (fiilin hareketin devamlılığını gösteren yardımcı fiil)* anlamlarında kullanılmaktadır. (AARS, 374-376) Kırgızcada ise *ayakta durmak, ayağa kalkmak; bulunmak, ikamet etmek, oturmak (yaşamak); değmek (değerinde olmak); fiyatı olmak; hizmette bulunmak, (yardımcı fiil sıfatıyla işin sürekliliğini ve devamını gösterir)* (KRS II, 268) anlamları vardır.

tur- tasvir fiili kök hâlinde geçişsiz fiil olup, zaman bildiren esas fiillere gelerek hareketin devamlılığını ve sürekliliğini bildirir. Esas fiile hem –A/-O; -y hem de -(I)p/-(U)p zarf-fiil ekiyle bağlanır.

Altayca:

Kırgızca:

Teklik

I. ş.	<i>kel-ip tur-ı-m/tur-u-m</i>	<i>kel-ip tur-a-m</i>
II. ş.	<i>kel-ip tur-ı-ñ/tur-u-ñ</i>	<i>kel-ip tur-a-sıñ</i>
III. ş.	<i>kel-ip tur-ı-/ tur-u</i>	<i>kel-ip tur-a-t</i>

Çokluk

I. ş.	<i>kel-ip tur-u-bıs/ tur-u-k</i>	<i>kel-ip tur-a-bız</i>
II. ş.	<i>kel-ip tur-ı-gar</i>	<i>kel-ip tur-a-sıñar</i>
III. ş.	<i>kel-ip tur-ı-/ tur-u</i>	<i>kel-ip tur-u-ş-a-t</i>

6.4.1. İşlevleri

6.4.1.1. Hareketin sürekliliğini bildirir.

6.4.1.1.1. Eylemin şu anda devam ettiğini bildirir.

Alt.: *kar d'aap turı.*

Kırg.: *kar caap turat.*

İki örnekte de şu an karın yağması devam ettiğinden haber veriyor.

6.4.1.1.2. Eylemin daha önceden başlamış, devam etmekte olan ve devam edecek durumunu bildirir. Burada Altaycada şekil olarak *fiil* + - *GAn/-Gon* + *ça turdı* kullanılmaktadır.

Alt.: *kar d'aagança turdı.*

Kırg.: *kar caap turat (toktoboston “durmadan”)*

Yani, daha önceden de kar yağıyordu, şu an da devam ediyor ve edecektir.

6.4.1.2. Bazen hareketin tekrarlandığını bildirir:

Altayca:

d’urup tur-ı/ tur-u

içip tur-ı/tur-u

kelip tur-ı/ tur-u

Kırgızca:

cürüp tur-a-t

içip tur-a-t

kelip tur-u-ş-a-t

6.4.1.3. Kırgızcada bazen bu fiil esas fiile –A/-O; -y zarf-fiil ekiyle bağlandığında, Altaycada aynı esas fiile -(I)p/-(U)p zarf-fiil ekiyle bağlanarak, belirsiz geçmiş zamanda iken hareketin adet edilmiş durumunu anlatmaktadır.

Altayca:

ber-ip tur-gan

d’aap tur-gan

d’ur-up tur-gan

Kırgızca:

ber-e tur-gan “hep veriyordu”

caa-y tur-gan “hep yağıyordu”

cür-ö tur-gan “hep yürüyordu”

6.4.1.4. İki lehçede de *tur-* tasvir fiili hareketten daha çok durumu anlatmakta kullanılır. Genelde nesneleri anlatmakta kullanılır.

Alt.: *Tamara adazınıñ d’asında tumçugin tıyrıñdadıp turdı.* “O anda Tamara babasının yanında burnunu kıvırıyordu.” (D’D’E, 52)

Elbegen aylınañ tışkarı çıksa, tülkü sütti içip turgan. “Elbegen evinden dışarı çıktığında, tilki sütü içiyordu.” (AKK, 75)

Oyndo iñir-çıñır tabış ugulıp turgan, bala ıylap turgan. “Oyunda çınlayan ses duyuluyor, çocuk ağlıyordu.” (AKK, 154)

Kırg.: *Karabek eki beti tamılcıp, sıpaa cımıyıp, közün süzö ırdı tıñşap turdu.*

“Karabek’in yüzü canlanarak, gülümseyerek, şarkıyı dinliyordu.” (SK, 77)

Tegine, daracasına, amalına caraşa keñ divanhananın tak turgan törünön eki bosogosuna deyre kırka tartıp, eşik caktı cal-cal karaşıp, tımtırs kütüp turuştu. “Soyuna, derecesine, durumuna göre geniş divanhanedeki tahtın iki tarafında durarak, kapıya sık sık bakarak, sessizce beklediler.” (SK, 87)

6.4.1.5. Kırgız Türkçesinde bu yardımcı fiil –A/-O, -y eki alarak ve kendisi emir kipinde kullanılıyorsa, bazen kısa süreliliği bildirir. Örneğin;

Añgıça ayran kuyup içe tur. “O zamana kadar ayran içe dur.”

7. d’asta ~ cazda

Alt.: *d’asta*

Kırg.: *cazda*

Altay Türkçesinde *az kalmak* (AARS, 83), Kırgız Türkçesinde ise (*hâl, zaman gerondifi şeklinde olan fiilden sonra*) *az kaldı* (KRS I, 194) anlamlarına gelen bu fiil kök olarak geçişsiz bir fiildir.

Hareketin gerçekleşmeye çok yakın kaldığını, ama gerçekleşmediğini bildirir.

Alt.: *iye d’asta-* “yapmaya az kalmak”, *sogo d’asta-* “dövmeye az kalmak” (AARS, 83)

Kırg.: *kete cazda-* “gitmeye az kalmak”, *tögö cazda-* “dökmeye az kalmak”, *bakırıp iye cazdadı* “az kalsın bağırıverecekti.”

8. *ciber-*

Kırg.: *ciber-*

ciber- tasvir fiili Altay Türkçesinde kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde *göndermek, yollamak; geçirmek (müsaade vermek); (yardımcı fiil olarak ir- ve iy- fiilleriyle aynı özelliklere sahiptir) (KRS I, 253)* anlamlarında kullanılmaktadır.

ciber- tasvir fiili, Eski Türkçeden itibaren kullanılan *ıdı ber-* veya *ıdu ber-* birleşik yapısından oluşmuştur. Genelde, geçişli fiillerle kullanılır. Bu fiil esas fiile sadece *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle birleşir:

cadat-ı-p ciber-üü “bıktırıp vermek”, *ıyla-p ciber-üü* “ağlayıp vermek”, *ırgıt-ı-p ciber-üü* “atıp vermek”, *tög-ü-p ciber-üü* “döküp vermek”, *sat-ı-p ciber-üü* “satıp vermek”.

8.1. İşlevi

İşlev olarak hareketin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini ifade eder. Tezlik bildiren bir fiildir.

Gülümkandın sözünön ulam böltürüktördü içinen ayap olturgandar cılmayıp jiberiştı. “Kurt yavruları için acıyanlar, Gülümkan’ın dediklerinden sonra gülümseyiverdiler.” (K, 245)

Ayal bul sözdü ukkanda kubanganınan kıykırıp ciberdi. “Kadın bunu duyduğunda sevincinden bağırıverdi.” (CAT IV-V, 283)

9. çık-

Alt.: çık-

Kırg.: çık-

Altay Türkçesinde *çıkmaq*, *ilerlemek*; *içeriden dışarıya varmak*; (ses için) *çıkmaq*, *duyulmak*; (AARS, 437) Kırgızcada *içeriden dışarıya varmak*; *arkadan öne doğru hareket etmek*, *yerinden oynayıp görünecek bir duruma gelmek*, *yukarıya tırmanmak*, *yükselmek*, *yayılmak* (ses hakkında) (KRS II, 385) anlamlarını taşımaktadır.

çık- yardımcı fiili *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır. Bu yardımcı fiiller geçişli ve geçişsiz fiillere de gelir.

Altayca:

kayna-p çık

köçür-ip çık-tı

kıçır-ip çık

d'uu-p çık

Kırgızca:

kayna-p çık “kaynamak”

köçür-üp çık-tı “tekrardan yazıp bitirmek”

oku-p çık “okuyup bitirmek”

cuu-p çık “yıkayıp bitirmek”

9.1. İşlevi

9.1.1. Olayın veya hareketin bittiğini bildirmektedir.

Alt.: *Çedirgen çaçılğan la kiyninde, ot kuuga tiyele, ot d'albirap çıktı.* “Kıvılcım yayıldı ve ateş kuru ağaca gelince alev-alev yandı.” (AKK, 24)

Kırg.: *Oşol keçte ele Ober-Kandalov Abdiydi ört öçürgüçtördün cayına alparıp saldı, al oşerdegı boş kerebetke catıp, tünöp çıktı.* “Hemen o akşam

Ober-Kandalov Abdiy'i itfayecilerin yerine götürdü. O geceyi oradaki boş yatakta geçirdi." (K, 209)

10. *kal-*

Alt.: *kal-*

Kırg: *kal-*

Altaycada *kalmak*; *ölmek*; *beklenmedik bir şekilde meydana gelen hareketi gösteren yardımcı fiil* (ATS, 94) anlamlarında kullanılmaktadır. Kırgızcada *kalmak*, *geri kalmak*; *kal-* fiil yardımcı fiil rolünde işin beklenilmemiş olduğunu gösterir. (KRS I, 328)

kal- fiili diğer yardımcı fiillere göre çok anlamlıdır ve çok kullanılır. Kök halinde geçişsiz bir fiildir. Bu tasvir fiil başka tasvir fiiller gibi, asıl fiile iki şekilde *-A/-O*, *-y* ve *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle bağlanmaktadır.

Altayca:

açıl-ı-p kal-dı

bil-ip kal-dı

otur-ı-p kal-dı

sanan-ı-p kal-dı

tüşün-be-y kal-dı

Kırgızca:

açıl-ı-p kal-dı "açıldı"

bil-ip kal-dı "öğrendi"

otur-u-p kal-dı "oturdu"

oylon-u-p kal-dı "düşündü"

tüşün-bö-y kal-dı "anlamadı"

10.1. İşlevleri

10.1.1. *-A/-O*, *-y* zarf-fiiliyle kullanıldığında bitmeye az kalan, bitmek üzere olan hareketi ifade eder.

Alt.: *Ol almıstar eki kolin çalmınıp, **cada kalgan**.* “O kötü ruhlular iki elini birleştirerek, yere kapılıvermişler. (AKK, 101)

*D’asında kandiı da bolzo, d’erleji otırsın degen bolboy – dep, kargan erinderin tiştep, uzak **otura kalgan**.* “Yanında ne de olsa, hemşehri otursun demekle olmuyor diye, yaşlı dudaklarını dişleyerek, uzağa oturuvermişti.” (KT, 358)

Kırg.: *Ildamdık ıldamdıktan utuldu. Dem **cetpey kaldı**.* “Hızlılık hızlılıktan yenildi. Nefes alamadı.” (CAT I, 15)

*Ünün akırın çıkarıp, sözünün ayagın **aytpay kaldı**.* “Sesini kısarak, sözünün sonunu tamamlamadı.” (CAT I, 21)

*Al **cılmaya kaldı**.* “O gülümseyiverdi.” (CAT I, 35)

10.1.2. *-(I)p/-(U)p* zarf-fiiliyle kullanıldığında, hareketin bitmişliğini ve devamının olmayacağını ifade eder.

Alt.: *Suular şılırap, **agıp kaldı**, Salkındar sıılap, **ödüp kaldı**.* “Sular kaynayarak aktı, rüzgarlar inleyerek esti.” (AKK, 125)

*Anayıp at kijiniñ ekinçi nökörü **bolup kalgan**.* “Böylece at insanın ikinci dostu olmuştur.” (AKK, 51)

*Cer aldın biylegeni Erlik-biy **bolup kaldı**.* “Yer altını yöneten de Erlik-biy oldu.” (AKK, 31)

*Seneñ bolkıy erler, seneñ **bolkıy baatırlar d’ok lo bolıp kaldı**.* “Senin gibi güçlü pehlivanlar da kayboldu.” (KT, 141)

Kırg.: *Men bardıgın tökpöy-çaçpay aytıp bereyin, ança arızıp kelipsin sen basa catıp ugup, baki-cogun korotıoy jazıp kal.* “Ben hepsini tek-tek anlatayım, madem çok istiyorsun dikkatle dinleyip, hepsini yaz.” (MM, 158)

Küügüm kirip, cer karañgılap kalgan. “Akşam olup, etraf karanlığa bürünmüştü.” (CAT II-III, 3)

Anın stoluna restorandın kızmatkerlerinin biri kelip kaldı. “Onun masasına restoranın hizmetçilerinden biri geldi.” (CAT I, 20)

11. kel-

Alt.: kel-

Kırg.: kel-

Altay Türkçesinde *gelmek*; *zaman olarak yaklaşmak*; (*şimdiki zamanın belirli bir anında hareketin tamamlanacağını gösteren yardımcı fiil*) (AARS, 167) anlamları vardır. Kırgızcada *beriye, söyleyene doğru, hareket etmek (yay, vasıta ile, yüzerek vs.) gelmek; ermek, ulaşmak; gücü yetmek; uygun olmak; yerine getirilmek, tahakkuk etmek; (önce söz ‘gu’ ile bittiğinde) arzu etmek; (yardımcı fiil sıfatıyla kel- işin arasız, kesilmeden vukua geldiğini yahut gelmekte olduğunu gösterir)* (KRS II, 358) anlamlarında kullanılmaktadır.

Kök olarak geçişsiz bir fiildir. –A/-O, -y ve -(l)p/-(U)p zarf-fiil ekleriyle esas fiile bağlanır.

Altayca:

al-ı-p kel-

ayd-ı-p kel-

baz-ı-p kel-

Kırgızca:

al-a/(-ıp) kel- “getirmek”

ayt-a/(-ıp) kel- “anlatmak”

bas-ı-p kel- “yürümek”

ced-i-p kel-

cet-i-p kel- “ulaşmak”

kir-i-p kel-

kir-i-p kel- “girmek”

11.1. İşlevleri

11.1.1. Kırgızcada bu tasvir fiili, –A/-O, -y zarf-fiiliyle kullanıldığında esas fiilde ifade edilen hareketin kararlı yapıldığını veya çabucak, birden bire yapıldığını bildirir. Altay Türkçesinde bu zarf-fiil yerine -(I)p/-(U)p zarf-fiil eki kullanılır.

Alt.: *Bu öydö Ülgen kудay bargan cerineñ **cedip kelgen**.* “Bu anda Tanrı Ülgen gittiği yerden hemen dönmüştü.” (AKK, 24)

*Bayağı agaştıñ ortozında ulus **çikkılap keldiler**.* “O ağacın arasından insanlar çıkageldiler.” (AKK, 25)

Kırg.: *Aradan biraz ubakit ötkön soñ al boz üydön **çığa keldi**.* “Aradan biraz vakit geçtikten sonra, o çadırdan çıkageldi.” (CAT I, 189)

*Tümön ayıldan Bayalı degen ırçı kelet. Men da ırdasambı depturam, gitara **ala keldim ele**.* “Tümön köyünen Bayalı adlı şair gelecek. Ben de şarkı söylesem mi, diye gitarı getirmiştım.” (CAT IV-V, 65)

11.1.2. -(I)p/-(U)p zarf-fiil ekleriyle bağlandığında, esas fiilin ifade ettiği hareketin tamamen yapıldığını, tamamlanıp bitirildiğini ifade eder.

Alt.: *Bir katap Kuld’ukayga onıñ üyiniñ açızı **ayıldap keltir**.* “Kuld’ukay’a yeniden, amcası misafirliğe gelmiş.” (AKK, 81)

*D’arındarı tartılğakşıp, köstörü **caştalıp keldi**.* “Omuzları zonklayarak, gözlerine yaş geldi.” (KT, 215)

Kırg.: *Al aňgıça darbaza şart açılıp birden-ekiden eerçişken kişiler kirip kelişti.* “O sırada kapı açılarak, insanlar birer, ikişer içeri girmeyi başladı.” (KS, 124)

Meymandardan faks keliptir, mınakey, okup çıgıp kotorup beresiñ da, bugün es al, col basıp keldiñ. “Konuklarımızdan faks gelmiş, işte bu, okuyup tercüme edersindir. Bugün dinlen, yol yorgunusun.” (CAT II-III, 42)

12. ket-

Kırg.: *ket-*

Altay Türkçesinde bu fiil kullanılmamaktadır. Bunun yerine *bar-* tasvir fiili kullanılmaktadır. Kırgızcada ise *gitmek*, *uzaklaşmak*; *vaki olmak*, *husule gelmek* anlamlarında kullanılmaktadır (KRS I, 381).

Kök hâlinde geçişsiz bir fiildir. Esas fiile *-A/-O*, *-y* ve *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır:

al-a ket-üü “alıp gitmek”, *cön-ö-p ket-üü* “gitmek”, *çıg-ı-p ket-üü* “çıkıp gitmek”, *süylö-y ket-üü* “konuşuvermek”, *oylon-u-p ket-üü* “düşünceye dalıvermek”.

12.1. İşlevleri

12.1.1. *ket-* fiili esas fiile *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle birleştiğinde hareketin tamamen yapıldığını bildirir.

Örnekler:

Abil biy oozun karagan eldi dagı bir sıyra tiktep alıp şar süylöp ketti. “Abil biy kendine bakan halka göz gezdirdikten sonra, bekletmeden konuşmaya başladı.” (SK, 32)

*Kiyin alardın colu **bölünüp ketti**, Arsendin studenttik cıldarı Moskva menen Leningradda öttü. “Sonradan onların yolları ayrıldı, Arsen’in öğrenciliği Moskova ve Leningrad’da geçti.” (CAT II-III, 43)*

12.1.2. Esas fiile –A/-O, -y zarf-fiil ekiyle birleştiğinde hareketin ansızın ve çabucak yapıldığını bildirir.

Örnekler:

*–Tuugan! Tuugandık kılsañız, bizden hanıbizga bir ooz dubay salam ala **ketiñiz!** – dedi. “ – Kardeşim! Eğer kardeşsen hükümdara bizim selamımızı ilet! – dedi.” (SK, 39)*

*Ekööbüz teñ muzdak suunu keçkibiz kelbey kecirlenip, ker-mur **aytışa kettik**. “İkimiz de soğuk suyu geçmek istemeyip, kavga ettik.” (B, 95)*

13. koy-

Alt.: koy-

Kırg.: koy-

Altay Türkçesinde *koymak, bırakmak; (hareketin aniden yapıldığını gösteren yardımcı fiil)* anlamlarında kullanılmaktadır. (AARS, 138) Kırgız Türkçesinde *koymak, yatırıp koymak, bırakmak; müsaade etmek; çarpmak, vurmak; defnetmek; yardımcı fiil rolünde ibareye kuvvet ve anilik verir; eğer baş fiile koy fiili menfi şekilde iseler, bununla işin kaçınılmazlığı ifade edilir.* (KRS I, 393)

Kök olarak geçişli bir fiildir. Esas fiile iki lehçede de –A/-O, -y ve -(l)p/-(U)p zarf-fiil ekleriyle bağlanır.

Altayca:

ayd-ı-p koy-
bıçkın-ı-p koy-
kabirt-ı-p koy-
okşo-p koy-

Kırgızca:

ayt-ı-p koy- “söylemek”
korgo-p koy- “korumak”
kaytart-ı-p koy- “otlattırmak”
ööp koy- (< *öb-ü-p koy-*) “öpmek”

13.1. İşlevleri

13.1.1. *koy-* fiili esas fiile *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle bağlandığında, hareketin tam olarak yapıldığını yada yapılacağını bildirir.

Alt.: *-Sen mında d’at. Emdi kar d’aap koygon.* “-Sen burada kal. Kar yağmış.” (AKK, 94)

Töölös d’anar aldında Köböktiñ adın soyıp, etti beletep koygon. “Töölös gelmeden önce, Köbök’ün atını kesip, etini hazırlamıştı.” (AKK, 94)

Kırg.: *Bir carım cıldan beri orusça koşumça sabaktı dasıkkın pedagog Nina Petrovna ötüp, köp nerseni üyrötüp koydu.* “Bir buçuk senedir Rusça ek dersine tecrübeli dilci Nina Petrovna girerek, çok şeyi öğretti.” (KS, 111)

Al bul süylöşüüdögü zarıl maalımattardı şef Bektur agaga kabarloo uçün koldepterine cazıp koydu. “O, bu konuşmadaki önemli bilgileri Bektur Şefine iletmek için not defterine yazdı.” (CAT II-III, 51)

13.1.2. Esas fiile *-A/-O, -y* zarf-fiil eki aracılığıyla bağlandığında, hareketin tezliğini, kararlılığını ve aniden yapıldığını bildirir.

Alt.: *Kindigine attırtkan Kuld’ukay bagıra salgan boyunça d’erinen d’ügürüp, ilüdeñ ok-d’aazın ala koydı.* “Karnına isabet eden kurşunla

yaralanan Kuld'ukay bağırarak yerinden fırlayıp, asılı duran silahını hemen eline aldı.” (AKK, 82)

Kırg.: *Bir colu men “Too arasında” romanınan üzündü okup catıp, külkügö çakap, takır okuy albay koydum.* “Bir keresinde ben “Too Arasında” romanından bir parça okurken, gülme krizine kapılıp devam edemedim.” (KC, 238)

Al oşo künü suu dastanın aytıp bütürö albay koydu. “O, Su destanını gün boyu söyleyip bitiremedi.” (CAT I, 50)

-Oşentip okuu tabılbay koydu de. Kañça boldu bul cerge kelgeniñe?
– *dedi.* “- Öylece, okul bulamadın demek. Ne kadar oldu buraya geldiğine?- diye sordu.” (CAT II-III, 10)

14. kör-

Alt.: kör-

Kırg.: kör-

Altaycada bu fiilin *görmek, bakmak, dikkatle bakmak; ilgilenmek, göz kulak olmak; denemek, yaşamak, tecrübe etmek; birini kabul etmek, saymak; (yardımcı fiil)* (ATS, 122) anlamları vardır. Kırgızcada ise *görmek; görmek geçirmek; bir şey saymak, bir şey yerine kabul etmek; (önce gelen ablatif ile) (birisini, bir nesneyi) kabahatli, müsebbip saymak; (önce gelen geçen zaman gerundifi ile birlikte) denemek, sınamak; önce gelen hal zaman gerundifi ile ise, emrin kesinliliğini yahut ricanın kuvvetini ifade eder* anlamlarında kullanılır. (KRS I, 427)

Kök olarak geçişli bir fiildir. Esas fiile –A/-O, -y ve -(l)p/-(U)p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır.

Altayca:*ayt-ı-p kör-**bışır-ı-p kör-**kara-p kör-**kel-i-p kör-**sanar-ı-p kör-***Kırgızca:***ayt-ı-p kör-* “anlatmayı denemek”*bışır-ı-p kör-* “pişirmeyi denemek”*bayka-p kör-* “denemek”*kel-i-p kör-* “gel”*oylon-u-p kör-* “düşünmeyi dene”**14.1. İşlevleri**

14.1.1. kör- fiili esas fiile *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle bağlandığında, esas fiilin ifade ettiği hareketin bir deneme olduğunu bildirir.

Alt.: *Budda-Bırhan olordıñ ortozınañ Kand’ut degen tonokçıldı ta neniñ de uçun ilelep kördi.* “Budda-Bırhan onların içinden Kand’ut adlı çapulcuyu da nedendir gözetledi.” (KT, 338)

D’artın aydar bolzo, Sandraş onı bir de katap bolzo tudup körörgö sanangan. “Gerçeğini söylerse, Sandraş onu bir kere de olsa, eline almayı istememişti.” (D’D’E, 76)

Kırg.: *Elden murun alar coldon çetke çıgarılıp taştalğan taştardın tizmegi arkıluu bir ayak coldun eski nugun tabıştı da, bu col aşıunun kay cerinen ötüörün bolcoldop karap körüştü.* “Herkesten önce onlar yolun kenarına atılmış taşlara bakarak, yaya yolunun eski halini buldular ve bu dağın neresinden geçeceğine baktılar.” (K, 288)

Ubagında rejisyorkukka ötüp alıñız dep, kaçça colu kankakşap aytip kördüm, al andaydı ukkusu da kelgen emes. “Zamanında yönetmenliğe geçin diye defalarca söylemiştim. Ama o bunu duymak bile istememişti.” (CAT I, 158)

14.1.2. Kırgız Türkçesinde –A/-O, -y zarf-fiil ekiyle kullanıldığında, ricanın ısrarlılığını bildirmektedir.

Kırg.: *‘Men bugün emne üçün özgörüp kalğanımdı ayıp bereyin, birok emne sebepten öñümö kirip kalğanımdı **suray körbö** agatay – deyt Şahzamen padişa. “Şahzamen padişah: ‘Ben bugün niçin değıştigimi anlatayım, ama neden kendimi iyi hissettiğimi lütfen sorma, ağabeyim’- dedi.” (CAT II-III, 271)*

*Tigi ekö: ‘Kuday üçün, bizdi bul baleeden **kutkara kör** ’-deşti. “Oradaki ikili: ‘Allah rızası için, yalvarınız, bizi bu beladan kurtar’- dediler.” (CAT II-III, 273)*

15. sal-

Alt.: *sal-*

Kırg.: *sal-*

Altaycada *koymak, bırakmak; yerleştirmek; vurmak* (AARS, 285-286). Kırgız Türkçesinde *salmak, koymak; (döşeği) yaymak; (ev) kurmak; çocuk düşürmek; yapıştırmak; hareket etmek, yönelmek; önceden tayin ve takdir eylemek; yalandan göstermek, tecahül ve tegafül etmek; (uzunca bir nesne hakkında) bir yandan bir yana çevrilmek; bir şeye üvenmek, bir şeyi tatbik etmek; (yardımcı fiil)* (KRS II, 125-126) anlamlarında kullanılır.

Kök hâlinde geçişli bir fiildir. *sal-* fiilinde Eski Türkçe ile Altay ve Kırgız Türkçesi arasında herhangi bir fonolojik değışme olmadığı görülür. Bu fiil yardımcı fiil olarak kullanılır ve hareketin sona erdiğini veya aniliğini ifade eder.

Altayca:*apar-ıp sal* “götür”*bayla-p sal**bokto-p sal**ber-i-p sal**oodı-p sal***Kırgızca:***alpar-ı-p sal* (<alıp barıp sal)*bayla-p sal* “bağla”*bekit-i-p sal* “sakla”*ber-i-p sal* “ver”*sındır-ı-p sal* “kır”**15.1. İşlevleri**

15.1.1. –(I)p/-(U)p zarf-fiil ekiyle kullanıldığı zaman hareketin tamamen sonuçlanıp bittiğini bildirir.

Alt.: *Kuday d’ıldıñ baştapkızın “Çıçkan d’ıl” dep adap, onı d’ılga kiydirip salgan.* “Tanrı yılın ilk başına ‘Sıçan yılı’ diye adlandırarak, onu yıla katmıştı.” (AKK, 53)

Ol ulustı öltürbey, artırıp saldı. “O halkı öldürmeden çoğalttı.” (AKK,23)

Ekilezin şkolgo odın keskilezin dep, ştraftap salgam. “İkisine okulun odununu kesme cezası vermiştim.” (D’D’E, 105)

Onı soodotsın dep, d’anına uulçak oturgızıp saldılar. “Onu sustursun diye yanına küçük erkek çocuğu oturtular.” (KT, 388)

Kırg.: *-Tur narı! – dep, Daniyar anı kagıp saldı.* “- Uzak dur! – diye Daniyar onu sözünü kesti.” (C, 10)

Al Nataşkaga kat cazmay boldu da, cazarın cazıp, anısın negedir tıtıp saldı. “O Nataşka’ya mektup yazacak gibi oldu, yazdı ve onu sebepsiz yırttı.” (CAT VI, 43)

Imankul degen biröö too arasınan Gülşaaga aylanıp tüşö turgan tötö coldu körsötüp, general Skobelevdin askerin alardın tak töbösunön çıgarıp

saldı. “İmankul adlı birisi dağ arasından Gülşa’ya inecek yolu göstererek, general Skobelev’in askerlerini onların tam önünden çıkardı.” (SK, 528)

15.1.2. Kırgız Türkçesinde –A/-O; -y ekiyle ise hareketin aniden ve çabucak yapıldığını bildirir.

Kırg.: - *Kördüñüzbü, men sizge liberaldık gazetanın baş makalasın büt boydon ayta saldim.* “ – Gördünüz mü, ben size Liberal gazetesinin ilk makalesinin tümünü anlatıverdim.” (CAT I, 238)

– *Onoyakta - deşti kızdar. Anan: - Mına balası – dep Mitaldı körsötö salıştı.* “ – Orada, dediler kızlar. Sonra: - İşte, oğlu diye Mital’ı gösteriverdiler.” (CAT II-III, 76)

16. tašta-

Kırg.: tašta-

Altay yazı dilinde kullanılmıyor. Kırgızcada *atmak, bırakmak, kesmek, vazgeçmek* (KRS II, 217) anlamlarında kullanılmaktadır.

Genellikle –(I)p/-(U)p zarf-fiil ekiyle kullanılır. Hem geçişli hem de geçişsiz esas fiillere gelir:

ayt-ı-p tašta- “söylemek”, *cıyna-p tašta-* “toplamak”, *cul-u-p tašta-* “yolmak”, *kıyna-p tašta-* “zorlamak”, *tög-ü-p tašta-* “dökmek”.

16.1. İşlevleri

16.1.1. Hareketin birden bire, aniden yapıldığını ifade eder.

Çoro sözdü kaday çukul baştasa, ayagın da dal oşondoy çukul bütürdü. Munu aytuu aga kıyın ele. Birok, aytıp taştadı. “Çoro konuşmasını

nasıl net başladıysa, aynen devam ederek bitirdi. Onun bunu söylemesi zordu. Ama, söyleyiverdi.” (MM, 227)

Alar üçün cumuşçumun da. Ulaholgo alıp kelip taştadı. “Onlar için işçiyim ya. Ulahol’a getirip bıraktılar.” (CAT VII-VIII, 31)

16.1.2. Bu fiilin –A/-O; -y ekiyle birleştiği zaman, birleşik yapı üç fiilden oluşur ve hareketin başlayıp sonuna gelmeden durduğunu ifade eder.

Cazıp iye taştadı. “Az kalsın yazacaktı.” (KRS II, 217)

17. *tüş-*

Alt.: *tüş-*

Kırg.: *tüş-*

tüş- fiili Altaycada *inmek, düşmek, geçmek; (hareketin aniden yapıldığını gösteren yardımcı fiil)* (AARS V, 387) anlamlarında kullanılmaktadır. Kırgızcada ise *düşmek, inmek; işin aniliğini yahut kuvvetini ehemmiyetle kaydetmek için yarar; aşmak (dişiye)* (KRS II, 287) anlamlarında kullanılmaktadır.

Kök hâlinde geçişsiz bir fiildir. Esas fiile hem –A/-O; -y hem de –(I)p/- (U)p zarf-fiil eki aracılığıyla bağlanır.

Altayca:

tur-a түш- “olmak, bulunmak, düşey durumda bulunmak”

d’ıgıl-ı-p түш- “düşmek”

çoç-u-p түш- “korkmak”

uç-u-p түш- “aniden düşmek”

Kırgızca:

ayta түш- “biraz daha anlatmak”

cıgıl-ı-p түш-

suu-y түш- “biraz serinlemek”

uç-u-p түш-

otur-a tüş- “biraz daha oturmak”

cat-a tüş- “biraz daha yatmak”

17.1. İşlevleri

17.1.1. tüş- tasvir fiili –A/-O; -y zarf-fiil ekleriyle kullanıldığında bazen, esas fiilde ifade edilen iş veya hareketin bir durumdan başka bir duruma geçişini bildirir. Çabuk biten ani hareketi anlatır.

Alt.: *Oygorul tizelene otura tüşti.* “Oygorıl diz çökerek biraz oturdu.” (KT, 110)

Korımniñ aldına tizelene otura tüşti. “Kuma diz çökerek oturdu.” (KT, 17)

Kırg.: *Kabagı açıla tüştü.* “Morali düzeliverdi.” (SK, 80)

Kanday cardam bersem degendey, karbalastay tüştü. “Nasıl yardım edebilirim diye acele ediverdi.” (KS, 77)

Sarıseyit biyden söz kütö üy içi bir paska tınçıy tüştü. “Ev içindekiler Sarıseyit beyden cevabı sessizce beklediler.” (CAT I, 11)

Düynö tımıp, meltirey tüştü. “Dünya sessizliğe gömülüverdi.” (CAT I, 49)

17.1.2. –(l)p/-(U)p zarf-fiil ekiyle kullanıldığı zaman hareketin zorluğunu bildirir ve hangi seviyede olduğunu belirlemede de kullanılır.

Alt.: *Şabırak çakızına kelip tüşti.* “Şabırak atının bağlandığı yere geldiğinde indi.” (KT, 197)

Kırg.: *Kudurmattın aytkanına karaganda, karışkırlar Bazarbaydı Başat kapçıgay taraptan **kuup tüşüptür**.* “Kudurmat’ın anlattığına göre, kurtlar Bazarbay’ı Başat vadisi taraftan kovalayıp gelmişler.” (K, 253)

*Al darbazaga kelgende attan **ırgıp tüştü**.* “O kapı önüne geldiğinde hemen attan iniverdi.” (SK, 404)

*İshak şaar beginin imaratına **kelip tüştü**.* “İshak şehir Beyinin mekanına geldi.” (SK, 405)

18. öt-

Alt.: öt-

Kırg.: öt-

Altay Türkçesinde *geçmek*, *zamanın ilerlemesi*; *birinin veya bir şeyin yanından geçmek*; *sızmak* (AARS, 232) anlamlarına gelen bu fiil, Kırgızcada *geçmek*, *uğramadan geçmek*; *öne geçmek*; *ölmek*, *göçmek*; *affetmek*; *keskin olmak* (*kesen, delen nesneler hakkında*); *sürümlü olmak* (*mal-meta hakkında*) (KRS II, 102) anlamlarında kullanılmaktadır.

Kök hâlinde geçişli bir fiildir. Esas fiile sadece *-(l)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle birleşir.

Altayca:

bas-ıp öt- “geçmek”

bol-u-p öt- “bitmek”

d’aa-p öt- “yağmak”

uç-u-p öt- “uçarak geçmek”

Kırgızca:

bas-ıp öt-

bol-u-p öt-

caa-p öt-

uç-u-p öt-

18.1. İşlevleri

18.1.1. öt- tasvir fiili esas fiilde ifade edilen hareketin tamamen yapıldığını yada yapılacağını bildirir.

Alt.: *Kolın d'añıp iyerde, **toktoboy ödö berdi.*** “Tam elini sallayacaktı ki, durmadan geçip gitti.” (KT, 183)

Kırg.: *Kordoydun adırın aşıp, tün içinde eki-üç colu çoñ coldu **kesip ötüştü.*** “Korday’ın tepesinden dolaşarak, gece boyunca iki-üç kere otobandan geçtiler.” (K, 220)

*Kökcaldın köz aldınan bütkül een-erkin bөрүлүк өмүрү **çubap öttü.*** “Sırtlanın bağımız kurtluk hayatı göz önünden tek tek geçti.” (CAT I, 97)

19. iy-

Alt.: *iy-*

Kırg.: *iy-*

Altay Türkçesinde bu fiilin *göndermek, yollamak*; (ana fiilin ifade ettiği harekete kesinlik katan yardımcı fiil) (AARS, 57) anlamları vardır. Kırgızcada *baş fiili ifade ettiği manaya katıyet ve kesinlik veren bir yardımcı fiildir* (KRS I, 296) olarak açıklanmıştır.

Bu fiil tezlik, çabukluk ifadesini taşır. Sadece *–(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılır. İki lehçede de işlek bir kullanılma sahiptir.

Altayca:

kıygır-ı-p iy- “bağırıvermek”

sal-ı-p iy- “koyuvermek”

Kırgızca:

kıykır-ı-p iy-

sal-ı-p iy-

sıgır-ı-p iy- “ıslık çalıvermek”

ışkır-ı-p iy-

taşta-p iy- “bırakıvermek”

taşta-p iy-

19.1. İşlevleri

19.1.1. Asıl hareketin hızlı bir şekilde yapıldığını belirtir.

Alt.: *Bir agaştı çaap iyer bolzo, agaştıñ culuğı kijiniñ cüzine şıbay atırıp iygen.* “Bir ağacı kestiğinde, suyu adamın yüzüne sıçrayıvermiş.” (AKK, 34)

Kurbustan-bırkan kiçü karındaǵı möñkü tındı agaş-taşka taştap iydi. “Kurbustan-bırkan küçük kardeşi, ebedî canını ağaçlı-taşlı yere bırakıverdi.” (AKK, 31)

Altay kijiniñ adı margaandı alıp iyeze, orus kod’oyım uçun akça salgan kiji akçazın aldirtıp iyeten. “Altaylı adamın atı yarışı kazanırsa, Rus tüccarı için para sayan adam parasını kaybedecek.” (AKK, 164)

- Kayda barar bolzo – barzın! D’ayım salıp iyeli. “- Nereye giderse gitsin! Serbest bırakıverelim.” (KT, 117)

Kırg.: *İy – ata! – dep tura kalıp aylanıp-aylanıp iydi.* “Aman!- diye yerinden fırlayarak birkaç defa dönüvedi.” (CAT IV-V, 262)

Kagaz bıçaqtı apkelip Istaldın koluna karmatıp koyuшту. Istal “-Bıçağım çok bolçu”- dep, anı ırgıtıp iydi. “Kağıttan yapılmış bıçağı Istal’ın eline verdiler. Istal ‘- Bıçağım yoktu’- diye, bıçağı attı.” (CAT IV-V, 267)

İ.SIFAT-FİİL

Sıfat-fiili Zeynep Korkmaz “*Gramer Terimleri Sözlüğü*”nde “Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir¹³²” olarak tanımlar.

Muharrem Ergin “*Türk Dil Bilgisi*”nde sıfat-fiili şöyle tarif eder: Nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan kelimelerdir. Kelime çeşidi olarak isim olarak kabul edilse de asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Yani sıfat-fiiller hareket halinde bulunan nesneler için kullanılan, hareket halindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir. Sıfat fiillerde hareket ifadesinin yanı sıra zaman ifadesi de vardır. Şu halde sıfat-fiiller zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesneleri vasıflandıran geçici isimlerdir.¹³³

N. P. Drenkova Altay Türkçesindeki sıfat-fiili şöyle ifade eder: “Sıfat-fiiller, fiile veya fiilin gövdesine –*gan/-gen*, –*ar/-er*, –*atan/-eten* v.s. eklerinin eklenmesiyle yapılır. Sıfat-fiiller bir yandan fiilimsi sıfatları, öbür yandan ise fiilimsi isimleri bildirir.”¹³⁴

E. Abdullayev’e göre: “Sıfat-fiiller bir yandan fiillere, öbür yandan sıfatlara benzeyen isim şekilleridir. ‘Değişen hareketi, nesnenin vasfı olarak gösteren, cümlede genellikle belirten görevini yapan, zaman, çatı anlamlarına sahip olan ve olumlu, olumsuz şekilde söylenen kelimelere sıfat-fiiller denir.”¹³⁵

¹³² Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 132.

¹³³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1982, s. 333.

¹³⁴ N. P. Drenkova, *Grammatika oyrotskogo yazıka*, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1940, s.141

¹³⁵ E. Abdullayev, S. Davletov, *Kırgız tilinin tüşündürmө sözdüğü*, Frunze, 1966, s. 196-197.

Sıfat-fiil Altay Türkçesinde – **GAn/-GOn**, **-(O)OçU/-(U)UçU**; **-(A, O, I)r**; **-BAs/-BOs**, **-A₄tA₄n/ -ytA₄n**, **-GA₄dl₂y**, **-GAIAk/-GOIOk**, **-GAndly/-GONDly** ve Kırgız Türkçesinde **–GAn/-GOn**, **-OOçU/-UUçU**; **-çU**, **-Ar/-Or**; **-r**, **-BAs/-BOs**, **-A/-O**; **-y** **elek** ekleriyle yapılır.

Altay ve Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında sıfat-fiiller geçmiş ve gelecek zaman olmak üzere iki grupta incelenmiştir.¹³⁶ Morfolojik bakımından şimdiki zaman sıfat-fiil eki yoktur. Şimdiki zamanı bildiren sıfat-fiil Altaycada *d’at-*, *d’ür-*, *otur-* ve *tur-*; Kırgızcada *cat-*, *cür-*, *otur-* ve *tur-* yardımcı fiillerine - *GAn/-GOn* geçmiş zaman sıfat-fiil eki eklenerek yapılır.

1. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKLERİ

1.1. *-dık* Eki

Alt.: *-dık*

Kırg.: *-dık*

Kullandığımız Altay gramer kitaplarında bu sıfat-fiil ekine rastlamamaktayız. Sözlük taramasında ise kalıplaşmış olan *kaldık* “nesil” (ATS, 94) kelimesine rastladık. Kırgız Türkçesinde kalıcı isim olarak, sadece bu kelime görülmektedir: *kal-dık* “kalıntı, bakiye; nesil” (KRS I, 330). Bu kelimeden yola çıkarak Altay Türkçesinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.

¹³⁶ N. P. Direnkova, **a.g.e.**, s.141.

B. Oruzbayeva’nın (Red.), **Azırkı kırgız adabiy tili**, Bişkek, 2009.

B. Oruzbayeva’nın (Red.), **Kırgız tilinin grammatikası**, Morfolojiya, Frunze, 1964, s. 273.

H. Kasapoğlu Çengel, **a.g.e.**, s. 294.

1.2. -GAn/-GOn Eki

Alt.: -gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön

Kırg.: -gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön

Altay ve Kırgız Türkçesinde şekli aynı olan -GAn/-GOn eki, iki lehçede de geçici vasıf isimleri yapmakla beraber ismin aldığı ekleri alarak isim görevinde de kullanılır. Bu ek, fiil gövdelerine getirilmesi suretiyle oluşturulur: **fiil + -GAn/-GOn + isim**.

Altay ve Kırgız Türkçesindeki -GAn/-GOn eki, Türkiye Türkçesindeki -dlk., -An, -mlş sıfat-fiilleri ile aktarılıyor.

Bu ek hakkında, yukarıda dediğimiz gibi, farklı görev taşıdığını savunanlar da vardır. Tıdikova'nın¹³⁷ “Osobennosti formı -GAn v altayskom i formı -Dlk v turetskom yazıkah” (Altay Türkçesindeki -GAn ve Türkiye Türkçesindeki -Dlk Şekilleri Hakkında) adlı makalesinde Altay Türkçesindeki -GAn ekini sadece sıfat-fiil olarak değerlendirmiyor. Bu makalesinde konu üzerinde Tıdikova şöyle izah ediyor: Adlaştırmacı-sıfatlaştırmacı şekiller olarak adlandıran bu eki sıfat-fiil olarak nitelemek, onların sıfat-fiil eklerinden derin farklılıklarını dikkate almamak, onların kendi özgünlüğünü, daha evrensel, sıfat-fiili de aşan dilsel araç olduklarını görmemek demektir. Tekrar edelim ki adlaştırmacı-sıfatlaştırmacı şekiller çift işlevlidir. Fiil şekli olarak nitelenen ve eylemi sırf emare görünümünde sunan ve fail anlamlı sıfat-fiil ekinden farklı olarak adlaştırmacı-sıfatlaştırmacı şekiller iki bildirişim görevine ve dolayısıyla da iki söz dizimsel kullanım alanına sahiptir: 1) adlaştırma işlevi alanı ve 2) sıfatlaştırma kullanımı alanı. Kırgız gramer kitaplarında¹³⁸, bu sıfat-fiili şöyle

¹³⁷ Tıdikova, N. N., “Osobennosti formı -GAn v altayskom i formı -Dlk v turetskom yazıkah” (Altay Türkçesindeki -GAn ve Türkiye Türkçesindeki -Dlk Şekilleri Hakkında), **Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, 2010, s. 879-884

¹³⁸ E. Abduldayev, S. Kudaybergenov, O. Zaharova, A. Oruzbayeva, A. Tursunov, **Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka**, İzd. Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR, 1987, s. 305.

tanımlar: *-gan* partisip eki hemen hemen her fiile gelerek, isim olarak kullanılan sıfat-fiil yaparlar. Genelde geçmiş zamanı bildirir.

1.2.1. Olumsuzluk Şekli

Ekin olumsuz şekli iki lehçede de, fiil ile sıfat-fiil eki arasına *-BA/-BO* olumsuz ekinin getirilmesiyle yapılır:

Alt.: *Mında kandıy kiyimdü, kanayda d'azanbagan kiji d'ok deer.* “Böyle günlerde şık giyinip, süslenmeyen insan kalmaz, derler.” (D’D’E, 100)

Kırg.: *Aptasına köz açırbagan caan, bir künü basañdap toktogondon kiyin, men Kürküröönün ceegine bardım.* “Hafta boyu devam eden yağmur bir gün azalarak, durduğunda ben Kürküroo’nun kenarına geldim. ” (C, 500)

Apasın karalap kalgan eki-üç kündün içinde de Sultanmurat cıl maalı iştebegen işterdi бүтүрдү. “İki-üç gün annesine bakan Sultanmurat zamanında bitiremeyen işlerini bitirdi ” (EKT, 355)

Apamdın kolunan daam sızbagan, suusunduk, ayran içpegen adam bul çölkömdö çok bolso kerek. “Annemin elinden yemek yemeyen, içecek veya ayran içmeyen insan bu kasabada olmamıştır.” (KC, 246)

1.2.2. -GAn/-GOn Sıfat-Fiil Ekinin İşlevleri

1.2.2.1. Geçmiş zaman bildiren sıfat-fiil yapar:

Alt.: *Ol kagıp koygon kazıktıy köründi.* “O çakılmış kazık gibi göründü.” (KT, 7)

Nina Bakrasovna d'üzi kızarıp kalgan Sandraş la Boşpoktı stoldıñ d'anında kezedip turdı. “Nina Bakrasovna yüzü kızarmış, Sandraş ile Boşpok’u masanın yanında tembüh ediyordu.” (D’D’E, 102)

Kuld'ukaydıñ üyn otto turgan kazandı soburıp, aydıp turgan.
 “Kuld'ıkay'ın evinde, ateşdeki kazanı karıştırarak anlatıyormuş.” (AKK, 81)

Kırg.: *İnformatsiyadagı maalımattardı cooptuu ele adamdar bergen bolçu.* “Haberlerdeki malumatı sorumlu birisi vermişti.” (CAT I, 194)

Körgönüñdön körö elegiñ köp. “Gördüklerinden görmediklerin daha çoktur.” (makal)

1.3. -mış/-mUş Eki

Alt.: -mış

Kırg.: -mış/-mış, -muş/-müş

Kullandığımız Altay gramer kaynaklarında -mış ekine rastlamadık. Sözlük taramamızda ise kalıcı olan üç kelimeye rastladık: *çulga-mış* “çocuğun altına konulan bez”, (*çulga-*: çocuğu kundaklamak) (ATS, 78), *ıltar-mış* “ayak tabanlığı” (*ıltar-*: (ayakkabı) dikmek) (ATS, 88), *oro-mış* “sarma” (*oro-*: sarmak, dolamak) (ATS, 140). Kırgız Türkçesinde bu ek, fiilden kalıcı isim yapma ek olarak kullanıldığı görülür. Ünlü uyumuna girerek -mış/-mış, -muş/-müş şekillerinde kullanılır. Sayılı örnekleri vardır: *bol-muş* “hikâye” (KRS I, 143), *caz-mış* “kader, alın yazısı” (KRS I, 212), *kıl-mış* “suç” (KRS I, 486), *tur-muş* “hayat” (KRS II, 270), *uk-muş* “şaşılabak haber” (KRS II, 301).

Örnekler:

Kırg.: *Biz kılмыш bolup ötköndön kiyin ce bolup catkanda küröşüp kalat ekenbiz.* “Biz suç işlendikten sonra veya yapılırken savaşırmışız.” (K, 48)

*Osmon uruksat kagazga kol koyup berdi. Andan arı baarı **könümüş** aylampa menen özünön-özü ketti...* “Osman izin kağıdına imza attı. Ondan sonra işler alışılmış yöntemle birbirini takip etti.” (MM, 191)

*Tagdır... Al arı da kalçayt, beri da kalçayt **turmuşta**. Adamzatı anın aldında alsız bolup çıga kelet. Oşentip, tagdırdın **cazmışına** moyun sunasıñ.* “Kader... O hayatta iyi ve kötü yanlarını gösterir. İnsanoğlu aciz kalır. Öylece kaderi kabullenirsin.” (MM, 373).

2. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİL EKLERİ

2.1. -açak, -oçok Eki

Kırg.: -açak, -oçok

Bu gelecek zaman bildiren sıfat-fiil ekine Altaycada rastlamamaktayız. Kırgız Türkçesinde kalıplaşmış olarak birkaç isimde görülmektedir: *keleşek* “gelecek” *boloçok* “olacak”.

2.2. –AsA Eki

Kırg.: -asa, -ese

Bu eke Altayca gramer kitaplarında rastlamadık. Gelecek zaman bildiren bu ek, Kırgızcada bazı fiillere gelerek kalıcı isimler yapar: *alasa* “alacak”, *berese* “verecek”.

2.3. -GAIAk/-GOIOk Eki

Alt.: *-galak/-gelek, -golok/-gölök; -kalak/-kelek, -kolok/-kölök*

Kırg.: *-kalak*

Bu ek olumsuzluk anlamını vermektedir. Altay Türkçesinde kullanılmaktadır. Altay gramerlerine göre, bu ek gerçekleşmemiş ama gerçekleşmesi beklenen bir iş veya hareketi bildiren sıfat-fiiller yapmaktadır: *bojodıl-golok şkol* “henüz bitirilmeyen okul”, *bıç-kalak cilek* “henüz olgunlaşmamış çilek”. Kırgız gramer kitaplarında bu eke rastlamadık. Ancak, Yudahin’in sözlüğünden kalıplaşmış iki kelimeye rastladık: *şaş-kalak adam* “aceleci” (KRS II, 405). Bu kelime, anlam olarak Altay Türkçesindeki gibi olumsuzluğu bildirir.

2.4. -OOÇU/-UUÇU; -ÇU Eki

Alt.: *-(a)açı, -(e)eçi, -(o)oçı, -(ö)öçü, -çı*

Kırg.: *-ooçu, -ööçü, -uuçu, -üüçü, -çu, -çü*

Gelecek ve geniş zamanı bildiren bu ek, -OO, -UU mastar ekine -ÇU geçmiş zaman ekinin gelmesiyle yapılmıştır. Altay Türkçesinde ekin geniş-düz şekli de kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesine -ıcı veya -an/-en sıfat-fiil ile aktarılması mümkündür.

Altayca:

al-aaçı kiji “alacak insan”

uyukta-açı “uyuyacak (oda)”

üren-eeçi “öğrenci, öğrenecek insan”

Kırgızca:

al-uuçu

ukto-oçu (<*ukta-ooçu*)

üyrön-üüçü

2.4.1. Olumsuzluk Şekli

Altaycada ekin olumsuzu da fiilde belirtilen hareketi fâilin yapacak yeteneğinin olmadığını ifade eder.¹³⁹ Kırgızcada ise ekin başına –BO olumsuz eki getirilerek yapılır. Çok az kullanılır: *süylöböçü adam* “konuşmayan adam”.

2.4.2. İşlevi

2.4.2.1. Ekin işlevi, gelecek zaman ve geniş zamanı bildiren sıfat-fiiller yapar.

Alt.: - *Sen boyıñ sanaa bıla edip **alaaçı kiji**, boyıñ edip algayzıñ? – dedi.* “Sen kendin her işini düşünerek yapan insansın, kendin halletmelisin, dedi.” (AKK, 18)

*Kemniñ ayaginañ altın çeçek özüp ııgar ol kiji d’er-d’eñestiñ üstine **d’ayaaçı kудay** bolzın.* “Kimin yürüdüğü yerden altın çiçek yetişirse, o insan dünyanın “Yaratıcısı” olsun.” (AKK, 27)

*Magazinniñ d’anındaki kandıy bir taanijına ba, törögönine be **ayılđaaçı kiji** bolup, bogo emeş kös cum alayın dejip oturdılar.* “Mağazasının yanındakiler, tanıdığına mı yada akrabalarına mı giderek biraz dinlenelim diye konuşuyorlardı.” (D’D’E, 16)

*Emeze çaç **d’azaaçı kiji** bolup, bajın eki koldop turup, tudup alıp oturgan.* “Yani, saçını düzeltiyormuş gibi, başını iki elleriyle tutarak oturuyordu.” (KT, 347)

Kırg.: *Kabinetke **kelçülördün baarı** ıoguldu okşoyt.* “Odaya geleceklerin hepsi toplandı.” (G, 144)

¹³⁹ Tadikin, V., *Priçastiya v Altayskom Yazıke*, Gorno-Altaysk, 1971, s. 97-102; Figen Güner Dilek, *Altay Türkçesinde Fiil*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s. 145.

-**Cabirkooçu Asıgaliyev**, oturuñuz degenden kiyin oturbaysızbı!- dedi soñ. “-Şikayetçi Asıgaliyev, oturun deyince oturun, lütfen! – dedi hakim.” (CAT IV-V, 272)

-Cıyılıştı **başkaruuçu kişilerdi** körsötkülö! “-Toplantı yöneticilerini gösterin!” (CAT VI, 68)

Azır **koyuluuçu talap** da küçtüü. “Şimdiki talepler daha da çoktur.” (CAT VI, 172)

2.5. -A₄tA₄n/ -ytA₄n Eki

Alt.: -**atan/-eten, -oton/-ötön**

-**ytan/-yten, -yton/-ytön**

Bu ek Kırgız Türkçesinde kullanılmamaktadır. Altaycada kullanılıyor ve şimdiki, geniş ve gelecek zamanı içine alan geniş bir zaman dilimine sahiptir.

Örnekler:

Alıp-Nereniñ sözün **ukpaytan kagan sööktü kiji** çok d’añıs ol emes bedi. “Alıp-Nere’nin sözünü dinlemeyen soylu adam yokken yalnız kendisi talimat veriyordu.” (KT, 13)

Sen meniñ **d’iyten kiji**mdi bojudıp iydiñ! “Sen benim yiyecek yemeğimi (adamı) kaçırdın!” (AKK, 81)

Kiji baza mınayda **üreleten** ok turu. “Adam yine bu durumda delegecek ok gibi oluyor.” (AKK, 22)

Koygo kijiniñ **kijisi**, erdiñ eri **çıdajatan mal** emey. “Koyun insanın sabırlısı, pehlivanın en iyisi dayanacak hayvan türüdür.” (KT, 254)

Silerdi militsiyaga aparatan attardı beletep salgan. “Sizleri polise götürecek atları hazırlamış.” (D’D’E, 102).

2.6. -Ar/-Or; -r Eki

Alt.: -ar/ -er, -or/ -ör; -ır/ -ir; -r

Kırg.: -ar/ -er, -or/ -ör; -r

İki lehçede de şekli aynı olan bu ek, fiile gelerek, daha başlanmamış gelecekte olup bitecek iş veya hareketi anlatmak için kullanılır. Bu ek, gelecek ve geniş zamanı bildirir. İki lehçede de ekin ünlüsünün uzadığı görülür. Altaycada bu ekin yedi şekli, Kırgızcada ise beş şekli mevcuttur. Ekin olumsuz şekli de, başka bir sıfat-fiil görevini yapan –bas ekidir.

Altayca:

ayd-ar kiji “söyleyecek insan”
bar-ar d’er “gidecek yer”
kel-er öy “gelecek zaman”
min-er at “binecek at”
eeçi-ir bala “izinden gelecek çocuk”
sakı-ır kiji “koruyacak insan”
tölö-ör akça “ödeyecek para”

Kırgızca:

ayt-ar adam
bar-ar cer
kel-er çak
min-er at
eerçi-ir bala
sakta-ar adam
tölö-ör akça

2.6.1. İşlevleri

2.6.1.1. Gelecek zaman bildiren sıfat-fiiller yapar:

Alt.: *Tebene-Koo aydar sös tappay, tura kalgan.* “Tebene-Koo söyleyecek kelime bulamayıp, yerinden kalkıvermiş.” (KT, 53)

D’ajırar d’er *tappay, kulurga sukkan inem.* “Saklayacak yer bulamayıp, onun içine saklamışım.” (KT, 141)

Sandraştıñ köziniñ aldıla bildirer-bildirbes külümd’i oynoy bereten. “Sandraş’ın gözlerinin içinde farkedilmeyen gülümsemesi çıkar.” (AKK, 68)

Kırg.: *Keede adamdar birinikin biri keçirgeni ele turat, birok oşogo bolor-bolbos da algaçkı türtkü kerek emespi.* “Bazen insanlar birbirini affetmeye hazırdırlar, ama onun için de küçücük kıvılcıma ihtiyaçları vardır.” (C, 475)

Mına bul nemenin Şökülögö aytaar sözü bar eken. “Bakın, bunun Şöküle’ye diyeceği varmış.” (CAT VII-VIII, 129)

Almürökkö “ – Men köröör künümdü kördüm, içeer suumdu içtim” – dedi. “Almürek’e ‘Ben göreceğimi gördüm, yaşayacağımı yaşadım’ dedi.” (CAT VI, 95)

2.7. -BAs/-BOs Eki

Alt.: *-bas/ -bes, -bos/ -böş; -pas/ -pes, -pos/ -pös*

Kırg.: *-bas/ -bes, -bos/ -böş; -pas/ -pes, -pos/ -pös*

Daha önce bahsettiğimiz *-Ar/-Or; -r* sıfat-fiil ekinin olumsuz şeklidir. Gelecek ve geniş zamanı bildirir. İki lehçede de şekilleri *-BAs/-BOs*’tur. Türkiye Türkçesinde *-maz/-mez* sıfat-fiili ile aktarılabilir.

Altayca:*ayt-pas* söz “söylenilmez kelime”*d’et-pes d’er* “ulaşılmayan yer”*uyal-bas kiji* “utanmayan adam”*kel-bes d’ol* “gelinmeyen yol”*ös-pös ot* “büyümez ot”*oyno-bos pala* “oynamayan çocuk”*öl-bös eles* “ölümsüz hatıra”**Kırgızca:***ayt-pas* söz*cet-pes cer**uyal-bas* adam*kel-bes col**ös-pös çöp**oyno-bos bala**öl-bös eles***2.7.1. İşlevleri****2.7.1.1. Geniş ve gelecek zaman bildiren sıfat-fiiller yapar.**

Alt.: *Ere-Çuydıñ içinde toolop **bolbos kamdar** köp.* “Ere-Çuy’ın arasında şamanlar çoktur.” (AKK, 163)

Sespes d’erdeñ sezip tur. “Bilemediğin yerden bile hissedebil.” (KT, 48)

*Edil küügi ün **seritpes altayda** d’ürer.* “Müziğine doyulmayan Altay’da yaşıyor.” (KT, 167)

*D’e agaş dep nemeni körböğön, **bilbes albatı** bolgon emtir.* “Ağacı hayatında görmeyen, bilmeyen millet olmuştur.” (D’D’E, 65)

Kırg.: *Elin **saginbas** er bolboyt, cerin **saginbas** at bolboyt.* “Halkını özlemeyen insan, yerini özlemeyen at olmaz.” (makal)

Carık düynödö caşoo cörölgösünön moynop ketpes akılduu baatır kız, ata-ene erkin tebelebes. “Bu dünyada örf-adetleri koruyan akıllı kız anne ve babasının isteklerini de yerine getirir.” (CAT I, 25)

Araš uluu toolordon tüşüp kele catıp, oygo kelbes bir okuyaga tuş kelet. “Araš büyük dağlardan inerken, akla gelmez bir olayla karşılaşır.” (CAT IV-V, 20)

2.8. -GAdly/-GOdly ~ -GIdAy/-GUdAy Eki

Alt.: *-gadly/-gediy, -godly/-gödiy*

-kadly/-kedy, -kodly/-ködiy

Kırg.: *-gıday/-gidey, -guday/-güdöy*

-kıday/-kidey, -kuday/-küdöy

Gelecekte olacak ya da olmayacak bir işi veya hareketi bildirmek için kullanılır.

–GA/-GO gelecek zaman bildiren partisip eki ve –dAy/-dOy çekim edatının Altayca ve Kırgızcada ekleşmiş şeklidir. Altay Türkçesinde daralma sonucunda –*gıdiy, -gidiy* şekilleri de ortaya çıkmıştır. Direnkova bu eki imkân, tahmin, hareketin oluşumunun yaklaşması, gelecekte gerçekleşebilirlik ifadesi taşıdığını belirtmiştir.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Глагольное имя на *гы (za)* + приравнительный, сравнительный аффикс *дый* образует спрягаемые формы имени, выражающего возможность, вероятность, совершения действия или близости его наступления, имеющего значение возможного будущего. N. P. Drenkova, *Grammatika oyrotskogo yazıka*, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1940, s. 151.

Örnekler:

Alt.: *Körzöör, kolında onıñ keregin **kerelegediy dokument** d'ok.*

“Bakın, elinde kendi işine delil gösterecek belge bile yok.” (D'D'E, 20)

*Kerek deze, adıp alğan eligin, bir tiş **bolgodıy edin** de karamdap d'üreten emes bedeer, D'ırtay.* “Hatta, avladığın geyiğin bir lokmalık etini bile kıskanmadınız mı, D'ırtay Bey.” (D'D'E, 20)

Kırg.: *Soodagerlerdin dükönün buzup pul **algıday alım** turabı?*

“Esnafın mağazasına girip para çalmış gibi hâlim mi var?” (CAT II-III, 14)

*Oşondon ulam Tuyuk-Carda azır kedeymin degen bir dagı adam cok, büt baarı **comoktoguday baylıkka** maarıp caşaybız dep turu.* “O zamandan itibaren Tuyuk-Car köyünde fakir adam yoktur. Hepsi masaldaki gibi mutlu yaşıyoruz diyorlar.” (CAT IV-V, 90)

2.9. -GAndly/-GOndly Eki

Alt.: *-gandıy, -gendiy, -gondıy, -göndiy*

-kandıy, -kendi, -kondıy, -köndiy

-GAn/-GOn sıfat-fiil ekinin +day, +dıy eşitlik ekiyle birleşerek ortaya çıkmıştır. Altaycada pek işlek değildir. Bu konu içinde taradığımız Kırgız gramerler kitaplarında rastlamamaktayız. Ancak, edebî eserlerde kullanılır: *otugan-day cer* “oturacak yer”, *ıyła-gan-day tür* “ağlamış gibi yüzü (var)”, v.s.

Bu sıfat fiil eki, Türkiye Türkçesindeki “-mış gibi, -mışçasına” anlamını veren sıfat-fiiller yapar.

Alt.: *Ogo korgold'ın urıp koygondiy uur.* “Ona kurşun doldurmuş gibi ağır.” (KT, 128)

Üredüçi baya bir neme ürkitektendiy eki kolıla eki üy kijiniñ baştarın d'andırat. “Öğretmen bir şeyi korkutarmışcasına iki elini kaldırıp (söyleyerek) iki evin insanların kafalarını karıştırıyor.” (D'D'E, 103)

Kırg.: *Maşinka çakıldaganday çapçañ söz menen kıska tüşündürüp, kagazga kol koydurup aldı.* “Makine gibi tam kelimelerle hızla anlatarak, kâğıta imza attırdı.” (CAT II-III, 12)

Top cıyındı bilem degendey çirengen manaptar da ün-sözgö kelbey telmirdi. “Toplantıları biliyorum demişçesine böbürlenen zenginlerin de bu sefer sesi çıkmadı.” (CAT VII-VIII, 81)

J. ZARF FİİL

Cümlede yüklemın anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kullanılan kelimedir.¹⁴¹

Zarf-fiiler, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptir.¹⁴² “Nasıl? kaçā kadar? ne zamandan beri? neden? niye?” gibi sorulara cevap verir.

İki lehçede zarf-fiil ekleri görevini yapan ekler şunlardır:

Altay Türkçesinde: **-A/-O, -y; -AIA/-OIO, -yIA/-yIO; -BAy/-BOy; -(I)p/-(U)p; -(A, I)rdA/ -(O, I)rdO; -BAstA/-BOstO; -GAjIn/-GOjIn; -GAIAktA/-GOIOktO; -GAII/-GOII; -GANçA/-GONçO; -GAndA/-GOND O; -(A, I)rgA/ -(O, I)rgO; -BAskA/-BOskO.**

Kırgız Türkçesinde: **-A/-O, -y; -(I)p/-(U)p; -ArdA/ -OrdO,-rdA₃; -A/-O, -y elekte; -BAstAn/-BOstOn; -çUday; -GANçA/-GONçO; -GAndAy/-GOND Oy; -GAndA/-GOND O; -GAndAn/-GOND on; -GAnI/-GOnU; -GlçA/-GUçA; -mAyIn(çA)/-mOyUn(çA).**

¹⁴¹ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 2003, s.91.

¹⁴² Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Şekilbilgisi, Ankara, 2007, s. 571.

BASİT ZARF-FİİL EKLERİ

1. -A/-O, -y Zarf-Fiil Ekleri

Alt.: -a/ -e, -o/ -ö; -y

Kırg.: -a/ -e, -o/ -ö; -y

Eski Türkçeden beri kullanılan –A/-O eki¹⁴³, iki lehçede aynı şekillerde kullanılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiillere -a, -e, -o, -ö şeklinde eklenmektedir. Ünlüyle biten fiillere ise ek, yalnızca -y şeklinde gelmektedir.

Ekin olumsuzluk şekli diğer bir zarf-fiil eki olan -BAy/-BOy ile karşılanmaktadır.

Alt.: *aj-a* “aşarak”, *bar-a* “giderek”, *d’an-a* “dönerek”, *koj-o* “beraber”, *soy-o* “soyarak”, *sür-e* “sürerek”.

Kırg.: *bar-a* “giderek”, *büt-ö* “bitirerek”, *kel-e* “gelerek”, *uk-a* (*uga*) “dinleyerek”, *kül-ö* “gülerek” v.s.

1.1. İşlevi

1.1.1. İki lehçede de hareketin tarzını, durumunu ve zamanını bildirir.

Alt.: - *Emdi ne bolorı-ım, kanaydarı-ım? – dep, bayagı la ayılda kargan öböğön d’ötküre-d’ötküre komıdayt.* “- Bundan sonra ne olacağım, ne yapacağım? – diye, o düşünüyor ihtiyar öksürerek.” (KT, 108)

¹⁴³ Gabain’in “*Eski Türkçenin Grameri*”nde şu örnekler gösterilmiştir: *aç-a*, *bas-a*, *bat-a*, *yad-a*, *ağ-a*, *añ-ä*, *käs-ä*, v.s. A. von Gabain a.g.e., s. 85.

Özöktiñ çike ortozıla **tıyrıya** akkan suu baza kızarıp kaltır. Çek le **kızara** akkan kan. “Nehrin tam ortasıyla köpürerek akan sunun üzeri yine kırmızılaşmış. Sanki kan akıyor.” (KT, 6)

Bir suulu d’erge **tüje** kalıyla, çaynanıp albay. “Su var yerden inerek, biraz atıştırısaydım.” (KT, 205)

Kolı-budı **süürteliye-kayçıyja** berdi... Köörkiy at boyı la **büdürile-tentirile** bazıp la baradat. “Eli ayağı zar zor tutuyor. Sevdiği atı da onun gibi zar zor yürüyor.” (KT, 211)

Kırg.: Kündün türü caman, ayıldı közdöy **cıla** beriş kerek, - dedi ayaldardın biri. “Bayanların biri ‘Hava durumu kötüleşmeye başladı, köye doğru yürümeye devam etmeliyiz,’ dedi.” (CAT II-III, 81)

Şapa akam bugün **çigara** süylöp bütökön soñ, ayıl-apanı suraşıp köpkö oturduk. “Şapa ağabeyim dertlerini paylaştıktan sonra, kolu-komşunun hal hatırından konuşarak uzun süre oturduk.” (CAT II-III, 135)

Ata-Curtubuzdun obrazın **bara-bara** öçürüp, alardı unutkanıp da saldı. “Vatanımızın değerini git-gide kaybettirerek, unutturdu.” (CAT VII-VIII, 195)

1.2. -(l)p/-(U)p Eki

Alt.: -ip/ -ip, -up/ -üp; -p

Kırg.: -ip/ -ip, -up/ -üp; -p

İki lehçede de işlek bir şekilde kullanılan bu ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan -p şeklinde, ünsüzle biten fiillere ise kalınlık-incelik uyumuna göre /ıl/, /il/, /ul/, /ül/ yardımcı seslerle kurulur. Türkiye Türkçesine -p, -arak şekilleriyle aktarılabilir.

Ekin olumsuzluk şekli başka bir zarf-fiil eki olan, *-BAy/-BOy* ile karşılanmaktadır.

1.2.1. İşlevi

1.2.1.1. Bu zarf-fiil eki iş veya hareketi sebep, tarz ve bazen maksat bildirerek birbirine bağlar.

Alt.: *Bu tuşta Kurç Tırmak köstörin **d’umup** alar.* “Bu sırada Kurç Tırmak gözlerini kapatır.” (KT, 6)

*Ol sürekey **meñdep**, budaktarga kıydıra, tıtka çıktı.* “Acele ederek, dalları eğip, Melez ağacına çıktı.” (KT, 99)

*Ol oyto **turup**, çalkannıñ tözineñ bayagı baştı taap aldı.* “O geride durarak, şalgamın altından deminki başı buldu.” (KT, 217)

*Emdi bu eki kolımdı **körüp**, sanap d’adım.* “Şimdi bu iki elime bakarak düşünüyorum.” (AKK, 9)

Kırg.: *Oygonoorum menen adatımça aşığa basıp, alkagı keñiri açıla turgan terezemdin canına **kelip**, açıp **ciberip**, çalkalata başımdı **çıgarıp** asmandı bir tiktep aldım.* “Uyanır uyanmaz alıştığım gibi aceleyle pencereme yaklaşarak, gökyüzüne baktım.” (MM, 441)

*Ertesi Ayaz işinen **kelatıp**, suunun boyuna toktodu.* “Ertesi gün Ayaz işten dönerken, çayın kenarına geldi.” (MM, 14)

*Aradan eki-üç cıl **zımırıp ötüp** ketti.* “Aradan iki-üç sene çarçabuk geçip gitti.” (KS, 104)

*Ayal bir az **oylonup oturup** sözdü anan kayra baştadı.* “Bayan, sözüne biraz düşünerek, tekrar başladı.” (KS, 131)

Al kayrat menen iştep, tattuu süylöp, erteli-keç diykandarga cañı kabar uguzat. “O gayretle çalışarak, tatlı konuşarak, sabah akşam köylülere yeni haber duyurur.” (CAT VI, 69)

BİRLEŞİK ZARF-FİİL EKLERİ

1.3. -AIA/ -OIO; -yIA/-yIO Eki

Alt.: -*ala*, -*ele*, -*olo*, -*ölö*;

-*yla*, -*yle*, -*ylo*, -*ylö*

Altaycada bu ek kullanılıyor ve Türkiye Türkçesindeki –*arak*, –*erek* ve –*ıp*, –*ip*; –*up*, –*üp*, bazen –*ınca*, –*ince* zarf-fiil ekleriyle aktarılmaktadır. Bu ek Kırgız Türkçesinde kullanılmamaktadır. Kırgızcada bu eke –*ıp*, –*ip*; –*up*, –*üp* zarf-fiil eki doğru gelmektedir. Bu ekin olumsuzluk şekli, –*bayla*, –*beyle*, –*boylo*, –*böyle* şeklinde yapılır.

Bu ek, –*A/-O*, –*y* zarf-fiil eklerinden sonra Altay Türkçesinde çok sık kullanılan “*la*” kuvvetlendirme edatıyla genişlemiştir.¹⁴⁴

1.3.1. İşlevi

1.3.1.1. Cümlede asıl fiilden önce gerçekleşen ve asıl fiile doğru yaklaşan bir hareketi ve hareketin tarzını ifade etmektedir.¹⁴⁵

Örnekler:

Kurç Tırmak bu tuşta tumçugın oyto d’abızata egip, kuyruğın çıçaytıp iydi. D’abızap kelele, bayagı agınga kirip aldı. “Kurç Tırmak o sırada gagasını aşağıya eğerek, kuyruğunu yukarı kaldırdı. Alçak uçarak, deminki dereye girdi.” (KT, 6)

¹⁴⁴ N. P. Drenkova, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴⁵ F. Güner Dilek, *a.g.e.*, s. 1065.

*Uyuktaaçı bolup **d'adala**, üyiniñ açızıla kojo kuuçındaşkanın onçozın ugup d'atkan.* “Uyuyormuş gibi yatarak, evin küçük kardeşiyle birlikte konuştuklarının hepsini dinlemişti.” (AKK, 81)

*Sandraş minı d'azap la körüp **oturala** Boşpokko aydat.* “Sandraş bunu yaparken Boşok’a konuşur.” (AKK, 56)

*Emeze baza bir kemkemizi seni **tudala**, kul edip alar.* “O zaman başka birisi seni ele geçirerek, köle yapar.” (KT, 12)

*Men emdi le d'edip **barala**, sen kereginde Ak-Künge aydarım.* “Ben hemen şimdi koşarak, senin hakkında Ak-Kün’e söylerim.” (KT, 12)

*Seniñ kelip d'atkanıñdı **bilele**, kaça bergen.* “Senin geldiğini bilerek, kaçmış.” (AKK, 94)

*Onoñ ol d'aan uul bolup **çidayla**, ayıldu bolgon.* “O büyük oğul olmakta sabrederek, aileli olmuş.” (AKK, 94)

1.4. -BAy/-BOy Eki

Alt.: -bay/-bey, -boy/-böy

-pay/-pey, -poy/-pöy

Kırg.: -bay/-bey, -boy/-böy

-pay/-pey, -poy/-pöy

Olumsuzluk eki –BA/-BO ve –y zarf-fiil ekinden meydana gelmiş olan zarf-fiil eki olumsuz anlamıdır. İki lehçede de kullanılır. Ancak Kırgız gramer kitaplarında ayrıca bir konu altında değerlendirilmemiştir. –A/-O, –y ve –p

zarf-fiil ekinin olumsuzu olarak bakılıyor. Türkiye Türkçesindeki *–madan*, *–meden* zarf-fiil ekiyle paralellik gösterir.

Alt.: *Baay bajın da örö ködürbey, arbanaaçı boldı.* “Baay başını da kaldırmadan, hep mırıldanır oldu.” (AKK, 26)

Kara suunıñ eezi Taştan-Kamdı bojoṭpoy, kuu tumanı kaynap çıktı. “Kara su ruhu Taştan-Kam’ı bırakmadan, beyaz sis etrafa yayıldı.” (AKK, 161)

Suunı bicarsıtpay, arulap, kiçeep, cazap cat. “Suyu kirletmeden, temizleyip, gayretle çalışıyor.” (KT, 161)

Kaalgañ d’üregi çek le oozına kelip, tınıjı d’etpey bardı. Köstöri nemege d’etpey, uzak boldı. “Kaalga’nın yüreği ağzına gelmiş gibi, nefes almakta zorlandı. Gözleri hiçbir şey göremeden oturdu.” (KT, 130)

Kırg.: *Aliyar atasının sözün ugup-ukpay mıyığınan mırs etip tim bolgon.* “Aliyar babasının söylediklerinin hepsini dinlemeden, alay edermişcesine susarak baktı.” (MM, 331)

Kitepkanadan çıkpay, boş bolo kalsa ele oşol caka cügüröt. “Kütüphanelerden çıkmıyor. Müsait olduğu zaman oraya koşar.” (KS, 112)

Beytarap bolboy eriş-arkaktaşıp eptep ookat kılalı. “Dağılmadan birlikte çalışalım, birlikte yaşayalım.” (CAT II-III, 9)

Bul cılıçının köptön beri körünböy kalgañın eske alıştı. “Bu atçıyı uzun zamandır görmediklerini hatırladılar.” (CAT IV-V, 12)

1.5. -mAyIn(çA)/-mOyUn(çA) Eki

Alt.: *-bayınça/ -beyinçe, -payınça/ -peyinçe*

Kırg.: *-mayınça/ -meyinçe, -moyunça/ -möyünçö*

Olumsuz zarf-fiil olarak kullanılan bu ek, Altay ve Kırgız Türkçesindeki –GAnçA/-GOnçO, -GlçA/-GUçA zarf-fiil eklerinin olumsuz şeklini ifade eder.

Türkiye Türkçesine –*ınca*, –*caya kadar*, –*dıkça* şekillerinde aktarılabilir.

1.5.1. İşlevi

1.5.1.1. İş veya hareketin bitmesi gereken sınırı belirler ve harekette tekrar ifade eder.

Alt.: *Akır, erten men slerdi ene-adaardı aldirtıp, **kuuçındaşpayınça** – dep, üredüçizi kezedip saldı.* “Sessiz ol, yarın ben sizlerin anne ve babalarınızla konuşurum, diye öğretmen korkuttu.” (D’D’E, 101)

Kırg.: *Oşondogu körgönümdü aytıp **kalmayınça**, kököyümdü teşigen okuyanı cazıp **kalmayınça** kantip ölöm, **cazmayınça** kantip ötöm düynödön.* “O andaki gördüklerimi söylemeden, kalbimdeki o hikayeyi yazmadan nasıl öleceğim, yazmadan nasıl rahat gideceğim bu dünyadan?” (CAT VII-VIII, 48)

*Seni **tapmayınça** ayılga ketpeym.* “Seni bulmadan köye dönmeyeceğim.” (CAT VII-VIII, 180)

1.6. -GAJIn/-GojIn Eki

Alt.: -gajIn/ -gejin, -gojin/ -göjin

-kajIn/ -kejin, -kojin/ -köjin

Ek, Altay Türkçesinde kullanılmaktadır. Tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten ve son sesi /a/, /ı/, /u/ seslerinden biri olan fiillere –*gajIn*, /e/, /i/, /ü/ seslerinden biri olan fiillere –*gejin*, /o/ olanlara –*gojin*, /ö/ olanlara ise –*göjin* şeklinde eklenmekte, fiil tonsuz ünsüzle bittiği zaman ise tonsuz ünsüzle başlayan varyantları yukarıda belirtilen özelliklere uygun olarak eklenmektedir. Kırgız Türkçesinde bu ek kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesine –*ınca*, –*ince* zarf-fiil eki yada –*ceye kadar* kalıbıyla aktarılabilir.

Olumsuzluk, fiil ile zarf-fiil arasına giren –*BA/-BO* olumsuzluk eki ile yapılmaktadır.

1.6.1. İşlevi

1.6.1.1. Geldiği fiilin hareketine kendinden sonra gelecek olan fiile kadar bir sınırlılık getirmektedir.

*Emeze öskö kaandıktañ d'aan elçi **kelgejin**, onı örgöögö kirip, şireezine otura utkır.* “Şimdi başka kağanlıktan büyük elçi gelinceye kadar, onu, saraya girerek, tahtına oturarak bekler.” (KT, 18)

D'aan suu uçuragajIn, d'argak şalbırdıñ eki budın tuyuktay buulap iyzeñ. “Yağmur suyuna rastlayınca, deri pantolonun iki ayağını bağlayıver.” (KT, 48)

*A çının **aytkajIn**, andıy da öylör bolgon.* “Gerçeğini söyleyince, öyle bir dönemler de olmuş.” (D'D'E, 9)

*Minayda sananıp, sañ tömön **körgöjin**, Tokray emeen d'oldo tılırap keletti.* “Bu şekilde düşünerek, Tokray bayan yolda yavaş yürüyerek geliyordu.” (D'D'E, 10)

*Ejigin aç a sogolo kirip **bargajın**, Sandraştıñ enezi çeydem şöliredip oturdı.* “Kapıyı açarak içeri girdiklerinde, Sandraş'ın annesi haşlanmış yulaf ununu yoğuruyordu.” (D'D'E, 61)

1.7. -GAIAktA/-GoIOktO Eki

Alt.: -galakta, -gelekte, -golokto, -gölöktö

-kalakta, -kelekte, -kolokto, -kölöktö

Altay Türkçesinde kullanılan zaman bildiren bir zarf-fiil ekidir. Kırgızcada kullanılmamaktadır. Fiilin anlattığı hareketin tamamlanmak üzere olduğunu bildirir. Türkiye Türkçesinde “-mak üzere iken” şekliyle aktarılabılır.

Örnekler:

*Udura çigar **d'etkelekte**, Alıp-Nere kiydire d'ügürdi.* “Karşıya geçerek varmak üzereyken, Alıp-Nere içeriye koştu.” (KT, 14)

*D'amand'ıt **oygongolokto** dep, aylınıñ ejigi d'aar kılçañdap, atanıp iydi.* “D'amand'ıt uyanmak üzere diyerek evinin kapısına doğru kötü kötü bakarak, yoluna devam etti.” (KT, 93)

*Ölöñgö **kirgelekte**, bir emeş odın beletep salar gerek.* “Şiire başlamadan önce, biraz odun hazırlamak lazım.” (AKK, 64)

*Er almıs **añdangalakta**, ökpö-d'üregin ötküre kadadı.* “Yiğit, almıs (kötü ruhların biri) düşmek üzereyken bıçağı, yüreğine sapladı.” (AKK, 90).

1.8. -GAlI/-GOII ~ -GAnI/-GOnU (-gAlI)

Alt.: -galı/-geli, -golı/-göli

-kalı/-keli, -kolı/-köli

Kırg.: -ganı/-geni, -gonu/-gönü

-kanı/-keni, -konu/-könü

Eski Türkçede kullanılan bu ek¹⁴⁶, çağdaş Altay Türkçesinde eski şekli korunduğu görülmektedir. Kırgızcada -GAnI/-GOnU şekli kullanılmaktadır. Bu -GAlI/-GOII ~ -GAnI/-GOnU ekinin gelişmesini Kononov'un "*Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*" (Çağdaş Özbek Edebi Dilinin Grameri) adlı gramer kitabında şöyle açıklanmıştır: ekteki *n+l* harfleri assimilasyon olayından dolayı *-n -l*'yle yada *-l -n*'yle benzeşir¹⁴⁷:

1. *-gan+li > -galli > -gali*

2. *-gan+li > -ganni > -gani*

-GAn ile -l eklerinden kurulmaktadır. Ek, Türkiye Türkçesine *-alı/-eli* zarf-fiiliyle aktarılır. Kırgız Türkçesinde bu ek, Türkiye Türkçesine *-mak için* olarak da aktarılabilir.

Kırgızcanın edebi dilinde -GAnI/-GOnU şekli kullanılmakla birlikte, güney ağzında bazen *-galı* şekli de kullanıldığı görülmektedir:

Bazarga koy satgalı keldim. "Pazara koyun satmak için geldim." (Alay ilçesine ait kaynaklar), *Okugan balam kelgeli catat.* ""(Oş iline ait kaynaklar)

148

¹⁴⁶ A. von Gabain, *age.*, s. 85.

¹⁴⁷ A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, (Çağdaş Özbek Edebi Dilinin Grameri), Moskva, Leningrad, 1960, s. 243.

¹⁴⁸ B. Oruzbayeva, A. Tursunov, *a.g.e.*, s. 269.

Altay Türkçesinde taradığımız kaynak eserlerden bu eke ait örnek cümle bulamadık.

1.8.1. İşlevi

1.8.1.1. Maksat bildirir.

Kırg.: *Konuş **çalğanı** ketken neme işin bütsün!* “Ev için arsa bakmaya gimişse işini bitirsin!” (CAT I, 5)

*Kelin bolup **kelgeni**, Boşkoydun bosogusun **attaganı**, Kudayandın tukumu köböyüp, cılgınduu öröngö cılda kongon Kudayandın konuşu cıldan-cılga uzarıp baratkanın kördüm.* “Gelin gelip, Boşkoy’un evine gireli, Kudayan’ın ailesinin çoğaldığını, her yıl Kudayan’ın vadide yayladığı yer, gün geçtikçe büyümeye başladığını gördüm.” (CAT VII-VIII, 70)

1.9. -BAstA/-BostO Eki

Alt.: *-basta, -beste, -bosto, -böstö*

-pasta, -peste, -posto, -pöstö

-ArdA/-OrdO; -IrdA zarf-fiil ekinin olumsuzluğudur. Zamanı bildiren zarf-fiil ekidir. Altaycada kullanılmaktadır. Ancak, çok işlek değildir. Kırgızcada kullanılmıyor. Kırgızcada bu ekin yerine *-mayınça* zarf-fiil eki uygun gelmektedir. Türkiye Türkçesine *-dığı zaman, -mazsa, -mayınça, -mazken* anlamlarında aktarılabilir.

Örnekler:

*Neni-neni bedirep barar kerek, d’e bu d’atkan ulustı karuuldap d’adar neme **çıkpasta**, ol iyt sananıp, onı d’ayap baştıadı.* “Neyi aramalı, yada bu insanları koruyacak olanlar koruyamayınca, o düşünerek, onu yaymaya başladı.” (AKK, 22)

Çayık **toktobosto**, **d'abızabasta** d'aan ulus d'eti d'aştu koñur (sarı) kıs taygan dejer. "Su baskını çekilmeyince bütün halk yedi yaşında olan sarı kızı kurban etmiş derler." (AKK, 44)

Karu ejiñe **aytpasta**, kemge aydarıñ? "Öz eşine söylemezsen, kime söyleyeceksin?" (AKK, 45).

1.10. -BAstAn/-BostOn Eki

Kırg.: **-bastan/ -besten, -boston/ -böstön**

-pastan/ -pesten, -poston/ -pöstön

Bu ek, -BAst/-BOst olumsuz sıfat-fiil eki ile +tAn/+tOn çıkma hâli ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Kırgızcada kullanılmaktadır. Çok işlek değildir. Cümlede hareketin tarzını bildirir.

Örnekler:

Al dagı ün **debesten** toktoo gana baş iykep koydu. "O da karşılık vermeden, sakince kabul etti." (CAT II-III, 57)

Akican bul ayılga **kelbesten** murda şaarda iştegen. "Akican bu köye gelmeden önce şehirde çalışmıştı." (CAT II-III, 183)

Al azır bir tuuganın bolso da **ayabastan** cügürtüp iştetmek. "O şimdi kendi kardeşi bile olsa çok çalıştırırdı." (CAT IV-V, 209).

1.11. -GAndA/-GondO Eki

Alt.: *-ganda/-gende, -gondo/-göndö*

-kanda/-kende, -kondo/-köndö

Kırg.: *-ganda/-gende, -gondo/-göndö*

-kanda/-kende, -kondo/-köndö

Bu zarf-fiil –GAn/-GOn sıfat-fiil ve –dA/-dO bulunma hâli ekinden meydana gelmiştir. İki lehçede de ayrıca, bazen sıfat-fiil ve bulunma hâli eki arasına iyelik ekleri girebilir. Ek, Türkiye Türkçesine –*dığında*, –*ınca* zarf-fiil ekleriyle aktarılabilir.

1.11.1. Olumsuzluk

İki lehçede de bu zarf-fiilin olumsuzluğu, –BAgAndA/-BogOndO şeklinde yapılmaktadır.

1.11.2. İşlevi

1.11.2.1. Bu ekin işlevi, fiilin hareketini bir noktada sınırlamaktır.

Alt.: *Çındap ta, tirü d'ürgende – ne dep sanaarkaar; tirü d'ürgeñi – ırıs emes pe?* “Gerçekten de, bu hayatta iken – ne diye kederlenir ki; yaşadığı mutluluk değil mi?” (KT, 5)

Bulut d'aar körgöndö, kijiniñ kuyka bajı d'ımrıayt. Onı toktodor do arga d'ok. “Buluta bakınca, adamın kafa derisi kıpırdıyor. Onu durduramazsın da.” (KT, 150)

Onı körgöndö, kijiniñ sanaazına d'ebren çörçöktör kirer. “Onu görünce, insanın aklına eski efsaneler gelir.” (KT, 180)

Mıltıktıñ tabıjı ugulbay turganda, ol ne aaylu kojoñ-komıt, ne aaylu kuuçın-köröm! “Silah sesi duyulmadan önce, orada ne güzel şarkı-türkü, ne güzel sohbet vardı.” (KT, 291)

Kırg.: *Bazardın borbor köçöösü menen batıştı karay ketkende çoñ suunun boyunda bir biyikçe kelgen, töböösü tunukelüü bir kızıl üy bar ele.* “Pazarın merkezi caddesinden Batı tarafa doğru gidince, nehrin kenarında biraz büyük, çatısı yüksek kırmızı ev vardı.” (CAT II-III, 14)

Munu körgöndö başına bir oy tüşüp, akırın şıkşıktap, cakınday bergende karañdap alıp cürüp ketti. “Bunu gördüğünde bir fikir geldi ve boğayı kendine yavaş alıştırarak yanına geldiğinde kaçıverdi.” (CAT II-III, 4)

Tüş oogondo kelişti şılkıyışıp. “Öğleden sonra yorularak geldiler.” (CAT II-III, 142)

1.12. -GAndAn/-GondOn Eki

Kırg.: *-gandan/ -genden, -gondon/ -göndön*

-kandan/ -kenden, -kondon/ -köndön

Bu ek, -GAn/-GOn sıfat-fiil ekiyle +dAn/+dOn çıkma hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu iki ekin arasına iyelik eki girerek de kullanılabilir. Altay Türkçesinde kullanılmıyor. Kırgız Türkçesinde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesine “-dıği için, -dığindan” şekliyle aktarılması uygundur.

Tokoçtu çoñuraak cep gana tınç catkandan cakşısı barbı? “Ekmeğini afiyetle yeyip, evinde huzur içinde dinlenmenden başka mutluluk varmı?” (CAT II-III, 9)

*Oşol kezdegi dooranduu doorubuzdun mezgili bizden **alıstagandan** alıstap baratkansıyt. “O mutlu günler sanki bizden sanki uzaklaşmaya başladı.” (CAT II-III, 117)*

***Cırgaganımdan** seni korkutup-ürkütön cerim cok, arga tügönüp bütön, Arsen. “Keyfimden seni korkutmuyorum, çaresizim, Arsen. ” (CAT IV-V, 62)*

1.13. -GlçA/-GUçA Eki

Kırg.: -gıça/ -giçe, -guça/ -güçö

-kıça/ -kiçe, -kuça/ -küçö

Bu ek, -GI/-GU sıfat-fiil eki ile +çA/+çO ekinin birleşmesinden oluşan zaman bildiren zarf-fiil ekidir. Altay Türkçesi gramerlerinde eke rastlamadık. Kırgız Türkçesinde sık kullanılan bir zarf-fiil ekidir. İşlev olarak Altaycadaki – *GAjIn/-GojUn* ekine doğru gelmektedir. Türkiye Türkçesine “-ıncaya kadar” kalıbıyla aktarabiliriz.

Örnekler:

*Men caza turgan kaarmanımdı kadala oylonup kagazga **sıydırgıça**, kündölük işimden kolum boşop çoloom **tiygiçe**, açıp közdü **cumguça** 100 cıldık da belgilenip ketti. “Benim yazacak olan kahramanımı düşünerek kararımı verip, fırsat bulup yazıncaya kadar 100 yıllık jübilesi bile kutlandı. ” (MM, 441)*

*Osmon aksakal **ölgüçö** sıyınan ketpegen ayılga alımduu, kadir-barktuu kişi bolçu. “İhtiyar Osman ölünceye kadar herkesçe saygı gören birisiydi.” (KS, 147)*

“*Kuş kelipsiñ!*” – *dep al meni karşı alıp, bazar açılğıça arkı-berkini süylöşüp kaldık.* “ ‘Hoş geldin!’ diye, o beni karşılayarak, pazar açılıncaya kadar hâl hatır sorduk.” (CAT IV-V, 290)

Tüköm aňgemesin ayaktağıça oorukanaga da kelip kaldık. “Tüköm hikâyesinin sonuna gelinceye kadar, hastahaneye de ulaştık.” (CAT VI, 183)

Kaş karayğıça oşerde otura berdim. “Akşama kadar orada kaldım.” (CAT VI, 213)

1.14. -GAnçA/-GOnçO Eki

Alt.: *-gança/-gençe, -gonço/-gönçö*

-kança/-kençe, -konço/-könçö

Kırg.: *-gança/-gençe, -gonço/-gönçö*

-kança/-kençe, -konço/-könçö

Ek, -GAn/-GOn geçmiş zaman sıfat-fiil ekiyle -çA/-çO eşitlik ekinden meydana gelmiştir. Zaman bildiren zarf-fiil ekidir. İki lehçede de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesine “-caya kadar” şeklinde aktarılabılır.

Alt.: *alta-gança* “yürüyünceye kadar”, *bar-gança* “varıncaya kadar”, *sakı-gança* “bekleyinceye kadar”, *kel-gençe* “gelinceye kadar”, *neke-gençe* “ödeyinceye kadar”, *işte-gençe* “çalışıncaya kadar”, *çık-kança* “çıkıncaya kadar”, *d’et-kençe* “ulaşıncaya kadar”, *oyno-gonço* “oynayıncaya kadar”, *ös-könçö* “büyüyünceye kadar”.

Kırg.: *bar-gança* “varıncaya kadar”, *kel-gençe* “gelinceye kadar”, *işte-gençe* “çalışıncaya kadar”, *ket-kençe* “gidinceye kadar”, *oylo-n-gonço* “düşününceye kadar”, *kör-gönçö* “görünceye kadar”, *üylo-n-gönçö* “evleninceye kadar” *öç-könçö* “sönünceye kadar” *ös-könçö* “büyüyünceye kadar”.

Altay Türkçesinde bu ekin olumsuz şekli olarak “-*bagınça*, -*bagınçı*, -*bayçı*, -*bayınça*” gösterilmiştir¹⁴⁹. Kırgız gramerlerinde bu ekin olumsuz şekli ayrı bir konu olarak ele alınmıştır ve -*ma* olumsuzluk -*yın* zarf-fiil ve -*ça* ekinden oluştuğu belirtilmektedir.¹⁵⁰

Alt.: *kör-bö-ynçö* / *kör-bö-yinçe* “görmeyince”, *kon-bo-yınço* / *kon-bo-yınça* “gece kalmayınca”, *tut-pa-yınca* “yakalamayınca”, *toñ-boyınca* “donmayınca”.

Kırg.: *ayt-mayınça* “söylemeyince”, *kör-möyünçö* “görmeyince”, *oylo-n-moyunça* “düşünmeyince”, *toñ-moyunça* “donmayınca”.

1.14.1. İşlevleri

1.14.1.1. Ana cümledeki hareketin zamanını ve süresini bildirir:

Alt.: *D’e iş kandıy da küç bolgon bolzo, tört d’ıl d’uulaşkança, kamıktı öltürüp, örtöp-sayap d’ürgençe, iştegen bolzo artık bolboy baza.* “Peki, iş nasıl da zor olmuşsa, dört yıl savaşıp, hepsini öldürerek, yakıp yıkıncaya kadar, çalışırsa gene de fazla değildir.” (KT, 196)

Anayıp d’atkança, bayagı bir uul keldi. “Tam bu haldeyken, geçen günki delikanlı geldi.” (AKK, 82)

Slerdi uulın d’edingençe, kontoraga kelzin degen. “Sizleri, oğlunuz gelince, iş yerine uğrasın demişti.” (AKK, 101)

¹⁴⁹ N. P. Direnkova, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁵⁰ B. Oruzbayeva, A. Tursunov, *Kırgız Tilinin Grammatikası*, Morfologiya, Frunze, 1964, s.273.

Küç d'etkençe argadaar... "Var gücüyle yardım eder..." (KT, 153)

Tarkraş ırıstu külümzirengençe, d'erge tüşti. "Tarkraş gülümseyerek indi." (KT, 179)

Kara bajım d'erge kirgençe, sege eş bolbozım. "Ölürsen de sana eş olmam." (AKK, 160)

Ayılınıñ d'anındagı turgan borbok d'iraanı kodoro tartkança d'ıgılıp, barıp tüşken. "Evinin yanındaki çalını köküyle koparmaya çalışırken düşmüş." (AKK, 82)

Minayıp la oturgılagañça, Sandraştıñ taadazınıñ d'oon üni uguldı. "Bu sırada Sandraş'ın dedesinin kalın sesi duyuldu." (D'D'E, 104)

Kırg.: Tañ kılayañça kır aşıp ketkey elek. "Sabah oluncaya kadar dağ başından geçebilseydik, keşke." (CAT VII-VIII, 48)

Ilyık oylor, kıyaldar menen çaşoo kerek ekenin baamdap tañ sürgönçö uktabay mayekteşip çıkkabız. "Güzel düşünce ve hayallerle yaşanması gerekliliğini konuşarak sabaha kadar oturmuştuk." (MM, 258)

Beren seldey kaptap kele catkan katarlardın agımın kaypıp ötüp kelgençe, avtobustan az cerden keçigip kala cazdadı. "Beren sel gibi basmış kalabalığın arasından çıkıncaya kadar, az kalsın otobüsü kaçıracaktı." (MM, 53)

İntelligent bolup mınday kündü körgönçö, karapayım ele dıykan, ce malçı bolsom kana, atañdın körü – degen oygo keldim. "Aydın olarak böyle bir günü göreceğime, keşke, bir çiftçi yada çoban olsaydım, diye düşündüm." (CAT VII-VIII, 30)

İñir kirgençe Toru aygır kıştagına cete keldi. “Akşam olmadan Toru aygır köye ulaştı.” (MM, 108)

1.14.1.2. Bu ek, yardımcı cümle ile ana cümledeki iş veya hareketi karşılaştırmak için de kullanılır.

Alt.: *Ol d'ügürgençe le bardı.* “O koşuncaya kadar (öbürü) ulaştı.” (D'D'E, 61)

Kırg.: *Men catçu bölmödön dokumentimdi alıp kelgençe bosogonun canında tuş-taraptı nazar sala tiktep turuptur.* “Ben yatak odamdan pasaportumu getirinceye kadar, (o) kapı önünde her tarafı inceleyerek bakıyormuş.” (CAT VII-VIII, 158)

1.15. -(A, l)rgA/ -(O, l)rgO Eki

Alt.: *-arga, -erge, -orgo, -örgö*

-irga, -irge

-rga, -rge, -rgo, -rgö

Bu ek, -(A, l)r/-(O, l)r sıfat-fiil ve -GA/-GO yaklaşma hâli ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Maksat, amaç bildiren zarf-fiil yapar. Altay Türkçesinde kullanılmaktadır. Kırgız gramerlerinde konu altında bu eke rastlamamaktayız. Fakat, edebî eserlerde az da olsa bulunur. Örneğin; **Aytarga söz tappay kaldım.** “Cevap vermek (söylemek) için kelime bulamadım.”

Türkiye Türkçesine “ –*mak için*” anlamında aktarılabilir. Bu ekin olumsuzu başka bir zarf-fiil olan –*BaskA/-BOskO* ile yapılmaktadır.

Örnekler:

Alt.: *Onı amzap **körörgö korkıgandar**, “aysa bolzo, koron bolbozın” – dep.* “Onun tadına bakmaktan korkanlar: ‘bunu söyleyenler olsa da, görenler olmasın’ demişler.” (AKK, 66)

*Onoñ küskide şkolgo **bararga enezi** onı bar-d’ogıla bütengen le.* “Sonbaharda okula gitmesi için, annesi onun herşeyini hazırlamıştı.” (AKK, 100)

*Anayıp at cerge **d’ürerge d’öbin** berip iydi.* “Böylece at yerde yürümek için anlaştı.” (AKK, 50)

*Emdi üstin **bürkeerge plaha** d’arar kerek.* “Şimdi bunun üzerini örtmek için, gözyaşı lazım.” (KT, 270)

*Adazı baza ta neni de **aydarga oozi añkañdayt.*** “Babası daha bir şey demek için ağzını açtı.” (KT, 216)

1.16. -BAskA/-BoskO Eki

Alt.: -*baska*, -*beske*, -*bosko*, -*böskö*

-*paska*, -*peske*, -*posko*, -*pöskö*

Ek, -*BAs/-BOs* sıfat-fiili ve –*GA/-GO* yaklaşma hâli ekinden meydana gelerek “-*mamak için*” anlamında kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde

kullanılmaktadır. Çok işlek değildir. Kırgız Türkçesinde kullanılmaz. İşlev olarak olumsuz maksat bildirmektedir.

Örnekler:

*Şurıgin eneziniñ kömöölijin **ukpaska**, törindegi kıp d'aar kaçtı.* “Şurıgin annesinin sinirli konuşmasını duymamak için, köşedeki odası tarafa kaçtı.” (KT, 370)

*Çala d'öpkö **kirbeske** maalkadıp-d'oylonıp, obıp-d'ibip tappay la bardı...* “Antlaşmaya girmemek için, böbürlenerek, yalan uydurmaya çalışıyordu.” (D'D'E, 8)

*- Bisle kojo tekşi oçered'ke **turbaska** turgan bolzoñ – boyıñda.* “ – Bizimle birlikte sıraya geçmemek için yapıyorsan, kendin bilirsin.” (D'D'E, 19)

1.17. -çUdAy Eki

Kırg.: -çuday, -çüdöy

Bu ek, -çU ile +day, +döy ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır ve “-acak gibi” anlamında kullanılır. Altay Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Örnekler:

*Bir nerse **aytçuday** kamına kaldı.* “Bir şey söyleyecekmiş gibi hazırlandı.” (CAT VI, 21)

*Aldındagılardın birin süzüp **alçuday** elestep, cark-curk etken faralardan közün ala kaçtı.* “Önündekilerin birisine çarpmamak için, karşıdan gelen araba ışıklarından gözlerini kaçırdı.” (CAT VII-VIII, 152)

Al özünö işenbegenderdi cep iyçüdüy cek köröt. “O kendisine inanmayanları hiç sevmiyor.” (CAT II-III, 39)

Uçup ketçüdüy köründü al. “O uçup gelecekmiş gibi göründü.” (CAT I, 48)

Bügün bir çoñ toy ötçüdüy bizdin üydögülördün baarısınan canı tınbayt. “Bugün sanki düğün olacakmış gibi bizim evdekiler çok çalışıyorlar.” (CAT I, 132)

1.18. -(A, l)rdA/ -(O, l)rdO ~-ArdA/ -OrdO,-rdA₃ Eki

Alt.: -arda/ -erde, -ordo/ -ördö; -ırda/ -irde

-rda/ -rde, -rdo/ -rdö

Kırg.: -arda/ -erde, -ordo/ -ördö

-rda/ -rde; -rdö

Bu ek, -Ar, -Or, -Ir, -r belirsiz gelecek zaman sıfat-fiil eki ile +dA/+dO bulunma hâli ekinin birleşmiş şeklidir. İki lehçede de kullanılmaktadır. Kırgızcada -ırda, -irde; -rdo şekilleri kullanılmıyor. Kırgızcaya göre Altaycada daha da işlektir. Bazen iki ekin arasına iyelik eki de girebilmektedir. Ekin olumsuzluk şekli Altaycada başka zarf-fiil olan -BAstA/-BostO ekiyle, Kırgızcada ise -A/-O; -y *elekte* şekilleriyle yapılır. Bu ekin iki lehçede de şekilleri aynı olmasına rağmen, anlam bakımından değişmiş durumdadır. Burada ikisinin arasında zaman farklılığını görürüz. Altaycada şimdiki zamanı bildiriyor. Kırgız Türkçesinde ise yakın gelecek zamanı bildiriyor. Altaycadan Türkiye Türkçesine -dığı zaman, -dığında, -ınca şekilleriyle aktarmamız uygundur. Kırgızcadan ise “-madan önce, -acak iken, -ar iken” şeklinde aktarabiliriz.

1.18.1. İşlevleri

1.18.1.1. Ana cümledeki hareketi, Altaycada şimdiki zaman bakımından, kırgızcada ise gelecek zaman bakımından nitelendirir.

Alt.: *Bu kiji ak-d'arıkka **kelerde**, ogo beletep le koygon neme d'ok.* “Bu adam akşamüstü geldiğinde, ona hazır verilecek birşey yoktu.” (KT, 271)

*Añdap **d'üerde**, nököri tülkü bıçkak börüktü kijini elik dep körölö, adıp koydı.* “Avlarken, arkadaşı tilki derisinden yapılmış şapka giyen adamı görerek, elik diye ateş etti.” (KT, 296)

*Ulgen le Erlik curtap **turarda**, cerdin üstinde teñeri çok bolgon emtir.* “Ulgen ve Erlik yerde yaşadığı zaman, yer üzerinde gökyüzü henüz yokmuşmuş.” (AKK, 20)

*-Ey ulustar! – dep, ol kıygırıp **iyerde**, agaş arazınañ ulustıñ ünderi d'añılandı.* “-Hey ahali! – diye o bağırınca, ağaç arasından insanların sesleri yükseldi.” (AKK, 25)

*Ertengizinde tañdaktalıp tañ **adarda**, kürelenip kün **çıgarda**, Taştan-kam d'anıp kelgen.* “Ertesi gün sabah olup, güneş çıktığında, Taştan-kam geri gelmişti.” (AKK, 163)

*Küp-küp etken tabış baştala **bererde**, Sandraştıñ eneziniñ üni tışkarı uguldu.* “Küt küt diye bir ses çıkınca, Sandraş'ın annesinin sesi dışarıya duyuldu.” (D'D'E, 88)

Kırg.: *Oşondon ulam ar dayım **bararda** kancıgaga bir bötölkönü baylap alamin.* “O yüzden, gitmeden önce her zaman yanıma bir şişe rakı alırım” (CAT II-III, 144)

Çabuulga attanaarda ceñip çığaarın ce bir kırsıkka uçuraarın kitebine karap tak aytıp, abıdan işendirip alğan dörgö közün cüümp taramış koldoru menen kitepti töböşünö koydu. “Savaşa çıkmadan önce zafer kazanacağını yada kaybedeceğini kitabına bakarak tam ne olacağını söyleyerek, kendine inandıran dörgö kitabını alınının üzerine koydu.” (CAT VII-VIII, 4)

1.19. -A/-O, -y elekte

Kırg.: -a/-e, -o/-ö; -y elekte

Bu ek, -A/-O, -y elek partisip ekinin, -te bulunma hâli ekiyle yapılmıştır. Altay Türkçesi’nde kullanılmamaktadır. Kırgızcada kullanılıp, bir iş veya olay sonuçlanmadan anında, ikinci bir iş veya olayın başlamasını ifade eder.

Emi el bile elekte, ketip kalayın. “Artık, kimse öğrenmeden gideyim.” (CAT I, 121)

Menin da betimdin kızılı kete elekte... özümdün kadırımdı bileyin. “Ben de ihtiyar olmadan önce, kendi kıymetimi bileyim.” (CAT II-III, 145)

Top taray elekte öz oozuñdan uksak bolo. “Herkes gitmeden önce kendinden dinlersek iyi olurdu.” (CAT VII-VIII, 66).

SONUÇ

Buraya kadar, Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin fiil üzerinde karşılaştırmalı biçim bilgisi incelendi. Bunlar fiilde: *yapım ekleri, çekim ekleri; tasvir fiilleri, sıfat-fiil ve zarf-fiilleridir.*

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Yapım Eki Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesi'nin gramer kitaplarından ve edebî eserlerinden faydalanılarak, standart edebî dilinde kullanılan 18 isimden fiil yapma eki ve 13 fiilden fiil yapma ekleri incelendi.

İki lehçede de isimden fiil yapma eklerinin şekil bakımından aynı olanları şunlardır: **+A-/O-**, **+DA**, **+GAR-**, **+I-/U-**, **+k-**, **+klr**; **+kUr-**, **+L₃A-/L₃O-**, **+r-**, **+Ar-/Or-**, **+çl-**, **+GA-**; **+kö-** .

İki lehçede şekil bakımından farklılık gösteren isimden fiil yapma ekleri de şunlardır: **+rkA- ~ +rka-**, **+Sl- ~ +sl-**, **+sU-**, **+SlrA- ~ +slrA-**; **+sUrA-**, **+y-**, **+ay-**, **+oy- ~ +y-**, **+Ay-**, **+Oy-**; **+zA- ~ +sa-**; **+şa-**, **+şe- ~ +şA-**, **+şO-** ; **+şl- ~ +şl-**; **+şU-**, **+ça- ~ +ça-**, **+çö-**.

Bu eklerin farklılık göstermesinin nedeninin çoğu, Kırgız Türkçesinin dudak uyumundan ortaya çıkmış farklılıklardır. Kırgız Türkçesinde yapım ekleri ve çekim ekleri büyük çoğunlukla dudak uyumuna girer. Altay Türkçesinde bu olay Kırgız Türkçesindeki gibi aktif değildir.

Fiilden fiil yapma eklerinde şekil bakımından **-BA-/BO-**, **-GIIA-/GUIA-**, **-I-/U-**, **-sA-**, **-ar-**, **-r-**, **-Dlr-/DUR-**, **-t-**, **-l-**, **-n-**, **-ş-** ekleri iki lehçede de birbirine benzemektedir.

-mzıra- ~ -msıra-, **-gls-/ -gUs- ~ -Glz-/GUz-** eklerinde ise tonsuzlaşma veya tonlulaşma olayından ortaya çıkmış farklılıkları görmekteyiz.

Altay ve Kırgız Türkçesinde yapım ekleri bakımından çok büyük farklılık görülüyor. İki lehçenin farklılıkları diye ayırdığımız eklerin, fonetik farklılıklardan ve iki lehçedeki işlek bir şekilde kullanılıp kullanılmadığına bağlı olarak ortaya çıkan çok küçük farklılıklar da denilebilir. Anlam bakımından aynıdırlar. Örneğin; fiilden fiil yapma eki olan *-gls/-gUs- ~ -Glz-/-GUz-* ekinin tarihine baktığımızda, bu ekte bir tonsuzlaşma olayını görürüz. Eski Türkçede kullanılmayan bu ek, Kutadgu Bilig’de *tir-güz* “diriltmek” örneğiyle karşımıza çıkmaktadır.¹⁵¹ Daha önce de dediğimiz gibi bu ek iki lehçede de, işi bir başkasına yaptırmak anlamında fiiller türetir.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Şahıs Ekleri Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesinde hem zamir kökenli, hem iyelik kökenli, hem de emir kipinde kullanılan şahıs ekleri kullanılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri Altay Türkçesinde Kırgız Türkçesine göre az kullanılmaktadır. Ancak buradaki önemli bir nokta, Eski Türkçede kullanılan birinci çokluk şahıs eki olan *-mız/-miz* eki, bugün Altay Türkçesinde de kullanılmasıdır. Kırgız Türkçesinde ise başka Türk lehçelerinde de kullanılmakta olan çokluk şahıs eki *-Ik/-Uk* şeklini görmekteyiz.

Bu iki lehçenin önemli bir farklılığı da budur.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Çekim Ekleri Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Geçmiş Zaman Kipleri

Altay ve Kırgız Türkçesinde I. tip geçmiş zaman *-DI ~ -DI/-DU*, II. tip geçmiş zaman eki *-GAn/-GOn*, III. tip geçmiş zaman eki *-(I)ptlr/ -(U)ptUr* şekilleri kullanılmaktadır ve iki lehçede de işlevleri aynıdır.

¹⁵¹ A. B. Ercilasun, “Kutadgu Bilig Grameri: Fiil”, Ankara, 1984, s. 38.

Kırgız Türkçesinde kullanılan adet edilen geçmiş zaman **-çu/-cü** eki Altaycada kullanılmamaktadır. Bu ek, isimden isim yapma ekleri **-çU** ve zamir kökenli şahıs eklerinin ilavesiyle ortaya çıktığını bazı Türkologlar şöyle açıklıyorlar: *al-ig+çı men > aluuçumun > aluçumun > alçumun*.¹⁵²

Şimdiki Zaman Kipleri

Altay ve Kırgız Türkçesinin birleşik şimdiki zaman dediğimiz yardımcı fiillerin yardımıyla oluşan **d'at- ~ cat-, d'ür- ~ cür-, otır- (otur-) ~ otur-, tur-** fiillerin kullanılması iki lehçenin ortak bir özelliğidir.

İkinci bir şimdiki zamanı bildiren **-(A, O)t** eki Altaycada ve Kırgızcada sadece şimdiki zamanı değil, geniş – şimdiki – gelecek zamanı bildirmektedir. Buradaki ayırım, Altaycada bu ekin daha çok şimdiki zamanı ve Kırgızcada daha çok gelecek zamanı göstermesidir. Bu yüzden bu eki Kırgız Türkçesinde gelecek zaman konusu altında değerlendirildi. Kırgızcada ise şimdiki zamanı bildiren **-UUda** ekidir. Ancak bu işlek değildir. İki lehçede de daha çok yardımcı fiillerle kurulmuş şimdiki zaman kipi kullanımında işlektir.

Gelecek Zaman Eki

Gelecek zaman kipi Altaycada Kırgızcaya göre daha çeşitli kullanımlara sahiptir. Altaycada **-Ar/-BA**s, **-AtAn/ -OtOn**, **-GAIAk/-GOIOk** şekilleri gelecek zamanı bildirir. Kırgızcada gelecek zaman, iki şekilde yapılmaktadır. Kesin gelecek zaman olan **-A/-O-; -y-** ve belirsiz gelecek zaman eki olan **-Ar/-Or; -r** şekilleriyle yapılır. Buradaki diğer bir farklılık Altaycada kullanılan **-ar** ekiyle Kırgızcada kullanılan **-ar** eki arasında işlev farklılığı görmekteyiz. Altaycada kesinlik söz konusuysa Kırgızcada belirsizlik

¹⁵² A. B. Ercilasun, L. Karahan, Ş. H. Akalm, M. F. Kirişçioglu, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, 2006, 124-125.

söz konusudur. Altaycada belirsizliği bildiren gelecek zaman kipi **-GAIAk/-GOIOk** ile yapılır.

Hikâye ve Rivâyet

Altay Türkçesinde hikâye şekli **edi** kelimesinin gelmesiyle, Kırgız Türkçesinde ise **ele** kelimesinin gelmesiyle kurulmaktadır.

Rivâyet şekilleri ise Altay Türkçesinde **emtir** kelimesinin gelmesiyle, Kırgız Türkçesinde ise **imiş** kelimesinin gelmesiyle kurulmaktadır.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Tasarlama Kipleri Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesinde **-AyIn/-OyIn ~ -AyIn/-OyUn; -GIn ~ -GIn/-GUn; -SIn ~ -SIn/-SUn; -SA/-SO ~ -sA/-sO; -GAy/-GOy ~ -GAy/-GOy** tasarlama kipleri şekil ve işlev olarak aynıdır.

Kırgız Türkçesindeki II. tip istek kipi **-GI/-GU** ve III. tip istek kipi olan **-mAk(çI)/-mOk(çU)** ekleri Altay Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Tasvir Fiilleri Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesindeki kullanılmakta olan **al- ~ al-, başta- ~ başta-, d'at- ~ cat-, otir- ~ otur-, tur- ~ tur-, d'ür- ~ cür-, kel- ~ kel-, bol- ~ bol-, çık- ~ çık-, ber- ~ ber-, öt- ~ öt-, kal- ~ kal-, koy- ~ koy-, sal- ~ sal-, kör- ~ kör-, iy- ~ iy-, d'asta- ~ cazda-** tasvir fiillerin şekilleri, anlamları ve işlevleri birbirlerine benzemektedir.

İşlevleri aynı, şekilleri bakımından farklı olan tasvir fiiller vardır. Bunlar Kırgız Türkçesinde şu şekildedir:

ciber- “göndermek”, *ket-* “gitmek”, *taştā-* “bırakmak”

Altay Türkçesinde bu tasvir fiillerinin yerine şunlar kullanılmaktadır:

ciber-’in yerine *iy-*, *ket-*’in yerine *bar-* ve *taştā-* tasvir fiili yerine *-y ber* kullanılmaktadır.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Sıfat - Fiillerinin Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesindeki kullanılmakta olan **-dık ~ -dık, -GAn/-GOn ~ -GAn/-GOn, -mış ~ -mış/-mUş, -(A)Açıl/-(O)Oçıl ~ -OOçU/-UUçU; -çu, -GAIAk ~ -GOIOk, -Ar/-Or; -r ~ -Ar/-Or; -r, -BAş ~ -BOş, -GAdly/ -GOdly ~ -GIdAy/-GUdAy**, sıfat-fiil ekleri şekil ve işlev olarak benzeşmektedirler.

Farklılıklarından bahsederek, **-açak, -oçok; -AsA** ekleri Kırgız Türkçesinde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde bu ekler kullanılmamaktadır. Altay Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan **-AtAn/-OtOn; -ytAn/-ytOn** ekleri Kırgız Türkçesinde bulunmamaktadır.

Bu incelememizin sonucunda daha önce Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesiyle yazılmış gramer kitaplarında bazı konularda ele alınmayan kullanımları ele alarak araştırmacıların dikkatine sunduk.

1. Kırgız Türkçesinde kullanılan **-dık, -mış** geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri Altay Türkçesinde de kullanıldığı, Kırgızdaca kullanılan kelimelerden yola çıkılarak tespit edilmiştir. Kırgızcadaki kalıplaşmış olan *kal-dık* “kalıntı, bakiye; nesil” (KRS I, 330) kelimesi Altaycada da kalıplaşmış olarak kullanılan *kal-dık* “nesil” (ATS, 94) kelimesine ulaşabildik.

2. **-GAIAk/-GOIOk** Altaycada olumsuzluğu bildiren başka bir sıfat-fiildir. Bu ek Kırgızcada sıfat-fiil olarak kullanılmamaktadır. Ancak, sözlük taramasında *şaş-kalak adam* “acele eden adam” anlamında kullanılan kelimeye rastladık. Bu kelime de anlam olarak olumsuzluk taşımaktadır.

3. **-GAndly/ -Gondly** sıfat-fiil eki Altay Türkçesi gramerlerinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak ele alınmamıştır. Ancak, bu ek sıfat-fiil eki olarak da kullanılmaktadır ve bu çalışmada bu ek örneklerle açıklanarak gösterilmiştir.

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Zarf-Fiilleri Bakımından Benzerlikleri ve Farklılıkları

Altay ve Kırgız Türkçesinde şekil ve işlev olarak benzeyen zarf-fiiller şunlardır: **-A/-O, -y ~ -A/-O, -y; -BAy/-BOy ~ -BAy/-BOy; -(I)p/-(U)p ~ -(I)p/-(U)p; -BayInçA ~ -mAyIn(çA)/-mOyIn(çA); -GAII/-GOII ~ -GAnI/-GOnU; -GAndA/-GondO ~ -GAndA/-GondO; -GAnçA/-GOnçO ~ -GAnçA/-GOnçO; -ArdA/-OrdO ~ -ArdA/-OrdO.**

Farklılık gösteren zarf-fiiller ise Altay Türkçesinde **-AIA/-OIO, -yIA/-yIO; -GAjIn/-GOjIn; -GAIAktA/-GOIOktO; -BAstA/-BOstO; -(A,I)rgA/-(O,I)rgO; -BAskA/-BOskO** zarf-fiil şekilleri kullanılmamaktadır. Kırgız Türkçesinde kullanılan **-BAstAn/-BOstOn; -GAndAn/-GondOn; -çUday; -A/-O, -y elekte** zarf-fiiller Altay Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Araştırma sonucunda elde ettiğimiz bilgilere göre farklılıkların çoğunlukla eklerin değişik şekillerinin kullanıldığından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Önemli bir farklılık ise; Eski Türkçede kullanılan birinci çokluk şahıs eki olan *-mız, -miz* eki, bugün Altay Türkçesinde kullanılmasıdır : ET.: *birti-miz* ~ Alt.: *berdi-miz*. Kırgız Türkçesinde ise, diğer Türk lehçelerinde de kullanılan *-lk/-Uk* şekli kullanılmaktadır. Bu şekil, geçmiş zaman eki olan ve bütün şahıslarla çekime giren *-dUk* çokluk birinci şahıs ekindeki *-k*'nin bulaşma (contamination) yoluyla *-DI* geçmiş zaman kipine aktarılması, *-k*'yi çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirmesi sonucundan ortaya çıkmıştır.

Bu tezde ele aldığımız bölümde, iki lehçe arasında farklılıklardan daha çok benzerliklerin olduğu sonucuna varılmıştır. Gösterdiğimiz örneklerle de bu tespitimiz pekiştirilmiştir.

TABLO I: YAPIM EKLERİ

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
İsimden Fiil Yapma Ekleri	
+a-, +e-, +o-, +ö-	+a-, +e-, +o-, +ö-
+da-, +de-, +dö-, +ta-, +te-, +tö-	+da-, +de-, +dö-, +ta-, +tö-
+gar-, +ger-, +gor-, +kar-, +ker-	+gar-, +kar-, +ker-, +kor-, +kör-
+l-, +i-	+l-, +i-, +u-, +ü-
+k-	+k-
+kır-, +kir-, +kur-, +kür-	+kır-, +kur-, +kür-
+la-, +le-, +lo-, +lö-, +da-, +de-, +do-, +dö-, +ta-, +te-, +to-, +tö-	+la-, +le-, +lo-, +lö-, +da-, +de-, +do-, +dö-, +ta-, +te-, +to-, +tö-
+r-, +ar-, +er-, +or-, +ör-	+r-, +ar-, +er-, +or-, +ör-
+rka-, +rke-	+rka-
+sı-/+si-, +zı-/+zi-	+sı-/+si-, +su-/+sü-
+sıra-, +sire-, +zıra-, +zire-	+sıra-, +sire-, +sura-, +sürö-
+y-, +ay-, +oy-	+y-, +ay-, +ey-, +oy-, +öy-
+za-/+ze-, +sa-/+se-	+sa-/+se-, +so-/+sö-
+şa-, +şe-	+şa-, +şe-, +şo-, +şö-
+şı-, +şi-	+şı-, +şi-, +şu-, +şü-
+ça-	+ça-, +çö-
+çı-, +çi-	+çı-, +çi-

+ga-, +ge-; +ka-, +ke-; +kö-	+ga-; +ka-; +kö-
Fiilden Fiil Yapma Ekleri	
-ba-, -be-, -bo-, -bö-; - pa-, -pe-, -po-, -pö-	-ba-, -be-, -bo-, -bö-; - pa-, -pe-, -po-, -pö-
-gıla-, -gile-, -gula-, - gülö-; -kıla-, -kile-, - kula-, -külö-	-gıla-, -gile-, -gula-, - gülö-; -kıla-, -kile-, - kula-, -külö-
-l-, -i-; -u-, -ü-	-l-, -i-; -u-, -ü-
-mzıra-, -mzire-	-msıra-, -msürö-
-sa-, -se-	-sa-, -se-
-ar-	-ar-
-r-	-r-
-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür	-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür
-gıs-, -gis-; -kus-, -küs-	-gız-, -giz-; -kuz-, -küz-
-t-	-t-
-l-	-l-
-n-	-n-
-ş-	-ş-

TABLO II: ŞAHIS EKLERİ (A)

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
Zamir Kökenli Şahıs Ekleri	
Teklik	
<i>-mln; -bln; -pln</i>	<i>-mln/ -mUn -(l)m</i>
<i>-zln; sln</i>	<i>-slñ/ -sUñ -(l) ñ; -slz/ -sUz</i>
Ø	Ø
Çokluk	
<i>-(l)Bls, -(l)s</i>	<i>-Blz/-BUz</i>
<i>-SlñAr, -SlgAr</i>	<i>-slñAr/ -sUñAr</i>
	<i>-slzdAr/ -sUzdAr</i>
<i>-L₃Ar/ -L₃Or; -ş-</i> (seyrek)	Ø

(B)

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	
Teklik	
<i>-m; -ım/ -im</i>	<i>-m</i>
<i>-ñ; -ıñ/-iñ</i>	<i>-ñ</i>
	<i>-ñlz/-ñUz</i>
Ø	Ø
Çokluk	
<i>-(l)Bls, -(l)s; -As/-Os; -k,</i>	<i>-k</i>

-ık/-uk	
-(I)gAr, -gOr; -AAr/- OOr; -Ar/-Or	-ñAr/ -ñOr
	-ñIzdAr/ -ñUzdAr
-L ₃ Ar/ -L ₃ Or; -ş- (seyrek)	Ø

(C)

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri	
Teklik	
-yIn; -AyIn/-OyIn	-yIn/-yUn; -AyIn/-OyUn
Ø; -Sañ/-Soñ; -GIn	Ø; -GIn/-GUn
-(I)gAr/-gOr	-ñIzdAr/-ñUzdAr
-SIn	-sIn/-sUn
Çokluk	
-Allk(tAr)/-Ollk(tAr); - yllk(tAr); -All/OlI; -yIl	-yIl/-yIU, -All(k)/-OIU(k)
-(I)gAr; -gAr/-gOr	-GıIA/ -GUIA
	-(I)ñIzdAr/-(U)ñUzdAr
-SIn(dAr)	-sIn/-sUn

TABLO III: BASİT KİPLER

	ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
KİPLER	EKLER	
Geçmiş Zaman Kipleri	<i>-dı, -di; -tı, -ti</i>	<i>-dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü</i>
	<i>-gan, -gen, -gon, -gön; -kan, -ken, -kon, -kön</i>	<i>-gan, -gen, -gon, -gön; -kan, -ken, -kon, -kön</i>
	<i>-(ı)ptır, -(i)ptir, -(u)ptır, -(ü)ptir;</i>	<i>-(ı)ptır, -(i)ptir, -(u)ptur, -(ü)ptür;</i>
	<i>-tır, -tir</i>	<i>-(ı)pır, -(i)pir, -(u)pur, -(ü)pür</i>
		<i>-çu, -çü</i>
Şimdiki Zaman Kipleri	<i>-a(t), -e(t), -o(t), -ö(t); -y(t)</i>	<i>-a(t), -e(t), -o(t), -ö(t); -y(t)</i>
	<i>-A/-O; d'at, d'ür(ü), oturu, turu</i>	<i>-A/-O; -y cata(t), cürö(t), otura(t), tura(t)</i>
	<i>-(l)p/-(U)p d'at, d'ür(ü), oturu, turu</i>	<i>-(l)p/-(U)p cata(t), cürö(t), otura(t), tura(t)</i>
		<i>-(u)uda, -(ü)üdö, -(o)odo, -(ö)ödö</i>
Gelecek Zaman Kipleri		<i>-A/-O; -y (-t)</i>
	<i>-r; -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, -or, -ör</i>	<i>-r; -ar, -er, -or, -ör</i>
	<i>-galak, -gelek, -golok, -gölök; -kalak, -kelek, -kolok, -kölök</i>	
	<i>-atan, -eten, -oton, -ötön; -ytan, -yten, -yton, -ytön</i>	
Emir Kipi	<i>-yın, -yın; -ayın, -eyin, -oyın, -öyin</i>	<i>-yın, -yın, -yun, -yün; -ayın, -eyin, -oyun, -öyün</i>
	<i>-Ø; -gın, -gin, -kın, -kin</i>	<i>-Ø; -gın, -gin, -gun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün</i>
		<i>-sın, -sin, -sun, -sün</i>

	-sın, -sin, -zın, -zin -yılı, -yli; -alı, -eli, -olı, öli; -yılık(tar), -yilik(ter); -alık(tar), -elik(ter), -olık(tar), -ölik(ter) -(ı)gar, -(i)ger, -gor, -gör -sın(dar), -sin(der), -zın(dar), -zin(der)	-yılı, -yli, -ylu, -ylü; -alı(k), -eli(k), -olu(k), -ölü(k) -gıla, -gile, -gula, -gülö; -kıla, -kile, -kula, -külö; -(ı)ñızdar, -(i)ñızder, -(u)ñızdar, -(ü)ñızdör -sın, -sin, -sun, -sün
Şart Kipi	-sa, -se, -so, -sö; -za, -ze, -zo, -zö	-sa, -se, -so, -sö
İstek Kipleri	-gay, -gey, -goy, -göy; -kay, -key, -koy, köy	-gay, -gey, -goy, -göy; -kay, -key, -koy, köy + ele
		-mak(çı), -mek(çi), -mok(çu), -mök(çü)
		-gı, -gi, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü –iyelik eki + kel-/bar
Gereklilik Kipleri	Şahıs zamiri (-yönelme hâli eki) +fiil tabanı -(A/O)r, -(I/U)r kerek/ uçurlu	
		1. –UU/-OO –iyelik eki + kerek/zarıl
		2. –UU/-OO –yönelme hâli eki + tiyiş –şahıs eki
		-(I/U)ş –iyelik eki + kerek/laazım/zarıl -sA/-sO –şahıs eki + kerek

TABLO IV: İŞEVLERİNE GÖRE TASVİR FİİLER¹⁵³

ZARF – FİİLLER				
		-A/-O, -y	-p	-ArgA GAnI/- GOnU ~-
T A S V İ R F İ İ L E R	al-	yeterlilik	yeterlilik; kendisi için yapma; başkası için yapma; tezlik; yön; bir defa yapma	
	bar-	hareketin paralelliği; süreklilik	süreklilik; bitme; yön; hareketin gelişimi	
	başta-	başlama	başlama	
	ber-	her şeye rağmen gerçekleşme; tezlik; tamamen yapma; izin; yeterlilik; âdet hâline gelme	yön; başkası için yapma; süreklilik; kararlılık ve kesinlik	
	bol-		olma; tamamen yapma	
	d'at- ~ cat-	süreklilik	süreklilik	amaç, niyet
	d'ür- ~ cür-	(-y ile) her şeye rağmen gerçekleşme	süreklilik; uyarı, hatırlatma; âdet hâline gelme; tezlik	amaç, niyet
	otur-		süreklilik; hareketin gelişimi	amaç, niyet
	tur-	süreklilik	süreklilik; âdet hâline gelme	amaç, niyet
	casta- ~ cazda-	yaklaşma	yaklaşma	
	ciber-		tamamen yapma; tezlik; kararlılık ve kesinlik	
	çık-		tamamen yapma	
	kal-	tamamen yapma; (-y ile) yeterlilik; bir durumdan başka bir duruma geçme	süreklilik; tezlik; tamamen yapma; istek, ısrar; beklenmezlik; yeterlilik	
	kel-	süreklilik; kesinlik; beklenmezlik; tamamen yapma	özneye yaklaşma; hareketin gelişimi; süreklilik; yön; kesinlik; tamamen yapma	
	ket-	tamamen yapma; (-y ile) yeterlilik	tezlik; yeterlilik; tamamen yapma; kararlılık ve kesinlik; yön	
	koy-	tezlik; her şeye rağmen gerçekleşme; uyarı; izin; hatırlatma	tezlik; kararlılık ve kesinlik; tamamen yapma; bir defa yapma	
	kör-	istek; ısrar; uyarı, hatırlatma; kararlılık ve kesinlik	deneme	
	sal-	tezlik	tamamen yapma; kararlılık ve kesinlik	
	taşta-	yaklaşma	kararlılık ve kesinlik; tezlik; tamamen yapma; bir defa yapma	
	tüş-	tezlik; bir durumdan başka bir duruma geçme; olma; süreklilik	yön; tamamen yapma	
	öt-		tamamen yapma	
	iy-		tezlik; kararlılık ve kesinlik	

¹⁵³ Sadece Altayca için kırmızı renk, sadece Kırgızca için mavi renk ve ikisinde de kullanılan işlevler için siyah renk kullanıldı.

TABLO V: SIFAT-FİİLLER¹⁵⁴

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
SIFAT-FİİL EKLERİ	
Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	
<i>-dık</i>	<i>-dık</i>
<i>-gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön</i>	<i>-gan/-gen, -gon/-gön; -kan/-ken, -kon/-kön</i>
<i>-mış</i>	<i>-mış</i>
Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	
Ø	<i>-açak, -oçok</i>
Ø	<i>-asa, -ese</i>
<i>-galak/-gelek; -golok/-gölök</i>	<i>-kalak</i>
<i>-(a)açıl/-(e)eçi, -(o)oçıl/-(ö)öçi; -çı</i>	<i>-ooçu/-ööçü, -uuçu/-üüçü; -çu/-çü</i>
<i>-atan/-eten, -oton/-ötön; -ytan/-yten, -yton/-ytön</i>	Ø
<i>-ar/-er, -or/-ör; -ır/-ir; -r</i>	<i>-ar/-er, -or/-ör; -r</i>
<i>-bas/-bes, -bos/-böş; -pas/-pes, -pos/-pös</i>	<i>-bas/-bes, -bos/-böş; -pas/-pes, -pos/-pös</i>
<i>-gadıy/-gediy, -godıy/-gödiy; -kadıy/-kedi, -kodıy/-ködiy</i>	<i>-gıday/-gidey, -guday/-güdöy; -kıday/-kidey, -kuday/-küdöy</i>
<i>-gandıy/-gendiy, -gondıy/-göndiy; -kandıy/-kendi, -kondıy/-köndiy</i>	<i>-ganday/-gendey, -gondoy/-göndöy; -kanday/-kendey, -kondoy/-köndöy</i>

¹⁵⁴ Çok kullanılan sıfat-fiiller için siyah, az kullanılan sıfat-fiiller için kırmızı renk kullanıldı.

TABLO VI: ZARF-FİİLLER

ALTAY TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ
Basit Zarf-Fiil Ekleri	
-a/-e, -o/-ö; -y	-a/-e, -o/-ö; -y
-ıp/-ip, -up/-üp; -p	-ıp/-ip, -up/-üp; -p
Birleşik Zarf-Fiil Ekleri	
-ala/-ele, -olo/-ölö; -yla/-yle, -ylo/-ylö	Ø
-bay/-bey, -boy/böy; -pay/-pey, -poy/-pöy	-bay/-bey, -boy/böy; -pay/-pey, -poy/-pöy
-bayınça/-beyinçe; -payınça/-peyinçe	-mayınça/-meyinçe; -moyunça/-möyünçö
-gajın/-gejin, -gojin/-göjin; -kajın/-kejin, -kojin/-köjin	Ø
-galı/-geli, -golı/-göli; -kalı/-keli, -kolı/-köli	-ganı/-geni, -gonu/-gönü; -kanı/-keni, -konu/-könü
-basta/-beste, -bosto/-böstö; -pasta/-peste, -posto/-pöstö	Ø
Ø	-bastan/-besten, -boston/-böstön; -pastan/-pesten, -poston/-pöstön
-ganda/-gende, -gondo/-göndö; -kanda/-kende, -kondo/-köndö	-ganda/-gende, -gondo/-göndö
Ø	-gandan/-genden, -gondon/-göndön; -kandan/-kenden, -kondon/-köndön
Ø	-gıça/-giçe, -guça/-güçö; -kıça/-kiçe, -kuça/-küçö
-gança/-gençe, -gonço/-gönçö; -kança/-kençe, -konço/-könçö	-gança/-gençe, -gonço/-gönçö; -kança/-kençe, -konço/-könçö
-arga/-erge, -orgo/-örgö; -ırğa/-irge; -rga/-rge, -rgo/-rgö	Ø
-baska/-beske, -bosko/-böskö; -paska/-peske, -posko/-pöskö	Ø
Ø	-çuday/-çüdöy
-arda/-erde, -ordo/-ördö; -ırda/-irde; -rda/-rde, -rdo/-rdö	
Ø	-A/-O; -y elekte

ALTAY TÜRKÇESİYLE METİNLER

D'eti-Kaan

D'eti-Kaan d'er üstünde bolgon. Birziniñ adı D'aan-Oos, birziniñ – Uzun-Kol, birziniñ – Tarmaçı, birziniñ – Tıñdaaçı, birziniñ – D'ügürük, birziniñ – Bökö, birziniñ – D'aan-Kös. D'eti nökör, d'eti korkuştu neme bolgon. D'aan-Kös körör, Uzun-Kol tudar, Tıñdaaçı tıñdaar, Böközi kürejer, Tarmaçı tarmadaar, D'ügürigi d'ügürer. D'aan-Oos d'udar. D'erdiñ üstinde neme artırbay bargan.

Aydarda d'etüdi Karatı-kaan aldırtnan. D'etü kuuçındaşkan: “Bu ne bisti aldırat?” – dep. Tıñdaaçı ukkan. Uksa, Karatı-kaan olordı temir turaga öltürerge turgan bolgon. Aydarda D'aan-Oos köl uurtanıp algan.

Karatı-kaanga d'etü d'ederde, ozo olorgo korundu et bergen. Tarmaçı tarmadap, korundu etti öskö uluska bergen, boyları d'akşı et d'igen. Onoñ olordı temir turaga amıragan dep kiydirele, somoktogon. Somoktoylo, kança odın tartıp ekelip, tıştınañ kızıtkan. Temir tura kızıp kelerde le, d'eti nökör ölgö d'ederde le, D'aan-Oos uurtanıp algan kölin kuzup iyerde, temir tura sooy bergen. Tıñdaaçı uksa, Karatı-kannıñ uluzı d'eti nököri ölgön dejip, d'üre bergen emtir. Aydarda Böközi turala, temir turanı d'emirgen. Onoñ ıgala, D'ügürigi d'ügürip barala, d'eti d'eeken tudala, azırangandar.

Emdi olor baza la d'er üstünde neme artırbay bargan. Uçında olor köp kinçek etken dejele, korkuştu d'aan biyik taştan kalıp ölör dejip, kalıgan.

D'e d'erge tüşpey, teñirige d'eti d'ıldıs bolup uça bergen. Ondıy D'eti-Kaan degen d'ıldıs emdi de körinet ine.

D’eti-Kaan

Ozo bir korkuştu d’aan bay kiji d’eti uuldu bolgon. Ol d’eti uul bir de işke de barbas, malga da barbas, “Men – kaan, men – kaan” – dep oturlaar. D’e onıñ kiyninde onı kuday sler onçogor kaan boloton bolzoor, d’etileger, kaan bol turar d’erdi men slerge taap bererim – deyle, teñerige ııgar salgan dejeten, ozogı d’aan ulus.

D’eti-Kaan la Ülker

Ozodo d’eti karındaş – D’eti-kaan bolgon. Ol kezer ulus bolgon. At d’ok ańdap d’üreten. Attarın solıp, ańdap turzın dep, kuday olorgo 100 at bergen. D’eti-kaan attarına minip, ańdar bolo bergen. D’e olordıñ kemizi de kazançı bolor küünü d’ok, onon ulam açınijip turatan. Ol tuşta Meçin segis bolgon. D’eti-kaan ańçılar Meçinniñ birüzin – Ülkerdi – kazançı etkilep algan.

D’eti-kaan dep d’ıldıstardıñ kaji la d’ıldızı boyı attu. Eñ d’aanı – Ülgen, eñ kiçineginiñ adı – D’ezim-Biy. Baza eki d’ıldıstıy – Karşıit le D’aşılğan. Artkandarınıñ attarı undulıp kalgan.

Ülker le D’eti-Kaan

Ülker degen d’ıldıs d’eti bolgon. D’eti-kaan baza d’eti. Onon D’eti-kaan Ülkerdiñ bir d’ıldızın uurdalagan, kazançı edalagan. Onıñ uçun Ülker aylanza, D’eti-kaan kiynineñ kel turar. Körgüspes. Ülker kel d’atsa, D’eti-kaan baza la kiynineñ aylanaar. Udura, koştıoy kelbes.

Meçin D'ıldıs

Bistiñ altay ulustıñ kep sözinde bolso, Meçin d'ıldıs toñmok suunıñ tübinde d'adar. Avgust aydın uçuna d'etire. Onoñ lo teñerige ııgar.

Bir katap Meçin suunıñ tübinde d'adarda, at la uy körögön. Ekü blaaşkan: birüzi men bazarım, birüzi men dejip. Onoyıp blaajıp turala, uy ozo bazıp iygen. D'ıldıs uydıñ tuygaktarınıñ ortozınañ bızırıp teñerige ııga bergen. Onoñ lo beri bistiñ d'erde kış sook bold'at. D'ay d'ılu – Meçin toñmok suuda d'adar uçun.

Meçin

Aزی bu teñeride meçin dep d'ıldıs d'erde bolgon boltır. Aydarda, ol meçin teñerige ııksa, d'er korkuştı sook bolor...

Em bayaa meçin teñerige ııgarga d'adarda, at: “Men bazayın!” – degen. “Men bazayın!” – dep uy onoytkon.

Blaaşkan. Blaaş turala, attañ ozolo uy bazıp iyerde, uydıñ bu tuygagınıñeki d'iginen meçin blaap ııga bergen, teñeridöön.

Em teñeride Meçin dep bir d'uulgak d'ıldıstar bar. Onoñ lo beyin ol meçin tüjüp, körünip le kelze (ol d'aygıda eki le ayga d'ogolıp kalıp turgan, körünbey turgan ne), sook bolıp d'at. Kırıu tüjüp d'at.

Ol meçin körüngen kiyninde, at soodılu bolor. Terlegen attı minbes, soodıp miner. Soodıp mingen at bek bolor, ııyrak bolor, arka-moynı başım oyılbas, edi-kanın ııkınbas.

Neme oñdobos uçun uydı moomo dep aydatan.

At baskan bolso, ol Meçin teñeri örö çıkpas edi. Anayıp, uy blaajıp baskan deer.

Kögütey

Kögütey aňçı kiji bolgon. Altaydıñ üstinde bastıra aňdı-kuştı kırgan, kalgançı uçında üç mıygak artkan. Onoñ onı sürüjele, birüzin baalu atkan. Üç mıygak teñerige ıgıp, d'ıldıs bolup d'apşınıp kalgan. Kiyinneñ arı kök-boro attu Kögütey sürüjip ıkkkan, baza la d'ıldıs bolup d'apşınıp kalgan üç iydip eeçitkençe, üç adıp Altın Kazıkka buulap koygon.

Altay Kep-Kuuçandarı, 1994, s. 59-61.

Küügey Tölösov

D'astıñ D'ılu Ezini

Bu aydıñ-künniñ aldında d'er-d'eñis – d'aan tsena. Bu tsenada “D'ÜRÜM” degen dramaniñ d'üs başka artisteri bis. Oynop d'adıs kajıbıs la boyıstıñ rolistı... ..Kajızı la d'üs başka rol'dı oynoor argalu. D'e kem, kanayda oynobodı deer. Kezigis eki d'üstenip oynogon – neme bolbodı, ıradı, undıldı. Kezigis d'añı galstuktu, kostyumdu, sös aydıp oynogon – baza neme bolbodı, ıradı, undıldı. A baza ösköbis deze: d'añıs la mege, mege, mege, a ösközine ıkırıp bereyin dep oynogon – baza da neme bolbodı. D'er-Enebis boyınıñ balazın korulap, koptologon ayas, ulustardıñ ortozınañ ıpça tartıp, boyınıñ koyına d'ajırıp aldı: mında d'at balam, amıra, uyukta, tıştan seni

ulus koomoy aydar, kıya körör, mında sen uzun-uzun uykulu boloriñ, d'araş-d'araş tüşter köröriñ, amırap al, balam. Çındap ta bu d'er-d'eñis, kara tobrak neni d'ajırbadı, neni bektebedi deer.

D'astıñ D'ılu Ezini, 1989, s. 7-8.

Kargan Tıt

Kargan mürküt örümdele biyiktep barala, aylana soguş salkına kirip aldı. Emdi ogo talbınbaza da kem d'ok: keydiñ agını onı boyı la kaykaladıp baradar. Bu mınayıp uçarga mürküt sürekey süür: ol d'ayım kuş, ol baatır kuş, ol bastıra bu d'erle, bu teñerile birigip kalgan, mınıñ uçun onı kem de baktırıp bolbos dep d'art bodolor.

Bu mürküttiñ adı Kurç Tırmak bolgon. Mındıy at ogo köp-köp öştülerdi d'eñdep çıkkın uçun berilgen.

Serüün tolku Kurç Tırmaktı bu elbek özöktiñ üstile uzak-uzak aylandırar. Onıñ d'aya salgankanattarı boş, ol kerek deze buttarın da bojodo salıp iyer. Salkın kanattarında d'ımjak sıılar, keydiñ agını onı d'akalay d'aykaar. Ol emdi de d'iit, emdi de küçtü, emdi de uzak-uzak d'ürer dep bodolor. Çındap ta, tirü d'ürgende – ne dep sanaarkaar; tirü d'ürgeni – ırıs emes pe?

Bu sanaanañ Kurç Tırmak selt omokşırap, bajın örö kañkaytala, kuyrugın d'abızadıp iydi. Udur salkın onı biyiktede berdi. D'e uçı-uçında key soop, tınıjı d'eñpey bardı. Kurç Tırmak bu tuşta tumçugın oyto d'abızata egip, kuyrugın çıçaytıp iydi. D'abızap kelele, bayagı, bayagı agına kirip aldı. Uzak-uzak aylandı la aylandı. Kandıy d'akşı: oñ kanadınıñ d'uñdarın atraytıp iyze, oñ d'anı d'aar aylanar, sol kanadın atraytsa, sol d'anı d'aar aylanar. Bastıra tükterin atraytıp iyze, uçujı araaylay berer. Bu tuşta Kurç Tırmak köstörin d'umup alar. Kerek deze ürgülep de baradar. Çındap ta, ürgülep te

*alza kem d'ok: bu biyikte ogo sogular buudak ta d'ok, bu kire ködürilip
çıkkadıy öştü de d'ok. Bu teñeriniñ, bu elbek özöktiñ biyi, kagaanı – Kurç
Tırmak dep Mürküt.*

Kargan Tıt, 1994, s. 5-6.

KIRGIZ TÜRKÇESİYLE METİNLER

Mukay Elebayev

Zarlık

Bügün sozulgan sarı talaada calgız ayak col menen erbeñdep bir karaan cöö kele catti. Bul ne körüngön ayıl, ne bir agıp catkan suu cok – uçukıyırına köz cetpegen bir meykin ele. Curt ilgerten karakçılardıñ cayıtı dey turgan Tasmanın talaası uşul.

Calgız adam ertereek bir cerden çıkkan. Oşentse da bolcogon cerge bugün cetpey kalğanına közü cetip kelet. Küügüm kirip, cer karañgılap kalğan. Oşol uçurda çarçaganına karabastan şıpıldaı basıp, cürüşün ıldamdata berdi.

Kızuu menen lakıldaı oturup, bir kezde karargan biyik kaşatka kelip takalğanın sezbeı da kaldı. Erteden keçke sozulgan talaa tügöngön sıyaktuu. Uşul çöyrögö birtike kidire tüşüp, aldı cagına köz cibergende, alda kayda caltırap catkan çoñ özöndün arkı öyüzünön cılt-cılt etip birde öçüp, birde canıp turgan birin-serin ot körünöt. Oñ cakta bir salañdagan tumşuktun aldı çeninen it ürgöndöı boldu. Ayarday turgan meıgil emes, aılanasın birtike baykap aldı da, ittin ünü çıkkan caktı boolgoy bir koktuça menen soıgolop tömön kirip ketti.

Oılogondoy ele cañı tumşuktun tüşö kalğan cerinde calgız üı bar eken. Bardı.

Cañı Ala Too, S. 2-3, 2009, s. 3.

Kazakbay Abdışev

Karala At

El içinde söz bar: “Karala bolboso Almürök, Almürök bolmok emes, Almürök bolboso Karala Karala bolmok emes”.

Almürök karalanın tabın keltirip, cıltıldata minip cürdü. Neçender sat dep asılıştı. Bolgon cok. Erdin kunun bereli deşti. Bolgon cok. “Karala utkan baygeden kur kalgandan korkup catır” deşti bir daarlar. Alardın bul coromolu tuura emes. El kübö, Karala ceñgen baygeni bölüp-bölüp ketişçü. “Karalañ turganda bayge dagı bolot” deşçü. Almürökkö da birdeme tiyçü. Bayge toluk koluma tiygen cok dep degi bir kaparına alçu emes. Anın köñülü atının dañkı menen toyup turçu. Köñül tok bolso – kursak tok degen oşo. A deybiz, bu deybiz, Almürök Karalasın canınan da artık körüp, eç kaday kırdaal anı Karala attan acırata almak emes. Ker oozdor: “Karalası ölsö, Almürök artınan koşo ölot” – deşçü.

Oşo karalasın minip, Almürök kazaktın Uluu Talaasında ketip baratat. Aldında Uluu Toolor catat. Uşul toonu aşip ötsö öz eli kırıclık kırıgzdarga tüşöt.

Talastık kırıgzdar menen çüylük kazaktar kanattaş el. İlgeren köçmön eki eldin caylooloru bir. Kırıgz toolorun caylaştat. Kıdırıp kımız içişet. Caataşıp oyun kuruştat: eñiş, küröş, at çabış, kız kuumay, kök börü... Almüröktün Karalasının dañkı dal oşol cıyındarda kazaktarga da bilingen.

Bu eki eldin bötönçölöngön dele ayırmaları cok. Öñ-cüzünön ayrıma tappaysıñ. Alardagı ayrıma kazaktar köz kıyırı cetpegen talaanı mekendep kelişse, kırıgzdar arkaygan too arasın tünök-cay kılışkan. Domburanın eki kılı bolso, komuzduku üçöö – koydun, eçkinin içegisinin casalat.

Eki el ilgeren kız alışıp, kız berişıp kelişken. Kız apkelişse kırıgz içinde: “Kapıray de, Şarşenbay kelindi kazaktan alıp keliptirbi?” – dese, kazak

içinde: “Opıray de, Sarsenbay kelindi kırgızdan akeptirma?” – deşet. Kazaktardın tüşün corup, kempir bolup kança kırgız kızdarı kazakta, kazak tilin kırgızçaga aralştıra “çıçkandı” “tışkan” dep kırgızda kempir bolup kança kazak kızdarı cüröt.

Kaatçılık cıdarı eki el biri-birine oop turgan. Koldo bolgonun bölüp ceşken. Bolboso birge açarçılıktı baştan keçirişken. Bir elden ekinçisine cetişke darmanı kelbey, orto coldo sööktörü caşırılбай kalgandarı kança? Cokçuluktun ayınan çımınday canı aman bolso bolgonu deşip, kızdarın kolunda barlarga taştap kete berişken. Nısabı barlar özdörünö kız kılıp, öz teñdүүлөрүнө baş koşturgan, nısapsızdar özdörünö tokoldukka alışkan...

... Karalasın mingen Almürök iyul’ ayı cañı ele baştalsa da, bir tal egin, bir tal çöp cok köz kıyırı cetpegen kazaktın boz talaasında ketip baratat. Ürgülöp baratabı, ce küngö çağılışıp baratabı, kabagı бүркөлүп, közdörü cumuñku. Almüröktün oyu on sanaa. “Oo. Caratkan, artın cakşı kıla kör” – dep içinen tobo keltiret.

Cañı Ala Too, S. 6, 2009, s. 92-93.

Kadırcul Ömürkulov

Miñ Bulak

...Klassta sabak cürüp catti. Baldar da murgadıga karaganda birtop ele arbyn sıyaktanat.

Darıyka doskege bor menen;

“Küz – küröş, Caz – carış” – dep badırayta cazdı.

Baldar doskedegi sözdördü muunga bölüşüp, ecelep okup çıgışıp, anan alardı aldılarındağı baraktarga köçürüp cazıp kirişti.

Açık terezeden te alıstağı traktordun cay çıkkan ünü ugulup turdu. Bu kündörü Urmat dıñ buzup, küzdük egin sebilçü cerdi aydap cürgön ele. Aydalıp catkan cerge tanaptaş köykölö bışkan egin aygır cal bolup celge baş ırgap, mına-mına orok kütüp turgan uçuru boluçu.

- Dıykan üçün caz menen küz epkindüü maydan cana mol tüşüm üçün küröş mezgili, - dedi, Darıyka özü doskege cazgan sözdörünün maanisin tüşündürüp. – Dıykan emgeksiz tura albayt, cazında cer cırtıp, küzündö egin orot... Mına, azır egin caykala bışıp turgan uçur... Munu kay mezgil deybiz? – Darıyka baldarga surooluu karadı.

Men aytsam, men deşip baldar cabalaktap kol kötörüştü.

- Al küz, - degen ün uguldu açık turgan terezenin arı cagınan.

Bul Nurkan ele. Darıyka terezege basıp keldi da, sırtta turgan Nurkandı körüp caydarı cılmayıp koydu.

- Torgoydu surap keldim, - dedi Nurkan köp batına berbey Darıyka emne deyt eken degensip, aga calcal karap.

- Emne, dağı birdeme bolup kettibi? – dedi Darıyka kabatır bolup.

- Ötö zarıl iş çıgıp kaldı, - dedi Nurkan.

... Nurkan menen Torgoy cay suylöşüp döbö ıldıy tüşüp kelatıştı. Ooba, Nurkandın Torgoygo işenip kalgan cönü bar. Ötköndö çoybek eköo Aliyarda barımtada catışkandarında Torgoy korbaşının koşuunundagı köp nerselerdi cazdım ketirbey baykap, kiyin anın baarın elge tökpöy-çaçpay aytıp bergen. Celdetter keede kızıl asker kiyimin kiyip alıshaarın da aytıp kelgen uşu torgoy boluçu. Torgoy caş bolo turup içinde çoñ kişidey caşınıp

turmuşka közü kanık, çıpalaktay bolo turup çıyrak bala ele. Oşon üçün Nurkan aga işenüüçü.

Möñgü Muñu, 2009, s. 334-335.

Çingiz Aytmatov

Balalığım

Atam maga ar dayım köz aldıma mındayça tartılat: kapkara koyu çaçı, oşol kömürdöy kara çaçtın bir cerindegi kaşkaygan bölüğü, talaaga kiygen köynögü, konçu uzun bulgaarı ötügü...

Atam köbünçö koş at çegilgen araba menen cürçü. Arabada kişi oturuuga ılayıktap oturguç bekitip, anı teri menen kaptatıp koyuşkan ele. Atam bolso dayıma arabanın artında oturçu, aldında – arabakeç.

Atamdın elesin eerçiy Fergana taraptagı üylör da köz aldıma kele kalat. Aylanası bozorgon paska ce guvala dubaldar menen kurçalğan, çatırı tüptüz, bardığı kırka cer tamdar boluçu.

Fergananın caşoo tiriçiligi da bir başkaça. El uşunçalık biri menen biri birigip, biri menen biri mamır-cumur bolup kün keçiret. Kıştaktarda baarı ıntımakta, ayal bolobu, erkek bolobu, ulusu aytkan söz kiçüülör tarabınan cerge taştalbayt. Camandık-cakşılıktın baarın Fergana kıştaktarı çoquu köröt. Mınday birimdik бүгүнкүгө çeyin Özbekstanda saktalıp kelet.

1934-cıldın başı. Men altı caştagı bala kezim.

Atam Törökul öz mezigilinin belgilü insandarının biri bolgon. Kat sabatı erte coyulğan, Cambıldagı Oluyata attuu orus mektebin бүтүргөн, otuzga çıga elek catıp, mamlekettik kızmatta iştegen adam ele.

Tuş tarap cañırıp, çoñ ölködö kolhozdoşturuu attuu ülkön bir sayasat üstöm kılıp catkan çak. Eldin baarı bul sayasattın iñgayı menen bolup, emi öz caşoo-turmuşun, kılımdan berki kelatkan köz karaştarın özgörtüp, uşintip cañı ökmöttün carığı menen capırt kat-sabatıbizdi coyup, cakırçılıktan arılıp, aga sebep bolgon bay-manaptardı tüp tamırınan cok kılabiliz degen sayasat menen keleşekten köp nerse ümütetip, aldığa oşol oy süröp turgan kez.

Tüştüktün Aravan rayonunda – Fergana öröönündö pahta aydalat emespi. Pahta – kara ter menen karcalgan meenetten gana agargan, baaluu zat. Anı aydap, sugarıp, terip aluu işteri üzgültükkö uçuratılбай, calpı camaattın araketi, kolu menen bütkörülsö, üzürü oşonçoluk cakşı bolot. Atam mına uşunday uyuşturuu işterin atkarçu. Künü-tünü tınım bilbey iştep, araba döñgölögün toktotpoy, çarçadım-çaalıktım debey, cer kezip cürgönü cürgön. Ar dayı el menen baylanışta boluçu.

Balalığım, s. 33-35.

ALTAY VE KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMALARI

Yedi-Kaan

Yeryüzünde Yedi-Kaan yaşamışlar. Birisinin ismi Caan-Oos, ikincisinin ismi Uzun-Kol, üçüncüsünün ismi ise Tarmaçı, dördüncüsü de Tıñdaaçı, beşincisinin Cügürik, altıncısının ismi Bökö, sonuncusunun ismi Caan-Kös imiş. Yedi arkadaşın her biri birbirinden tehlikeliymiş. Caan-Kös görür, Uzun-Kol tutar, Tıñdaaçı işitir, Bökö ise güreşir, Tarmaçı'sı büyü yapar, Cügürik koşar ve Caan-Oos ise yutarmış. Yeryüzünde bir şey bırakmıyorlarmış.

Sonunda hepsini Karatı-Kaan çağırmış. Yedi arkadaş “Bu niye bizi çağırıyor?” diye düşünmüşler. Tıñdaaçı dinlemiş. Meğerse, Karatı-Kaan onları demir ev içine kapatarak öldürecekmiş. Bu yüzden Caan-Oos gölü ağzına doldurmuş.

Karatı-Kaan'a yedi arkadaş gelmek üzereyken, onlara önceden zehirli et vermişler. Tarmaçı bunu büyüleyerek zehirli eti Karatı-Kaan'ın halkına yedirmiş ve kendileri ise güzel et yemişler. Daha sonra onları demir eve dinlenin diye alarak kapıyı kilitlemişler ve çok odun getirerek dışarıdan yakmışlar. Demir ev kızarmaya başlamış. Yedi arkadaş sıcağa dayanamayıp ölmek üzereyken Caan-Oos ağzındaki gölü döküvermiş ve ev böylece soğumuş. Tıñdaaçı dinlediğinde, Karatı-Kaan'ın halkı yedi arkadaş öldü diye dağıldıklarını duymuş. Onlar gittikten sonra Bökö'sü demir evi kırmış. Oradan çıkmışlar ve Cügürik koşarak, yedi kutup porsuğunu yakalayıp getirmiş, onları yiyerek beslenmişler.

Bu olaydan sonra, onlar daha da tehlikeli hâle gelmişler ve yeryüzünde hiçbir şey bırakmamışlar. Sonunda onlar çok kabarga (bir tür geyik) akını almış ve tırmandıkları kayada inemeyip asılı kalmışlar.

Yere inemeyip yedi yıldız olarak göğe çıkmışlar. O günden beri Yedi-Kaan adlı yıldızlar topluluğu, gökyüzünde gözüküyorlarmış.

Yedi-Kaan

Eskiden, çok zengin bir adamın yedi çocuğu olmuş. O yedi çocuk ne işe gider ne de hayvanlara bakarmış. “Kağan benim, Kağan benim”, diye kendi aralarında kavga ederek günlerini geçirirlermiş. Tartışmalar bitmeyince Tanrı onları “siz hepiniz Kağan olmak istiyorsanız, ben size Kağan olmak için uygun bir yer bulurum”, diye göğe çıkarmış.

Yedi-Kaan ve Ülker Yıldızı

Çok eskiden yedi kardeş olan Yedi-Kaan yaşamış. Onlar cesurlarmış. Atları olmadan da ava çıkarlarmış. Atlarını dinlendirip, ava çıksınlar diye Tanrı onlara yüz at vermiş. Yedi-Kaan atlarına binerek sürekli ava çıkar olmuşlar. Fakat, onların birisi avlanamadığı günleri sinirlenirmiş. O zamanlarda Ülker yıldızı sekizmiş. Yedi-Kaan avcıları Ülkerin bir tanesini vurarak söndürmüşler.

Yedi-Kaan yıldızların isimlerini hangisi kimin olsun diye kendi aralarında paylaşmışlar. En büyüğü Ülken, en küçüğü ise Cezim-Biy. Daha iki yıldızın ismi Karşit ve Caşılğan. Diğerlerinin isimleri unutulmuş.

Ülker ve Yedi-Kaan

Ülker adlı yıldız yedi yıldız topluluğu varmış. Yedi-Kaan adlı yedi kardeş olmuş. Yedi-Kaan Ülker’in bir yıldızını çalmışlar. Bu yüzden Ülker

önce, Yedi-Kaan sonra görünür olmuş. Ülker geliyorsa, Yedi-Kaan saklanır, sonundan yine gelir. Bu yüzden, beraber hiç gelmezler.

Ülker Yıldızı

Bizim Altay halkı, eskiden Ülker yıldızı buz olmuş; su altında yatar, Ağustos'un sonunda göğe çıkarmış, der.

Bir keresinde, Ülker yine su dibinde yatarken inek ile at görmüş. İkisi “üzerine ben basacağım, ben basacağım”, diye tartışmaya başlamışlar. Öyle tartışırken inek üzerinden basıvermiş. Yıldız ineğin toynaklarının arasından çıkarak göğe yükselivermiş. Ülker soğuk suda yattığı için bizim yörenin yazı serindir, kışı da çok soğuk olur.

Ülker

Şimdiki gökteki Ülker yıldızı önceden yerdeymiş. Sonradan Ülker yıldızı göğe çıkınca yer de çok soğuk olur olmuş...

İşte o Ülker yıldızı yerden göğe çıkarken at “üzerine ben basacağım!” demiş. İnek de “üzerine ben basacağım”, diye tartışmışlar.

Tartışma esnasında attan önce inek basmak üzereyken yıldız ineğin toynaklarının arasından çıkarak göğe yükselivermiş.

Şimdi Ülker adlı yıldız topluluğu vardır. Onların arasından Ülker tanınmayacak kadar küçüldüğünde soğuk olur.

Ülker görüldüğü anda, at dinlendirilir. Terli at binilmez, dinlendirerek binerler. Dinlenen at güçlü olur.

İneği anlamasın diye “moomo” diye çağırır.

At bastığında Ülker göğе çıkamazdı. O yüzden, inek tartışarak basmış derler.

Kögütey

Kögütey adlı bir avcı varmış. Altay'ın üstünde ne varsa, avı, kuşları almış, sonunda üç dişi maralı (geyik) takip etmiş. Sonunda birisini vurmuş. Üç maral göğе çıkarak, saklanmışlar. Ardından Kögütey de çıkmış ve saklanmış üç yıldızı yakalayarak Altın Kazık'a bağlamış.

Küügey Tölösov

İlkbaharın ılık Esintisi

Yılın bu aylarında her yer büyük sahnelerle dolu olur. Bu sahnede “CÜRÜM” adlı oyunun her türlü oyuncularını biziz. Herkes kendi rolünü oynuyor... Başka birileri de yüz çeşit rolle oynamayı severler. Kimimiz üçkağıtçılığı canlandırmıştık, olmadı, sonunda unutuldu. Kimimiz kravatlı, takım elbiseli yöneticiyi canlandırmıştık, gene olmadı, unutuldu. Bir kısmımız ise sadece ben, bana, bana diye, her şeye sadece kendisi sahip olmak isteyen birisini canlandırdık, ama gene olmadı. Toprak anamız kendi çocuğunu korumak için, açıkça iftira atan halkın arasından çekerek koynuna sakladı. “Burada yat oğlum, dinlen, uyu. Dışarıda halk sana yanlış şeyler söyler, seni yanlış anlarlar. Burada sen çok rahat uyur, güzel rüyaları görürsün, dinlen oğlum.” Gerçekten de bu toprak bugüne kadar neleri saklamadı ki.

D’astıñ D’ılı Ezini, 1989, s. 7-8.

D'ıbaş Kainçin

Kargan Tıt

İhtiyar kartal yukarıya doğru kanatlanarak, etrafı dolandıktan sonra rüzgâra kendini bıraktı. Şimdi onun çabalamasına gerek yoktu. Havanın akıntısı kendisini havalandırıyor. Kartal böyle kanatlanmayı çok sever. O özgür, güçlü bir kuştur. Onun her şeyi bu yerle gökyüzü arasında birleşmiştir ve kimse ona boyun eğdiremez derler.

Bu kartalın ismi Kurç Tırmak'tır. Bu isim kendisine, bütün düşmanını yendiği için verilmiştir.

Serin dalga Kurç Tırmak'ı bu geniş nehrin üstünde bir hayli zaman dolaştırır. Onun yayılmış kanatlarını serbest, bazen ayaklarını da serbest bırakır. Rüzgâr kanatlarını yumuşak okşar, havanın akıntısı ise onu şefkatli süzer. O hâlen genç ve güçlüdür. Şimdi de uzun yola uçabilir diye tahmin ediyorlar. Gerçekten de, yaşıyorsa derde ne gerek var ki, yaşamak mutluluk değil mi?

Bunları düşünürken Kurç Tırmak birden dinçleşerek, kafasını kaldırıp, kuyruğunu alçaltıverdi. Karşıdan esen rüzgâr onu daha yükseklerle doğru götürdü. Fakat, sonunda hava azalarak, nefes almakta zorlandı. Kurç Tırmak o sırada gagasını aşağıya eğerek, kuyruğunu yukarı kaldırdı. Alçalarak önceki hava akıntısına ulaştı ve bir süre dolaştı. Sağ kanadını açarsa sağa doğru gidiyor, sol kanadını açarsa da sola doğru gidiyordu. Çok eğleniyordu. Bütün kanat - kuyruğunu açınca havada asılı kalır. Bu arada Kurç Tırmak gözlerini kapatır, hatta bazen bu arada uyuklayıverir de. Gerçi, uyusa da ona hiçbir şey olmaz. Çünkü, onu avlayacak ne kuş, ne de düşmanı var. Kurç Tırmak bu gökyüzünün, bu geniş nehrin kağanıdır.

Kargan Tıt, 1994, s. 5-6.

Mukay Elebaev**Zarlık**

Bugün, sararmış tarladaki ince yolun ucunda birisi tek başına yaya geliyor. Burası ne uçta görünen bir köyü ne de akan suyu olan, uçsuz bucaksız geniş bir bozkırdır. Burası, eskiden yan kesicilerin yaylası dedikleri Tasma'nın Tarlasıdır.

Bu adam sabah erkenden yola koyulmuştu. Ona rağmen istediği yere bugün yetişemeyeceğine dair düşünce gittikçe ağır basarak ilerliyor. Güneş batarak, akşama yaklaşmıştı. Yorulmasına rağmen, çabuk adımlarla hızını düşürmeden yoluna devam ediyor.

O hızla yürümeye devam ettiğinden kararmış büyük vadiye gelip takıldığını fark edemedi. Sabahtan beri uzayıp giden tarla bitmiş gibi. Bu vadiye girip biraz ilerledikten sonra önüne baktığında bu geniş vadinin karşı tarafından, ta uzakta sönüp yanan birkaç ateşin kıvılcımı göründü. Sağ taraftaki tepenin alt tarafından köpeklerin havlamalarını da duymuş gibi oldu. Bekleyecek zaman değildi, etrafı biraz kolaçan ettikten sonra köpek sesi gelen tarafa doğru yukarıdan aşağıya hızla iniverdi.

Düşündüğü gibi tepenin dibinde tek çadırlı eve rastladı. Ona doğru yürüdü.

Cañı Ala Too, S. 2-3, 2009, s. 3.

Kazakbay Abdışev

Karala At

Halk arasında söylenen bir söz vardır: “Karala olmazsa Almürök Almürök değildir, Almürök olmazsa Karala Karala değildir.”

Almürök her zaman Karala’yı severek ve çok iyi besleyerek bindi. “Bana sat!” diyen nice alıcını geri çevirdi, satmadı. “Kan davası” için vereceğiz dediler, vermedi. “Karala’nın kazanacağı ödüllere vazgeçemiyor” diye, dedikodu yapanlar bile oldu. Onların bu dedikleri doğru değildi. Halk biliyor, Karala’nın yarışlardan kazandığını herkese eşit şekilde paylaşıyordu. Herkes gibi Aymonçok da kendine ayrılan payı alıyordu. Hiçbir zaman Karala’nın kazandığının hepsini alamadım diye bozulmadı. Atının ona kazandırdığı ün, gönlünü doyurmuştu. Gönlün toksa, karnın da tok dedikleri bu olsa gerek. Kim ne derse desin, hiçbir olay, hiçbir neden, hiçbir güç Aymonçok’u, canından artık gördüğü Karala’sından ayıramazdı. Bazı ağız bozuklar: “Karala ölürse, Aymonçok arkasından ölür” derlerdi.

O Karala atına binen Aymonçok meşhur Kazak bozkırının arasında gidiyor. Önünde Ulu Dağlar uzayıp gidiyor. O dağları geçti mi, kendi halkı Kırgızlarının Kırcı boyunun arasına girmiş olacak.

Talaslı Kırgızlarla Çüylü Kazaklar kuşun iki kanatları gibi yakındırlar. Eskiden göçebe iki halkın yaylaları ortaktı. Kırgız Dağlarında yazlarını geçirirler, ev ev gezerek kımız içerler. İki taraf olarak “eniş”¹⁵⁵, güreş, at yarışı, kız kuumay¹⁵⁶, kök börü¹⁵⁷ ” gibi oyunlar oynanırdı... Almürök’ün Karala’sının ünü bu oyunlarla, Kazaklara da ulaşmıştı.

Bu iki halkın birbirinden ayıracak hiçbir özellikleri de yoktur. Yüzlerinden birbirlerinden ayırarak tanımak çok zordur. Tek ayırıcı özellikleri Kazakların boz kırlarda, Kırgızların dağ arasında yaşamalarıdır.

¹⁵⁵ Kırgız milli oyunu, at üstünden iki kişinin birisini elleriyle indirmesi.

¹⁵⁶ Kırgız milli oyunu, atla kaçan kızı kovalayarak yakalamaya çalışılan oyun.

¹⁵⁷ Kırgız milli oyunu, 5’er kişiden oluşan iki takımın ortadaki oğlağı at üstünden tartışmaları.

Dombranın¹⁵⁸ iki, komuzun¹⁵⁹ üç, koyun veya keçinin ince bağırsaklarından yapılmış telleri var.

İki halk eskiden beri kız alıp – veriyorlar. Kırgızlar gelin getirdiklerinde konu - komşu: “Vay be, Şarşenbay gelini Kazaklardan getirmiş” – diye ondan övgüyle söz ederlerken, Kazaklar da aynısını derler. Kazakçayı çok iyi söyleyebilen, yaşlanmış kaç Kırgız Kazaklarda ise, bir o kadar Kazak da aynı özelliklerle Kırgızlarda vardır.

Bazı kuraklık yaşanan zor yıllarda, iki halk birbirine sığınır. Elde olanı paylaşarak, zorlukları el birliğiyle atlatarak, yükü birlikte omuzlardı. Bu tür zorlu dönemlerde, iki halkın birbirine giderken ulaşmadan yolda ölüp, kefansız, gömülmeden yolda kalanları sayısızdır. Yoksulluk yüzünden onlar kurtulsun diye, kızlarını yolda karşılaştıkları zengin ailelere bırakıp yollarına devam edip gidiyorlardı. İmanı olanlar bunları kendilerine kızı olarak kabul edip, zamanı geldiğinde denk birini bularak, evlendiriyorlardı, imansız olanlar ise kendilerine kuma olarak nikâh kıydırıyorlardı...

... Karalasına binen Almürök, Haziran ayına gelmesine rağmen bir tane bile yeşil ot bitmemiş, uçsuz- bucaksız Kazak'ın bozkırında gidiyordu. Uykusu mu geldi, güneşten mi bilinmez gözleri yarı kapalı halde geliyor. Almonçok'un aklı ta uzaklarda, içinden dua ediyor: “Sonunu hayır eyle, Allah'ım.”

Cañı Ala Too, S. 6, 2009, s. 92-93.

¹⁵⁸ Kazak milli çalgı aleti

¹⁵⁹ Kırgız milli çalgı aleti

Kadirkul Ömürkulov

Miñ Bulak

... Sınıfta ders oluyordu. Çocuklar da önceki derslere göre biraz daha kalabalık görünüyor.

Darika tahtaya tebeşir ile:

“Güz güreş - ilkbahar yarış” diye okunaklı bir şekilde yazdı.

Çocuklar tahtadaki yazılanları heceleyerek okuduktan sonra, defterlerine yazmaya başladılar.

Açık pencereden uzaktaki traktörün sesi geliyordu. Bu günlerde Urmat, güzlük ekinlerin ekilmesi planlanan yerleri hazırlıyordu. Hemen yanı başında da pişmiş, biçilmeyi bekleyen ekin tarlası vardı.

- Çiftçi için ilkbaharla güz, bol hasat almak için zamana karşı yaptıkları yarıştı, dedi Darika, tahtaya yazdığı kelimelerin anlamını açıklayarak, - Çiftçi emeksiz duramaz, ilkbaharda yer kazıyıp, sonbaharda orakla hasatlarını toplarlar... Bakın şimdi ekinlerin piştiği dönem... Bu dönem hangi mevsime denk gelir?”- diye çocuklara sordu.

Ben, ben diye acele eden çocuklar aynı anda ellerini kaldırdılar.

“O mevsim – güz,”- dedi pencere dışından bir ses.

O, Nurkan idi. Pencerenin yanına gelen Darika, Nurkan’ı görünce gülümsedi.

“Torgoy için izin almaya gelmişim,”- dedi ve ne diyecek acaba diye göz ucundan ona baktı.

“Yine ne oldu?”- dedi Darika, endişelenerek.

“Çok acil bir iş çıktı,”- dedi Nurkan.

... Nurkan ile Torgoy yavaşça konuşarak, tepeden aşağıya doğru geliyorlardı. Evet, Nurkan'ın Torgoy'a inanmasının nedeni var. Geçenlerde Çoybek ikisi Aliyar'ın elinde tutsak kaldıklarında Torgoy "korbaşının"¹⁶⁰ askerlerinin düzenleri, yaptıkları ve yapacakları, ellerindeki imkanlarıyla ilgili çok önemli bilgileri aklında tutarak, kurtarıldığında hepsini söylemişti. Onların bazen tanınmamak için kızıl askerlerin elbiselerini giydiklerini de ondan öğrenmişlerdi. Torgoy, genç yaşına göre hayata çok daha olgun bakıyordu. Bu yüzden Nurkan ona güveniyordu.

Möñgü Muñu, 2009, s. 334-335.

Çingiz Aytmatov

Balalığım

Babamı her zaman, saçları kapkara, sık ve bir yerden ikiye ayrılmış olarak, dışarıda giydiği gömleği ile hatırlıyorum.

Babam çoğu zaman, iki atın çektiği arabayla gezerdi. Arabaya üzerine deri kaplanmış koltuklar sağlamlaştırılarak yerleştirilmişti. Babam her zaman arkada, önde ise atları süren kişi otururdu.

Babamın hayalinin arkasından Fergana tarafındaki evler de gözümün önüne geliverir. Bunlar; duvarları boz renkteki topraktan yapılmış, etrafı da aynı şekilde yüksek duvarlarla korunmuş, tabanları çoğunlukla düz şekilde toprakla sıvanmış, hepsi aynı şekilde yapılmış evlerdi.

Fergana'daki hayat tarzı farklıdır. Halk gün boyu bir arada, birlikte çalışarak gün geçirirler. Köydekilerin hepsi birlik ve beraberlik içinde, kadın-erkek fark etmez, küçükler büyüklerin bir dediklerini iki etmezler. İyi günde, kötü günde tüm Fergana beraberdır. Bu gelenek halen Özbek halkı arasında devam etmektedir.

¹⁶⁰ Korbaş: Bolşeviklere karşı çıkan yerlilerin komutanı.

1934' yılın başı. Ben altı yaşındayım.

Babam Törökul, kendi döneminin önde gelenlerindendi. Okuma ve yazmayı erken öğrenmiş, Cambıl'daki Oluyata adlı Rus okulundan mezun, yaşı daha otuza gelmeden, memleketin yüksek makamlarında çalışmaya başlamıştı.

Her taraf yenilenerek, büyük ülkenin tamamında “kolhozlaştırma” siyaseti tüm hızıyla gerçekleştirilmekte idi. Tüm halk, bu siyasetin belirlediği çizgilerin çerçevesinde yüzyıllardan beri devam ettirdikleri düzenlerinden vazgeçerek yerleşik hayata geçmekte, okuma ve yazmayı öğrenmekte, fakirlikten kurtulmanın tek yolu tüm zenginlerden arılmaktır düşüncesiyle, geleceğe ümitle bakıyorlardı.

Güney'in Aravan ilçesinde, Fergana vadisinde pamuk ekilir. Pamuk, alın teri ve harcanan el emeği ile beyazlaşan, değerli üründür. Onu ekme, sulama, toplama işleri geciktirilmeden, tüm halkın birlik içinde hareket etmesi ile yapılanların verimi de o kadar çok ve bereketli olur. Babam bunun gibi işlerin organizasyonlarını yapıyordu. Gece-gündüz dinlenmeden, arabanın tekerleklerini durdurmadan, yoruldum-bittim demeden, sürekli gezinip dururdu. Her zaman halkla bir arada idi.

Balalığım, s. 33-3

KAYNAKÇA

Abduldayev, E., Davletov, S., **Kırgız Tili**, Frunze: “Mektep” basması, 1986.

Abduldayev, E., İsayev, D., **Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü**, Frunze: “Mektep” basması, 1969.

Abduvaliyev, İ., Sadıkov, T., **Azırkı Kırgız Tili**, (Morfologiya), Bişkek, 1997.

Ahmatov, T., Davletov, S., **Kırgızskiy yazık**, Frunze: “Mektep” basması, 1975.

Ahmatov, T., S. Ömüraliyeva., **Kırgız Tili**, Bişkek: “Mektep” basması, 1990.

Ali F. Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, 1994.

--- **Kutadgu Bilig III İndeks** (Haz. K. Eraslan, O.F. Sertkaya, N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.

--- **Kutadgu Bilig I Metin**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971.

Atalay, Besim, **Divanü Lûgati't-Türk, I, II, III, IV**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Banguoğlu, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.

Baskakov, N.A., **Severniye Diyalekti Altayskogo/ Oyrotskogo/ yazıka**, Diyalekt çernevih Tatar/ Tuba-Kiji/ Tekstı i perevodı, Moskva, 1965.

Baskakov, N.A., **Severniye Diyalekti Altayskogo/ Oyrotskogo/ yazıka**, Diyalekt Kumandintsev/ Kumandı Kiji/ Grammatıçeskiy oçerk, Tekstı i Perevodı i Slovar', Moskva, 1972.

Baskakov, N.A., **Altayskiy yazık**, Moskva, 1959.

Baskakov, N.A., **Altayskaya sem'ya yazıkov i yeyo izuçeniye**, Moskva, 1981.

Batmanov, İ.A., **Grammatika kirgizskogo yazıka**, vır.III, Frunze, 1940.

Batmanov, İ.A., **Sovremenniy Kirgizskiy Yazık**, Frunze, 1963.

Buran, A. Alkaya, E., **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Elazığ, 1999.

Clauson, Sir Gerard, **An Etymological Dictiynary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford, 1972.

Cumakunova, G., **Türkçö - Kırgızca Sözdük**, Bişkek, 2005.

Davletov, S., Mukambayev, C., **Kırgız Tilinin Grammatikası**, Frunze: "Mektep" basması, 1982.

Dıykanov, K., **Kırgız Tili**, Bişkek, 1992.

Direnkova, N.P., **Grammatika oyrotskogo yazıka**, Moskva-Leningrad, 1940.

Dmitriyev, N.K., **Stroy Tyurkskih Yazıkov**, Leningrad: İzd. Vostoçnoy Literaturı.1962.

Ecmann, János, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988.

Ecmann, János, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Hazırlayan: Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya), XVII-438, Ankara: Ss. Ege Üniversitesi, 1995.

Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, **Altayca-Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 725, 1999.

Ercilasun, Ahmet B., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Türkiye, Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçeleri ve Rusça/ (haz.)**, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, 1992.

Ercilasun, Ahmet B., **Türk Dili Târîhi**, Ankara: Akçağ Yay, 2004.

Gabain, A. von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

GAYA-, **Grammatika Altayskogo Yazıka** / Sost. çlenami altayskoy missii. Kazan', 1969.

Gülensoy, Tuncer, **Kırgız Türkçesi Grameri** (ses bilgisi-şekil bilgisi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2004.

Kargı-Ölmez, Zuhall, **Altay Türkleri ve Altayca, (Çağdaş Türk Dili)**, cild 9, sayı 99, Mayıs, s. 12-20, 1996.

Kargı-Ölmez, Zuhall, **Kırgızlar ve Kırgızca, (Çağdaş Türk Dili)**, cild 9, sayı 101, Temmuz, s. 38-45, 1996.

Kasapoğlu Çengel, Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara: Akçağ Yay., 2004.

Kogunbayeva, N.İ., **Altaysko-Russkiy, Russko-Altayskiy Slovar'**, Dağlık Altay, 1991.

Korkmaz, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları, 2003.

Kudaybergenov, S., Tursunov, A., **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, Fonetika cana Morfologiya**, Frunze: "İlim" basması, 1980.

Malov, S. E., **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti**, Moskva-Leningrad, 1951.

Nasilov, D.M., **Altayskiy Yazık**, Ensiklopediçeskiy slovar', Moskva, 1995.

Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, 1996.

Oruzbayeva, B., Kудaybergenov, S., **Kırgız Tilinin Grammatikası** (Morfologiya), Frunze, 1964.

Oruzbayeva, B., Kудaybergenov, S., **Grammatika Kırgızskogo Literaturnogo Yazıkı (Fonetika i Morfologiya)**, Frunze: İzd. "İlim", 1987.

Sçerbak, A.M., **Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov, (Morfologiya)**, Leningrad: İzd. Nauka, 1981.

Taymas, Abdullah, **Kırgız Sözlüğü**, cild. I-II, Ankara: TDKY., 1998.

Tenişev, E.R., **Drevne-kırgızskiy yazık**, Bışkek: "Kırgızstan" basması, 1997.

Toşçakova, T. M., **Grammatika Oyrotskogo Yazıkı**, Novosibirsk, 1938.

Toşçakova, T. M., **Oyrotsko-Russkiy Slovar'**, Moskva, 1947.

Turgunbayev, Caştegin, **Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri**, Ankara, 2004.

Tursunov, A., **Deepriçastiya v sovremennom kirgizskom yazıke**, Frunze, 1958.

Tyuhteneva, E.C., Çeçkina, B.A., Toziyakova, E.A., Kuçiyak, N.P., **Altay Tilding Grammatıkazı**, Gorno Altaysk: İzd. Natsiyonal'no Gorno-Altayskiy Oblast', 1952.

Tan, Ali, **Kırgız Türkçesinde Tasvir fiiller**, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), Adana, 2005.

Tenişev, E. R., Potseluyevskiy, E. A., Kormuşin, İ. V., Kibrik, A. A., **Yazıkı mira: Tyurkskiye yazıkı**, Moskva, 1996.

Verbitskiy, V., **Slovar' altayskogo i aladagskogo narečiy tyurskogo yazıka**, Kazan', 1887.

Yudahin, K. K., **Kirgizsko-russkiy slovar'** C. I-II, Moskva, 1985.

<http://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD>

¹ <http://www.stat.kg/stat.files/census.pdf>

ÖZET

[KADIROVA, Nazgöl]. [Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil], [Yüksek Lisans], Ankara, [2012].

Türkoloji alanında, Altay ve Kırgız Türkçesi yazı dilleri arasındaki benzerlikler birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. Bunlar arasında A. N. Samoyloviç ve N. A. Baskakov'un önemli bir yeri vardır. Her iki Türkolog da, Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili yaptıkları çalışmalarda adı geçen iki yazı dilini aynı grup altında değerlendirmiştir.

Bu iki lehçe ile ilgili yeterince bilimsel çalışma olmaması da göz önünde bulundurularak, tez konumuz "Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil" olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın "Giriş" kısmında, incelemede kullanılmış yöntem ve malzemeler hakkında bilgi verilmiştir.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde; Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında Altay ve Kırgız Türkçelerinin yeri, Altay Türkleri ve Altay Türkçesi, Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir.

"İnceleme" bölümü olan ikinci bölümde, Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesi yazı dillerinin fiilleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

"Sonuç" bölümünde ise, inceleme bölümünde verilen karşılaştırmaların genel bir değerlendirmesi yapılmış, çalışmamıza konu olan lehçelerin farklılıklarından çok benzerliklerinin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç tablolarla da desteklenmiştir.

"Metin" bölümünde de Altay ve Kırgız Türkçesi lehçelerinin metin örnekleri ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

1. Altay Türkçesi
2. Kırgız Türkçesi
3. Fiil
4. Karşılaştırma.
5. Biçim Bilgisi

ABSTRACT

[KADYROVA, Nazgul]. [Comparison of Verbs in Kyrgyz Turkish and Altay Turkish], [Master's Thesis], Ankara, [2012].

In the area of study of Turkish languages, many researchers paid attention to the similarities between Altay and Kyrgyz Turkish's writing languages. A. N. Samoylovich and N.A. Baskakov have significant places among them. Both of these researchers arranged above mentioned writing languages in the same group on their studies regarding classification of Turkish dialects.

Taking into account that there is no sufficient scientific research on these two dialects, we specified our thesis title as "Comparison of verbs in Kyrgyz Turkish and Altay Turkish".

Applied methodology and materials used in the investigation are given in "Introduction" chapter of this study.

First chapter of our study consisting of three chapters gives general information about the places of Altay and Kyrgyz dialects in the classification of Turk dialects; Altay Turkish and Altay Turks; and Kyrgyz Turkish and Kyrgyz Turks.

In the second chapter named "Investigation", verbs of Altay Turkish and Kyrgyz Turkish are investigated by comparison.

In "Conclusion" chapter, general evaluation of comparison discussed in "Investigation" chapter is given, and as a result, it is found out that there are more similarities than differences between investigated dialects. These findings are supported with tables.

In the chapter "Text", text examples from Altay Turkish and Kyrgyz Turkish and their translation into Turkey Turkish are given.

Key Words

1. Altay Turkish
2. Kyrgyz Turkish
3. Verb
4. Comparison.
5. Morpholoji